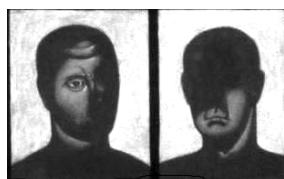

ПАЛІТЫЧНАЯ СФЕРА

Навуковы часопіс

ПАЛІТАЛОГІЯ ПАЛІТАЛОГІІ

 # 3

2004

РЭДАКЦЫЙНАЯ РАДА:

Наталля Васілевіч
Андрэй Казакевіч — галоўны рэдактар
Ірына Суздалева
Юрый Чавусаў
Андрэй Ягораў

Мастак — Аляксей Лосік
Карэктурা, дызайн і макетаванне — СП «Транслайн»

Адрес для допісаў:
Мінск, 220012, п/с 38

E-mail: political_sphere@yahoo. com

Электронная версія выдання доступная на страницах
Інтэрнет-бібліятэкі КАМУНІКАТ:
<http://kamunikat.net.iig.pl/www/czasopisy/sfera/index.htm>

Правамі на матэрыялы валодае
Рэдакцыйная Рада часопіса «Палітычная сфера».
Пры выкарыстанні матэрыялаў спасылкі на
часопіс «Палітычная сфера» абавязковыя.
Змест матэрыялаў адлюстроўвае пункт гледжання аўтара, які
не заўжды супадае з меркаваннем Рэдакцыйнай Рады.

Заснавальнік і выдавец — Рэдакцыйная Рада часопіса «Палітычная сфера»
© Рэдакцыйная Рада часопіса «Палітычная сфера»

Наклад — 299 ас. Надрукавана ў друкарні СП «Транслайн»

ЗМЕСТ

Андрэй Казакевіч. Паліталогія паліталогії. <i>Уступнае слова</i>	4
<u>Інтэр'ю</u>	
Социология и политические исследования. Беседа с философом и социологом Евгением Бабосовым	5
<u>Палітычная наука</u>	
Ніна Антанович. Політическая наука в Республике Беларусь: проблемы становления и развития	10
Наталля Васілевіч. Генезіс беларускай паліталогіі	23
Валеры Скатамбурла. Тэарэтычныя войны і культурныя сутыкненні: культурная вайна правых і палітыка палітычнае карэктнасці	31
<u>Супольнасць</u>	
Як магчыма палітычнае даследаванне — беларуская даследчая сітуацыя. Даклад Андрэя Казакевіча і дыскусія ў межах семінара «Сучаснае беларускае мысленне»	47
<u>«Транзіталогія»</u>	
Транзіталогія: праект і дысцыпліна. Размова з расійскім палітолагам Уладзімірам Гельманам	54
Томас Карозэрс. Канец парадыгмы транзіту	57
<u>Палітычная філасофія</u>	
Джордж Кэйтеб. О политическом зле	67
Віталь Мароз. Сучаснае вымярэнне фэномэну палітычнай съмерці	74
<u>Метад палітыкі</u>	
Юрый Чавусаў. Свабода мэтадалёгіі — мэтадалёгія свабоды	78
Павел Усов. Общественное мнение и власть: механизмы и способы взаимодействия	91
<u>Тэорыя</u>	
Татьяна Чулицкая. Альтернативный подход к пониманию национализма (на примере работ И. Валлерстайна)	97
<u>Analysis</u>	
Дина Белявцева. Этнорелигиозный фактор и становление региональных особенностей политического сознания в Беларуси	102
Леонид Выговский. Специфика функциональности структурных элементов религиозного комплекса	107
<u>«Вялікая» і «Малая» Еўропа</u>	
Томаш Кізвальтэр. Сарматы, кліенты і мадэрнізацыя	111
Бажо Рэпе. Славенцы і іх нацыянальныя пазіцыі ў ХХ стагоддзі	116
<u>Навокал</u>	
Іншы паліталягічны часопіс	121

ПАЛІТАЛОГІЯ ПАЛІТАЛОГІІ

Аналіз сэнсаў дае сапраўднае разуменне падвойнага значэння і гучання назвы *палітычная* наука. *Навука пра палітыку* (мадэль, тэорыя ды схема) і наука для палітыкі, *навука-палітыка* як працяг палітычных інтэнцыяў ды праектаў.

Палітычныя навуцы ўласціва значная чуллівасць да «ідэалогіі» — ці то «дзяржаўнай ідэалогіі», ці то «тэорыі / ідэалогіі дэмакратыі» — а таксама да розных дыскурсаў, якія звычайна не лічацца навуковымі, кшталту «геапалітыкі». Усе гэтыя «ідэалогіі» і калія навуковыя канцэпцыі вельмі добра кладуцца ў дысцыплінарнасць паліталогіі менавіта таму, што яна наука *палітычная*.

Але хацелася б зазначыць іншае: з выходу мінулага нумара «Палітычнае сферы» вельмі многае змянілася. Пры звужэнні сферы публічнае палітыкі сфера *палітычнага* значна пашырылася, прынамсі ў сферы науки.

Хваля «дзяржаўнай ідэалогіі» парушыла аўтаномію акадэмічнага поля, зараз нават тэза мінулага нумара пра ізяляванасць палітычнае науки, з яе веберамі ды алмандамі, ад палітыкі выглядае трошкі анахранічна. *Ідэалогія* кінула *навуку* ў палітычную рэальнасць, якую раней лічылі за лепшае не заўважаць, — а веду пра палітычныя інстытуты Беларусі зрабіла абавязковая.

За апошняя паўтара-два гады не толькі паліталогія, але і сацыялогія (перш за ўсё эмпірычная), філасофія і часткова іншыя гуманітарныя науки зазналі экспансію *палітычнага*, больш за тое, *беларускага палітычнага*. Свой унёсак у гэта зрабілі і ліквідацыя ЕГУ, і ўзмацненне ВАКа. Палітыку *веды, свядомасці* ды навуковасці больш немагчыма ігнараваць, пры ўсім жаданні.

Беларусь стала неад'емным аб'ектам палітычнае рэфлексіі, палітычнае рэфлексія стала часткаю рэфлексіі ўвогуле.

І не істотна, ці разгортваецца рэфлексія / аналіз як бунт, ці як падаўленне бунту. Галоўнае: мы маем іншую сітуацыю — не ту, што на працягу 90-х і нават на пачатку XXI ст.

А значыць, мы ўжо дакладна тут.

Андрэй Казакевіч,
галоўны рэдактар

СОЦИОЛОГИЯ И ПОЛИТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Интервью с Евгением Бабосовым

Яўген Бабосаў нарадзіўся ў 1931 годзе ў Разані (Расія). Сацыёлаг, філосаф, адна з буйнейшых даследчых і адміністратыўных постацяў у беларускай навуцы. Доктар філософскіх навук (1972), акадэмік Акадэміі навук Беларусі (1994). Узнагароджаны Дзяржсаўнай прэміяй БССР за цыкл працаў па гісторыі беларускай грамадска-палітычнай думкі (1984). З 1990 па 1998 год узначальваў Інстытут сацыялогіі НАН Беларусі, з 1998 года — ганаровы старшыня Інстытута. У 1993 годзе быў адным з ініцыятараў стварэння Рэспубліканскай партыі працы і справядлівасці, а ў 1994 годзе спрычыніўся да стварэння Сацыялістычнай партыі Беларусі. Аўтар каля 600 навуковых публікацый, сярод якіх больш за 25 індывідуальных манографій. Падрыхтаваў больш за 60 кандыдатаў і 18 дактароў філософскіх і сацыялагічных навук.

Андрей Казакевич: Вы сейчас возглавляете секцию в Институте социологии НАН, которая называется «Социология права и политики». На протяжении своей активной научной деятельности Вы занимались многими отраслями науки. Почему в данный момент Вас наиболее интересуют политика и сфера управления?

Евгений Бабосов: Первоначально занимался философией и кандидатскую диссертацию, и докторскую защищал по философии. Это то, что называлось раньше марксистско-ленинской философией. Когда я приобрел квалификацию, понял, что читать студентам исторический материализм скучно им, и еще скучнее мне. Диалектический материализм читали 240 часов, исторический материализм — 140 часов. В этих курсах были не только классики марксизма, было много интересного — Гегель, Кант, Экон, Декарт и др. Не было того, что называется буржуазная идеалистическая философия. Я заинтересовался, стал читать то, что было в открытом доступе и в закрытых фондах. Получил такой допуск. Читал в Москве, Минске, у меня была очень хорошая связь с Польшей. А поляки переводили всех классиков не только философии, но и политологии еще при социалистической системе — Г. Алмонд, С. Верба. Затем, набрав материалы, стал читать курс «Критика современной буржуазной философии» в РИВШ, тогда он

назывался Институт повышения квалификации и имел статус всесоюзного. Именно этот курс стал основой для активной деятельности в области социологии. Это было 25 лет назад. Так как, при всем моем уважении к философии, социология (как и политология) ближе всего к жизни, к тем процессам, которые происходят в обществе, в стране. Это мне было интересно, этим я стал заниматься.

Что касается политики, то развал СССР, образование самостоятельного белорусского государства, трудный путь его самоопределения, еще более трудный путь выбора политического развития подтолкнули меня к изучению проблем, связанных со своеобразием политических процессов в Беларуси. Они не такие, как в России, не такие, как в Литве, и тем более в Польше, Чехии. В результате возникла идея организовать группу людей, которые занимались бы исследованием современных социально-политических процессов в Беларуси в широком плане. Почему политика? Потому что политика (при том, что это вещь не всегда чистая, моральная, а чаще наоборот) по определению Бисмарка — «искусство на грани возможного», следовательно, искусство невозможного. Политика включает в себя массу проблем государственного устройства, политической системы и режима. Для нас это также проблема политического

самоопределения страны и создания нового эффективного государства.

Понимание того, что такое эффективное государство? Как государство влияет на политические процессы, и, наоборот, как политические процессы влияют на государство? Все это жизненно важные проблемы. Именно это является основанием для проявления интереса к политике. Политика — это огромный резервуар, в который стекаются все нити, все потоки, все процессы, которые происходят в обществе.

Ирина Суздалева: Какие центры, изучающие политические процессы в обществе, появились в Беларуси первыми?

Е. Б.: Вообще, историю политических исследований в Беларуси можно отсчитывать с 20-х гг. XX в., когда в БГУ была организована первая в СССР кафедра теоретического материализма. Тогда профессора Б. Быховский, С. Вилейский и академик С. Вальфсон (первый директор Института философии Беларуси) начали исследовать национально-политические особенности развития Беларуси, проблемы национального выражения в политическом процессе, национальной самобытности белорусского народа, образа жизни и т. д. Они впервые стали заниматься политологическими вопросами, основываясь на четких теоретических конструкциях и вписывая их в общий философский контекст. К сожалению, в 30-е гг. начался процесс «высеивания интеллигенции», большинство ученых было репрессировано. Кроме того, во время войны многие из философов и социологов, которые занимались политическими вопросами, погибли на фронтах или в партизанских отрядах.

Те, кому удалось выжить, с конца 40-х гг. пытались возобновить практику политических исследований. Это были мелкие, спорадические, не систематизированные и не построенные в форме научной системы исследования, вроде «Роль Коммунистической партии Беларуси в развитии образования» (собственно, прикладное описание государственно-партийной политики в области образования), которые делались по заказу партийного ЦК. Естественно, такие исследования были политически ангажированными, ограниченными по своей проблематике и объему, несистематизированными, часто теоретически неосмыслившими. Тем не менее это были политические исследования. Правда, о политологии в Беларуси, в собственном смысле этого слова, можно говорить только после появления первых переводов Алмонда и Вербы (еще более точно — не переводов, а публикаций об их работах как «буржуаз-

ных», «антисоциалистических» теориях), до этого исследования проводились без специальных методов, теоретической и концептуальной основы.

С конца 70-х гг. мы в Институте социологии стали исследовать социально-политическую панораму Беларуси. Тогда впервые мы стали заниматься исследованием политических вопросов не абстрактно, а конкретно, используя общереспубликанский опрос людей, привлечение официальной статистики, литературы и т. д.

Политические исследования в современном смысле появились в начале 90-х гг., в период раз渲ала Советского Союза, хотя предпосылки были созданы еще раньше. Систематизированный анализ политических процессов впервые начал осуществляться на базе кафедры научного коммунизма БГУ.

А. К.: Какие наиболее значимые центры занимаются политическими исследованиями?

Е. Б.: Основные центры — это Институт социологии НАН Беларуси, БГУ, Институт социально-политических исследований при Администрации Президента, Академия управления при Президенте РБ. Это основные точки, где развивается политология как совокупность исследовательских практик, как система со своими дисциплинарными принципами, методами и т. д. Можно еще назвать центры прикладных социально-политических исследований НИСЭПИ, «Новак», которые также занимаются политическими исследованиями на основании заказа.

А. К.: Почему нет специального института, который занимался бы политическими исследованиями в Академии наук?

Е. Б.: В Академии наук ставился вопрос о создании Института политологии, но было принято решение создать Центр социологии управления, политики и права в Институте социологии НАН. Почему? Потому что создание института требует наличия нескольких компонентов. Вот основные — наличие кадров, как минимум несколько докторов наук. Второе — приличное финансирование, а сегодня Академия наук испытывает серьезные трудности в финансировании исследований. Сейчас крен такой, чтобы фундаментальные исследования стали фундаментально ориентированными с дальнейшим преобразованием в прикладные. Заказ на политические исследования может быть, прежде всего, перед выборами, но в настоящее время политология как таковая не имеет даже такого политического заказа, подкрепленного государственным финансированием.

Фундаментального академического центра (такого, как, например, Институт социально-политических исследований Российской Академии наук, с приличным зданием, финансированием, где есть возможность на фундаментальном академическом уровне заниматься исследованиями) в Беларуси нет. У нас только отдельные элементы. Есть, конечно, Белорусская ассоциация политических наук, но это не то. Ассоциации не исследуют, они говорят. Поэтому сказать, что у нас очень мощно развита политология, пока нельзя. Есть центры, которые занимаются исследованиями, готовят кадры... Это процесс роста. Для того чтобы подготовить кадры необходимой квалификации, для создания крупного центра необходимо лет 20. Обучение в университете, подготовка и защита кандидатской, а потом и докторской диссертации. Если считать с 1990 г. — нужно еще лет 5 для того, чтобы сформировалась критическая масса, из которой можно создать центр большого масштаба. Не имеет значения, будет это академический центр или вузовский, где были бы объединены силы для того, чтобы заниматься политологией по-настоящему.

И. С.: Если подводить некоторые итоги того, что уже сделано, как бы Вы оценили развитие белорусской политологии на сегодняшний день?

Е. Б.: Надо брать в сравнении. Если по сравнению с Россией, то, конечно, мы отстаем. Если брать по сравнению с любыми другими, — подчеркиваю, с любыми другими бывшими республиками СССР, включая Украину, — мы либо впереди, либо «на уровне». Уровень наших политических исследований вполне сопоставим с украинским, хотя там более развитая сеть политологических центров. Кроме того, нельзя забывать о том, что у них другая политическая система, и другой масштаб экономической базы, и возможность содержать такие структуры, которых у нас пока нет, к сожалению. И потом, для того чтобы создавать мощную исследовательскую базу и организовать научный потенциал, нужен общенациональный «лидер», который этим бы занимался. Пока его не видно.

И. С.: Как можно оценить достижения политологов в области развития вузовского образования? Какому уровню качества соответствуют учебники по политологии белорусских авторов?

Е. Б.: На какие-то оценки мне выходить не хотелось бы. Считаю, что учебники подходящие, с точки зрения того, чтобы учить студентов. Но чтобы двигать теорию, они еще недостаточно ква-

лифицированные, с точки зрения теоретической разработки основных проблем политологии как науки, как специальной отрасли знания, которая уже отделилась и от социологии, и от философии.

И. С.: Политическая социология и политология: как соотносятся эти отрасли знания?

Е. Б.: Социология — всеобъемлющая наука: это и общая социология, частная социология, отраслевые социологии. Политическая социология — отрасль. Социология занимается изучением отношения людей к политике, входления в политику, значения политики и т. д. Что касается политологии, то она концентрирует внимание на изучении политических режимов, политической системы, политического участия. Данные дает социология, а политология делает выводы, создает политические рекомендации, прогнозы. Социология является базовым эмпирическим материалом, на котором можно строить очень интересные политологические выводы. С другой стороны, политологические концепции могут быть верифицированы социологическими методами. Но все-таки политология более частная наука, чем социология.

А. К.: В чем, с Вашей точки зрения, может быть миссия политологии?

Е. Б.: Призвание политологии состоит в том, чтобы выработать систематизированные знания о политике как общественном явлении, понимание сути политических процессов. Важно осуществить анализ политической реальности Беларуси в контексте исторического опыта народа, его стремления к национальному самоопределению и независимости. Понимать политическую реальность как совокупность интересов, потребностей, политических предпочтений, идеологических ориентаций различных социальных групп.

Необходимо разработать концепцию и функциональную модель современного белорусского эффективного государства, смоделировать оптимальные механизмы взаимодействия законодательной, исполнительной и судебной властей, а также органов государственной власти и местного самоуправления. Ну и, конечно, методология...

А. К.: Как Вы считаете, политология в перспективе будет приближаться к прикладным вещам или даже «идеологии», или все-таки это будет сближение с политической социологией, политической философией?

Е. Б.: Все эти грани очень условны. Сейчас идет два взаимосвязанных процесса. С одной стороны, междисциплинарный синтез. Политическая

философия, политическая психология, политическая социология, или социология политики — эти отрасли знания сложно относить к политологии. Примеров можно приводить много, получаетсяся междисциплинарный синтез. Возникает проблема многоядерного общественно-гуманитарного знания, где политология является одним из центров притяжения других наук. Конечно, чтобы избежать «политической приземленности», политология, если она хочет выжить как наука, а не превратиться в служанку, должна развиваться на двух уровнях. Развитие политологии только на прикладном уровне приведет к ее сильной зависимости от потребностей «власти», это значит однозначно подчиненное положение в системе знания. Уровень политической теории — необходимое условие полноценного и самостоятельного существования политических исследований. Вообще, классики: М. Вебер, Г. Алмонд, С. Верба, С. Хантингтон, Д. Белл, З. Бжезинский — придерживались именно этой стратегии. Есть уровень эмпирических политологических исследований, на котором политология тесно смыкается с социологией, а второй уровень — теория политики, где политология тесно смыкается с философией. Рафинированная теория политики, специальные политические исследования (внешняя политика, социальная политика, партийная система), эмпирические политологические исследования — все эти уровни должны существовать, иначе политологии не будет.

А. К.: В связи с развитием за последние два года системы текстов, концепций, теоретических конструктов под общим названием «Идеология Белорусского государства» — какой статус этой системы в культуре и науке? Можно ли отнести практики по ее созданию к прикладной политологии?

Е. Б.: Идеология базируется на мировоззрении. Типы мировоззрения — это типы идеологии. Идеология — это система взглядов, верований, мифов... представлений, чувств. Нельзя сказать, что это только прикладное конструирование, это не так. Все это значительно шире.

В идеале идеология должна отражать думы и чаяния народа, по крайней мере, большинства, должна быть общенародной. Возникает проблема создания идеологии, которая бы опиралась на реальные ценности белорусского народа. Кроме этого, нужны конкретные лозунги, которые вырастают из национальной идеологии, охватывают большинство общества, в которых находит отражение воля граждан. Это сложно сделать, но делать это необходимо.

А. К.: А каков статус «идеологии» в научном сообществе: концентрация научных схем, политический проект или политическая технология?

Е. Б.: Всего понемногу. Идеология должна формироваться на базе ментальных ценностей белорусского народа, иначе она не будет идеологией белорусского государства. В основе идеологии лежат такие категории как толерантность, доброжелательность, терпеливость, работоспособность и др. Идеология выступает подсистемой, из которой вырастает политика, а не наоборот. Например, партия базируется на двух основных составляющих — организационной и идеологической. Если нет идеи, то партия не нужна, но и одна идея не срабатывает. Чтобы идея обрела силу, нужна партия, организация. Сначала — идея, потом — организация, и из этих двух вещей возникает политика. Идеология составляет исходный мотив и стимул действия, она превращается в лозунги, а из лозунгов вырастает политика.

И. С.: Если вернуться к академической среде. С Вашей точки зрения, насколько сильна для академической элиты угроза превратиться в подносчика идеологических снарядов?

Е. Б.: Если сравнивать со снарядами, то элита должна не подносить снаряды, а выбирать цель. Есть такие слова А. Шопенгауэра о гениях, талантах и серой массе: «Все люди ставят цель и стреляют. Обычные люди, или представители серой массы, как правило, цель ставят, но чаще всего не достигают ее, талант рубит точно в цель, а гений стреляет в ту цель, которую никто не видит, он в нее попадает, и через некоторое время люди начинают понимать, что это и есть та самая цель, которую они раньше не видели». Если говорить об элите, в том числе занятых в политических исследованиях, то они не должны быть подносчиками снарядов, и даже теми, кто стреляет, а теми, кто выбирает цель. Элита должна выбрать цель, а под нее надо строить идеологию, политику, экономику, образование и т. д.

А. К.: Насколько ученый может быть вовлечен в политическую деятельность и оставаться при этом ученым?

Е. Б.: Думаю, что настоящий ученый должен отречься от некоторых соблазнов: стать президентом, парламентарием, министром — это другая сфера деятельности. Активная политическая деятельность отрывает от науки, хотя некоторый опыт работы в парламенте может быть очень важен. Но призвание ученого — заниматься наукой.

Ученый должен быть «выше схватки», он должен быть отстранен от сиюминутных политических амбиций. Ученый может выполнить свою политическую миссию при условии, если он не связан определенной политической ориентацией. Интересы науки должны быть выше.

А. К.: С Вашей точки зрения, политическое исследование возможно без участия в политике? Может ли быть достаточно информированным о политике исследователь, который не вовлечен в политические процессы?

Е. Б.: Может быть... Дело в том, что когда исследователь связан с определенной партией или группой чиновников, то он работает не столько на науку, сколько на интересы этой корпорации, к которой принадлежит. Главное призвание ученого — исследование. Так, как, например, настоящий теолог должен служить Богу, а миссионерская деятельность может только отвлекать. То же самое можно сказать в отношении философа, социолога и т. д. Так философия рассматривает предельные основания человеческого бытия, т. е. ставит вопросы, на которые не может быть окончательного ответа — на вопрос «В чем смысл жизни человека?» ответить однозначно нельзя никогда. Можно спросить «Какова судьба народа?»,

мы отвечаем, но каждое движение вперед смешает эту планку. Хорошо сказал К. Ясперс: «Философия — это путь, на котором решается множество вопросов, и каждый полученный ответ превращается в новый вопрос». Это касается не только философии, но и политологии. Политология ставит вопросы, на которые ищет ответы. Если ты ушел в политику, то можешь ответить на этот вопрос, но уже с точки зрения своей политической приверженности, а исследователь должен смотреть выше на все процессы.

А. К.: Если ученый должен стремиться занимать позицию над политическими группами, насколько он может быть ответствен за события в стране?

Е. Б.: За события в стране отвечают политики. Даже если ученые советуют, именно политики принимают окончательное решение. Ученый может быть компетентным советчиком, он советует, но не может принимать решение. Следовательно, ответственность несет тот, кто принимает решение. Но ученый несет моральную ответственность, и про это нельзя забывать.

*Вопросы задавали
Андрей Казакевич, Ирина Суздалева*

ПОЛИТИЧЕСКАЯ НАУКА В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ: ПРОБЛЕМЫ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ

Нина Антанович

1. Общие условия развития политической науки в Беларуси

Политическая наука является самой уязвимой из социально-гуманитарных дисциплин, поскольку ее предметом является власть и государство во всех его проявлениях. Политология — зеркало социальной реальности, она призвана дать анализ проведения того или иного политического курса. Кроме того, политическая наука одновременно является и мировой, международной, и национальной дисциплиной.

Политическая наука имеет два модуса: с одной стороны — объяснение и описание политической реальности (исследовательский модус), с другой — аналитико-технологическое обеспечение политической деятельности. Данное деление отражает не только структуру политической науки, но и ее внутреннюю эволюцию: прежде чем разработать модели решения тех или иных проблем, наука должна обладать достаточным аналитическим и объяснительным потенциалом. Политическая наука, превращенная в голые теоретические схемы, не связанные с реальной социально-политической обстановкой, теряет свою научность. В то же самое время, политическая наука, не выполняющая функции критического осмысления реальности и власти, дискредитирует и изолирует ее.

Очевидно, что наиболее успешно политическая наука существует и развивается в условиях наличия конкурентного, открытого политического пространства. Можно говорить, что само существование политической науки в какой-то стране свидетельствует о том, что ее политический режим обладает хотя бы некоторыми демократическими качествами.

Становление государственности независимой Беларуси положило начало политике как деятельности, как реальности для белорусской нации. Начало 1990-х — первые шаги независимого белорусского государства с динамичной политической сферой, конкуренцией, альтернативными выборами, духом надежд и перемен — стали важным условием для появления политической науки как самостоятельной сферы деятельности. Государственная независимость Беларуси 1991 г. положила начало развитию белорусской политологии, был инициирован процесс институционализации политической науки как академической и учебной дисциплины, а также политической аналитики и журналистики.

Парламентский этап развития Беларуси (1991–1994) ознаменовался быстрым расширением политической сферы, приходом в политику новых людей, рождением многих политических партий, движений и появлением открытой политической конкуренции. Началось достаточно бурное становление политической науки как академической дисциплины, в прессе стали появляться аналитические материалы, авторы которых стремились не просто описать те или иные процессы и явления, но и создать объяснительную модель демократизации, применимую для Беларуси.

Несмотря на наличие сильных внутренних интенций к изучению политической реальности, в Беларуси, как и в других странах центрально- и восточноевропейского региона, политология появилась как «импортированная» наука (хотя существует точка зрения о порождении политической науки «новым политическим мышлением» перестройки второй половины 1980-х гг.). Политическая наука в Беларуси возникла в условиях деконструкции об-

щественной науки советского периода. В начале 1990-х гг. общество, по крайней мере, на уровне передовых политических и интеллектуальных элит, было полно надежд на скорую демократизацию политической жизни вследствие структурных реформ политической системы. Демократизация принималась в ее западном варианте, что, естественно, означало и принятие западных политических ценностей и стандартов.

Несколько позже стал развиваться прикладной модус политологии для аналитико-технологического обеспечения политической деятельности. Такое «запаздывание» в развитии политтехнологий в Беларуси было закономерно: прежде чем разрабатывать модели технологического решения тех или иных проблем, наука должна обладать достаточным аналитическим и объяснительным потенциалом.

Энтузиазм белорусских политологов в период 1990–1994 гг. подпитывался массовым политическим участием, быстрым ростом численности политических партий и общественных объединений, представлявших широкий спектр политических сил — от национально-демократических до коммунистических. У власти находилась прежняя номенклатурная политическая элита во главе с премьер-министром В. Кебичем, не имевшая собственной идеологии и политической программы, но объединенная корпоративными интересами и личными связями. Ростки неконсолидированной демократии были весьма неустойчивы. Их гибель произошла вместе с разрушением модели парламентской республики. В условиях резкого социально-экономического и политического кризиса эта модель привела к ситуации двоевластия и уходу высших должностных лиц республики от ответственности за происходящее. Вместе с тем, несмотря на неудачи демократии, период 1990–1994 гг. дал белорусским политологам большой эмпирический материал для изучения механизмов массового политического участия, артикуляции и агрегирования интересов, становления партийной системы. Ряды политологов в этот период пополнялись журналистами, социологами, историками, философами, экономистами. Зачастую это были люди, стремящиеся быть если не профессиональными политиками, то «политиками по совместительству».

Президентские выборы 1994 г. стали первым пробным камнем для белорусских политтехнолого-

gov¹. Явный фаворит выборов премьер-министр В. Кебич опирался на «придворных» политологов, но, несмотря на огромный административный ресурс и монополию в СМИ, потерпел сокрушительное поражение. Команды «оппозиционеров» З. Позняка и С. Шушкевича также не обеспечили успеха своим кандидатам.

С выборов 1994 г. начинается рост прикладных политических исследований, активная разработка собственных политических технологий, качественное изменение отношения к политическому менеджменту, что можно характеризовать как начало нового этапа в развитии политологии в широком смысле.

Дальнейший опыт белорусские политологи смогли получить во время парламентской кампании 1995 г. К тому времени массовая волна политического активизма и популярность идей национального возрождения пошли на убыль. В Верховный Совет Республики Беларусь 13-го созыва не были избраны основные представители оппозиции от Белорусского народного фронта (в парламенте были представители ОГП и Белорусской социал-демократической партии «Народная Грамада»). Что касается политической науки, то целостной оценки всей политической системы, определения основного направления и оптимальных путей ее развития белорусским исследователям на тот момент достигнуть не удалось. Уровень экспертного влияния на механизмы принятия политических решений был низок. Независимая аналитика формировалась вне центров принятия политических решений и была слабо связана с академической политической наукой.

Конституционный кризис 1996 г., закончившийся референдумом по внесению изменений и дополнений в Конституцию Республики Беларусь, связанных с перераспределением властных полномочий в пользу президента, существенно изменил белорусскую политическую систему. Парламент — Верховный Совет 13-го созыва, начавший процедуру импичмента против президента А. Лукашенко, был распущен². Существенно изменилась расстановка политических сил между сторонниками и противниками власти президента, даже коммунистическая партия раскололась на Коммунистическую партию Беларуси (сторонники властей) и Партию коммунистов Белоруссии, которая стала в оппозицию к новому режиму. Подобный раскол произошел и среди

¹ Граждане впервые смогли участвовать в демократических выборах после получения страной независимости, поскольку к моменту президентских выборов последний раз на избирательные участки белорусские граждане приходили в 1990 г. (во времена СССР). К примеру, за такой же промежуток времени в Польше парламент переизбирался дважды, прошли президентские выборы.

² В январе 1997 г. был сформирован новый парламент — Национальное собрание Республики Беларусь.

политологов, работавших в прикладной сфере. В свою очередь академическая политическая наука стремилась придерживаться (по крайней мере, формально) объективного неангажированного политического анализа.

Тенденции развития политической системы Беларуси, заложенные референдумом 1996 г., получили свое закономерное развитие в централизации власти, формировании исполнительной «вертикали», сокращении возможностей политической конкуренции, снижении влияния политических партий и общественных объединений на политический процесс. Эти перемены активно обсуждались и рефлексировались белорусскими политологами. Стало очевидно, что от нестойкой неконсолидированной демократии белорусская политическая система осуществила дрейф в сторону гибридной модели, объединяющей элементы автократии и демократии. Эти процессы нашли непосредственное отражение в исследовательской проблематике: политологи вновь обратились к анализу сущности и моделей демократии, к исследованию местных элит, проблемам взаимоотношений интеллектуалов и власти, к изучению политических режимов и разных моделей перехода к демократии.

Новый период в развитии политической науки в Беларуси начался после парламентских выборов 2000 г. и президентских выборов 2001 г. Новые реалии заставили политологов изменить проблематику своих исследований. На фоне вялотекущей и противоречивой интеграции Беларуси и России стала отчетливо проявляться необходимость в исследовании особенностей белорусской национальной идентичности, национальных интересов Беларуси и национальной безопасности, а затем и «идеологии белорусской государственности». Эти процессы подтолкнули к перегруппировке в среде политологов и появлению новых линий размежевания.

Разработка основ идеологии белорусской государственности получила неоднозначную оценку у научной общественности и среди самих политологов. С одной стороны, разработка государственной идеологии понимается как обслуживание интересов власти и угроза самому существованию политической науки. С другой стороны — «идеология», понимаемая как объединительная, интегративная идея, которая в разных формах существует во всех государствах, и ее формирование (моделирование) напрямую входит в круг задач политологов. В исследова-

нии проблематики национально-государственной и региональной идентичности часть исследователей увидела путь приобретения белорусской политологией специфических национальных черт и завершения дисциплинарной оформленности.

Обращение к проблематике национальной идентичности, определению специфики развития белорусской государственности характерно не только для официальной академической политологии, но и для негосударственных аналитических центров³. Особое внимание уделяется проблемам соотношения национальной, региональной и европейской идентичности. Приходит осознание, что проблемы поражения демократии в Беларуси отнюдь не исчерпываются объяснением персоналистского характера власти, «несвядомасці беларускага народа», а имеет более сложные историко-структурные причины. Поиск этих сложных историко-структурных причин — тематика исследований на ближайшую перспективу.

2. Институционализация политической науки, научное сообщество

Академическая наука и учебная дисциплина. Первой институциональной формой политологии в Беларуси стала кафедра политологии Белорусского государственного университета, созданная в 1991 г. Заведующим кафедрой стал доктор философских наук, профессор А. М. Байчоров, работавший ранее в ООН и университетах США. А. М. Байчоров инициировал открытие в 1992 г. отделения политологии на философско-экономическом факультете, а также создал и возглавил Специализированный совет по защите докторских диссертаций по политическим наукам при БГУ. За основу подготовки политологов БГУ был взят учебный план отделения политологии философского факультета МГУ. Предполагалось присваивать выпускникам отделения квалификацию «Политолог. Преподаватель социально-политических дисциплин в высших и средних учебных заведениях». Прогнозировалось, что потребности общества в квалифицированных кадрах политологов будут возрастать по мере того, как Республика Беларусь будет продвигаться по пути строительства гражданского общества и правового государства. И, естественно, без систематической подготовки профессиональных кадров политологов было невозможно становление национальной

³ Национальная идентичность Беларуси: Материалы семинара / Фонд им. Ф. Эберта. Региональное бюро в Украине, Беларусь и Молдове. Под ред. Г. Курта. — Mn., 2003.

политической науки, создание школ политических исследований⁴.

На сегодняшний день крупные специализированные кафедры политологии существуют во многих крупных государственных и негосударственных вузах республики: Белорусский государственный экономический университет, Белорусский институт правоведения, Академия управления при Президенте Республики Беларусь, Институт предпринимательства и парламентаризма. Однако чаще в вузах существуют комбинированные кафедры, где политология преподается наряду с другими социальными дисциплинами. Такая ситуация сложилась, например, в Белорусском государственном педагогическом университете, где создана кафедра политологии и права, в Брестском государственном педагогическом институте, Могилевском государственном университете, Белорусском национальном техническом университете (кафедры политологии, социологии и социально-государственного управления), в Гомельском политехническом институте (кафедра политологии и истории). В других вузах Беларуси существуют кафедры социально-гуманитарных дисциплин, где политологию преподают специалисты с философским, социологическим либо историческим образованием. Таким образом, специализированных кафедр политологии в Беларуси немного. По мере дальнейшего развития политологии и продолжения процесса институционализации, видимо, появится необходимость в открытии новых специализированных кафедр.

В Беларуси политология как учебная дисциплина преподается во всех без исключения вузах, разработан государственный стандарт по предмету «Политология», согласно которому базовый курс политологии в вузе должен читаться в объеме не менее 70 часов. Подготовлено около 80 учебных пособий и учебников. Своевременно была организована переподготовка и повышение квалификации преподавателей. Обеспечена возможность подготовки и защиты диссертаций по трем политологическим специальностям.

Курс «Политология». В первом разделе курса «Политология» раскрываются основания политологии: предмет, методы, суть методологии политического анализа.

После методологических основ в курсе рассматриваются проблемы структуры политической системы и политических процессов. В разделе рассматриваются проблемы «внешней среды», или

«окружения», центров принятия политических решений, проблемы специфики политических систем в зависимости от артикуляции и агрегирования интересов, деятельности политических партий, политического участия, общественного мнения, процедуры отбора кандидатов на выборные посты.

В разделе «Политические институты» рассматривается структура центров принятия политических и государственных решений, проблемы «выходов» политической системы, т. е. реализации политических решений, проблемы центра принятия государственных решений в политической системе.

Раздел «Политическая культура и идеология» раскрывает основные аспекты взаимодействия политики и культуры, влияния культуры на политику и обратного воздействия политики на культуру.

Заключительный раздел курса посвящен рассмотрению глобальных проблем мировой политики и международных отношений. Содержание данного раздела охватывает основную проблематику теории международных отношений.

Кафедра политологии Белгосуниверситета явилась основным разработчиком государственного образовательного стандарта по специальности «Политология» и по предмету «Политология» для высших учебных заведений Республики Беларусь.

Политическая наука включена в разработку учебных программ для средних общеобразовательных школ Беларуси. В частности, кафедра политологии БГУ явилась инициатором подготовки программы вступительного экзамена по курсу «Человек и общество» для абитуриентов, поступающих в высшие учебные заведения Республики Беларусь. На сегодняшний день в школах, лицеях и гимназиях Республики Беларусь изучается предмет «Человек. Общество. Государство», по которому сдаются вступительные экзамены в вузы по гуманитарным специальностям⁵.

По разным причинам на кафедры политологии возложена основная нагрузка по преподаванию в вузах учебного курса «Идеология белорусского государства», который был введен в 2003–2004 гг.

3. Политология как специальность и квалификация

Центром преподавания и развития политологии, подготовки политологов-специалистов явля-

⁴ Решетников С. В. Политология в Республике Беларусь: теоретико-методологические и прикладные аспекты. — Мин., 1999.

⁵ Человек и общество: Справочное пособие / Под ред. С. В. Решетникова. — Мин.: Тетрасистемс, 2000.

ется кафедра политологии БГУ. В 1993 г. в связи с переходом профессора А. М. Байчорова на работу в МИД Республики Беларусь кафедру возглавил кандидат философских наук, доцент С. В. Решетников (ныне доктор политических наук, профессор). В 1994 г. по инициативе кафедры политологии кафедра и отделение политологии были переведены на юридический факультет БГУ⁶. Начался сложный процесс создания нового учебного плана, соответствующего новому профилю и новой квалификации выпускников — политолог-юрист.

В настоящее время Белгосуниверситет готовит специалистов с квалификацией «политолог-юрист». Программа подготовки политологов в БГУ составлена таким образом, чтобы обеспечить студентам общегуманитарное университетское образование, систематизированные знания в области классических политологических предметов, а также теоретические знания и практические навыки в сфере выбранной специальности.

Учебная программа кафедры политологии предусматривает преподавание по пяти основным разделам политической науки: политическая теория, сравнительная политика, управление и администрация, методология и методы политической науки, международные отношения. В русле этих направлений для студентов читаются около 30 курсов. Вот основные из них: Политология (общий курс). Введение в политическую теорию. Теория политики. Теория демократии. Теория политических систем. Сравнительная политика. Методология политической науки. Политическая социология. Права человека. Теория государственного управления. Теория принятия политических решений. Общественная политика. Политические партии и партийные системы. Политические идеологии. Общественные объединения. Организация избирательных кампаний. Политическая психология. Этнополитика. Религиозные конфессии в Республике Беларусь. Политическая культура. Местное самоуправление в зарубежных странах. Внешняя политика Республики Беларусь. Политические проблемы современной глобалистики. По основным курсам опубликованы учебники и учебные пособия. В учебном процессе применяются американские, российские, польские, украинские, французские учебники.

Политолог-юрист указанного профиля подготовки предназначен для работы в системе органов представительной, исполнительной и судебной властей, а также в иных государственных органах, организациях и учреждениях. Выпускники-политологи оказывают организационно-консультативную и практическую помощь органам законодательной, исполнительной и местной властей, политическим партиям и общественным организациям Беларуси. Они участвуют в подготовке законопроектов и заключений по ним, материалов и предложений, относящих к ведению служб и ведомств. Их компетенция подразумевает поддержку связей с общественностью со стороны государственных и политических организаций, местных органов власти по вопросам политического, экономического, социального и культурного развития общества и государства.

Первый выпуск 24 студентов-политологов БГУ с квалификацией «политолог-юрист» состоялся в 1997 г. В этом же году конкурс на вступительных экзаменах по отделению политологии был одним из самых высоких в БГУ — около 5 человек на одно место.

Попытки подготовки политологов-специалистов предприняли негосударственные вузы Республики Беларусь: Институт парламентаризма и предпринимательства (первый выпуск состоялся в 1998 г.), Белорусский институт правоведения и Европейский гуманитарный университет. Наборы студентов на отделение политологии в этих вузах невелики, а в некоторые годы (1997–1999) они вообще не состоялись. Наиболее основательная подготовка кадров среди негосударственных вузов велась в ЕГУ (до его закрытия).

Основные курсы специализации «политология» в ЕГУ⁷: Политическая философия. Политическая социология. Политическая антропология. Социология организаций. Методология социальных наук. Система правления в Республике Беларусь. Сравнительное конституционное право. История международных отношений. Политическая история Франции. Европейская идентичность. Процесс интеграции и политические процессы в ЕС. Трансформационные процессы в странах ЦВЕ и Восточной Европы. Совет Европы и защи-

⁶ Кафедра политологии имеет договора о научном сотрудничестве с Калифорнийским государственным университетом Фресно (США) и Институтом политических наук Варшавского университета. Большую помощь в развитии научного сотрудничества между кафедрой политологии БГУ и Калифорнийским университетом (Фресно) оказал профессор Альфред Эванс.

⁷ Фактически, деятельность ЕГУ прекращена летом 2004 г.

та прав человека. Регионализм и местное самоуправление в Европе. Теория принятия и оценки политических решений. Технологии политических кампаний. Теория государственного управления и публичная политика. Конфликтология. Политические партии и социальные движения.

Динамику исследовательской проблематики отражает подготовка кадров высшей квалификации в сфере политических наук. В 1990 г. Высший аттестационный комитет при Совете Министров БССР включил политологию в список научных специальностей. Были утверждены следующие специальности по политическим наукам: «Теория и история политической науки», «Политические институты и процессы», «Политические проблемы международных систем и глобального развития».

Совет по защите докторских и кандидатских диссертаций на соискание ученой степени по политическим наукам создан при Белгосуниверситете. В Беларусь начиная с 1992 по 2003 гг. было проведено 4 защиты докторских диссертаций и 25 — кандидатских по политическим наукам (хотя до настоящего времени в Национальной академии наук Беларусь нет ни одного члена-корреспондента или академика по специальности «политология»).

Докторантура и аспирантура по политическим наукам существует в Белгосуниверситете, Республиканском институте высшей школы, а также в Академии управления при Президенте Республики Беларусь. На сегодняшний день Белгосуниверситет является главным научным учреждением Беларуси по подготовке аспирантов и докторантов по специальностям: теория политики, история и методология политической науки, политические институты и процессы, политическая конфлиktология, политические технологии, политические проблемы международных отношений и глобального развития.

По данным на 01.01.2004, в Республике Беларусь защищено четыре докторские диссертации по политическим наукам — Решетников С. В.: «Теория принятия политических решений в американской политической науке» (1995 г.); Земляков Л. Е.: «Государственно-конфессиональные отношения в Республике Беларусь» (2000 г.); Ватыль В. Н.: «Концепция правового государства в либеральной политической мысли России второй половины XIX – начала XX вв.» (2002 г.); Агеев В. В.: «Немецкий федерализм и европейская интеграция» (2002 г.).

Кандидатские диссертации, защищенные аспирантами БГУ: Курбыка Т. И.: «Теория конфликта Р. Дарендорфа и социально-политические конфликты в современном обществе» (1995 г.); Белобродский Д. Г.: «Типологические особенности форм демократии и диктатуры» (1997 г.); Достанко Е. А.: «Европейское сообщество государств как международная система: процессы реструктуризации на рубеже ХХ–ХХI веков» (1998 г.); Антанович Н. А.: «Системный подход в анализе политических процессов» (1998 г.); Скок Н. В.: «Социальные детерминанты политической культуры общества» (1999 г.); Скакун Е. В.: «Политическое сознание студенческой молодежи в условиях переходного общества» (1999 г.); Кузнецова И. А.: «Электоральное поведение в политической системе общества: сравнительный анализ» (2000 г.); Паречина С. Г.: «Президентство в политической системе общества: сравнительный анализ» (2001 г.); Шевченко А. В.: «Условия становления и стратегия развития Содружества Независимых Государств» (2001 г.); Ляхович-Петракова Н. В.: «Трансформация политической элиты в постсоциалистических странах» (2001 г.); Дорошенко А. В.: «Статус и роль исполнительной власти в политической системе общества» (2001 г.); Подкопаев В. В.: «Теоретические проблемы развития и циркуляции элит в политической системе США» (2001 г.); Роговцов Д. А.: «Политическая символика как способ организации политического пространства переходного общества» (2003 г.); Ковалева И. В.: «Национальные меньшинства в Республике Беларусь» (2003 г.).

Процесс институционализации политической науки еще не закончен: до сих пор нет специализированного научно-исследовательского института, занимающегося политическими проблемами в рамках Академии наук, нет специального научного журнала, который объединил бы политологов, позволил бы им активно и открыто обсуждать теоретические проблемы под углом зрения многообразных научных перспектив. Политологи разных групп и направлений оторваны друг от друга, зачастую находятся в конфронтации по идеологическим соображениям. Белорусская общественность не имеет возможности получать от них разнообразную прикладную информацию, необходимую для развития гражданского общества. Однако сделано на пути институционализации уже немало.

4. Центры политического анализа и стратегических исследований

Институционализация политической науки включает в качестве необходимого компонента и появление центров политического анализа и стратегических исследований. Подобной аналитической деятельностью занимаются сегодня в Беларусь более двух десятков организаций. Их можно разделить на две группы — официальные (государственные) и независимые (негосударственные) исследовательские центры. Среди государственных аналитических центров выделим два наиболее известных — Институт социально-политических исследований при Президенте Республики Беларусь и Минский НИИ социально-экономических и политических проблем (при Минском горисполкоме). Государственные аналитические центры работают по заказам государственных органов, специализируются в основном на проведении мониторингов текущей внутриполитической и внешнеполитической ситуации.

Ведущим государственным исследовательским и аналитическим центром является Институт социально-политических исследований (ИСПИ), образованный в 1997 г. Основным направлением работы ИСПИ является научное и информационно-аналитическое обеспечение деятельности президента Республики Беларусь и его администрации, проведение комплексных исследований социально-политического характера в процессе планирования и формирования государственных программ развития Республики Беларусь. Основные направления научно-исследовательской деятельности ИСПИ: анализ различных аспектов социально-политических процессов; формирование основных принципов и направлений внешнеполитической деятельности; мобилизация информационных ресурсов на укрепление политической системы и национальной безопасности; изучение и сохранение историко-культурного наследия, формирование идеально-политических основ белорусской государственности. Результаты исследований ИСПИ доступны в сборниках статей и монографиях⁸.

Структурные подразделения ИСПИ: Центр политических исследований, Центр социологических исследований, Центр социальных проблем, Центр исследования geopolитической проблематики, Центр оперативных информационных исследований. ИСПИ имеет тесные связи с БГУ, Военной академией, Институтом национальной безопасности Республики Беларусь, а также с Российской институтом стратегических исследований, Китайским институтом современных международных отношений, аналогичными центрами в Украине и Литве⁹.

Среди негосударственных центров выделяется Независимый институт социальных, экономических и политических исследований (НИСЭПИ). НИСЭПИ был создан в 1992 г. группой ученых, журналистов, политиков и бизнесменов. Цель организации: продвижение ценностей демократии и рыночной экономики, содействие формированию в Беларусь гражданского общества и свободной рыночной экономики, влияние на общественное мнение и публичную политику. Основные виды деятельности: исследования в области политологии, социологии, экономики и информационно-консультативная деятельность, проведение конференций и семинаров. Данные института часто используются в качестве источника информации СМИ, оппозицией и официальными структурами.

В середине 1997 г. на конференции руководителей независимых центров была создана единая Белорусская ассоциация фабрик мысли (периодическое издание — «Аналитический бюллетень БАФМ»)¹⁰.

Особенностью институционализации белорусской политологии стала некоторая обособленность специалистов, занимающихся исследованием международных отношений. Главную роль в развитии этой отрасли политических знаний играет факультет международных отношений БГУ, особенно кафедра международных отношений. Научно-исследовательская работа кафедры проводится по приоритетным для Беларусь проблемам международных отношений и актуальным

⁸ См. в частности: Беларусь: социально-экономические проблемы. — Мн.: ИСПИ, 1999; Беларусь вчера, сегодня, завтра. — Мн.: ИСПИ, 2001; Социальная сфера Республики Беларусь: региональные аспекты. — Мн.: ИСПИ, 2002; Беларусь и Россия: императивы общественного развития. — Мн.: ИСПИ, 2002; Беларусь: динамика и приоритеты общественного развития. — Мн.: ИСПИ, 2003; Белорусская модель развития: механизмы реализации. — Мн.: ИСПИ, 2003; Беларусь — Россия — Китай: к новой парадигме истории. — Мн.: ИСПИ, 2003.

⁹ В настоящее время ИСПИ находится в стадии значительной реорганизации.

¹⁰ «Аналитические бюллетени Белорусских Фабрик Мысли» доступны на сайте: <http://bfm.at.tut.by/>, а также в печатном виде. Бюллетень выходит ежеквартально, публикуются также специальные выпуски бюллетеня, в которых рассматриваются важнейшие проблемы развития белорусского общества и государства («Правовое государство — белорусский вариант», «Ценности белорусского общества», «Беларусь в региональном контексте», «Институты белорусского общества», «Беларусь — президентские выборы-2001», «Беларусь в международном контексте», «Методологии независимых исследований»).

вопросам развития государственной протокольной, консульской, таможенных служб Республики Беларусь. Издается журнал «Белорусский журнал международного права и международных отношений». Научно-информационный центр факультета международных отношений ежемесячно выпускает информационный бюллетень, в котором по материалам иностранных, российских, белорусских источников освещаются актуальные проблемы современных международных, в том числе экономических отношений¹¹.

Кроме этого в БГУ созданы и функционируют Центр Европейской документации и информации¹², а также Центр международных исследований¹³.

5. Профессиональные организации политологов

В Республике Беларусь действуют две профессиональные организации политологов: Белорусская ассоциация политических наук (БАПН) и Белорусская академия политических наук (БелАПН).

Общественное объединение «Белорусская ассоциация политических наук» было создано в 1993 г. и возглавляется членом-корреспондентом Национальной Академии наук Беларуси В. А. Бобковым. БАПН была создана в целях объединения усилий специалистов политических наук в осуществлении научного анализа и прогноза развития политического процесса, коллективной и индивидуальной выработки предложений по обеспечению государственного, политического и социально-экономического развития Беларуси¹⁴. Основная часть руководства БАПН сосредоточена в Минском НИИ социально-экономических и политических проблем, что позволяет использовать некоторые административные ресурсы. Данный институт специализируется на исследовании форм и методов работы органов исполнительной власти Республики Беларусь,

изучении их связи с негосударственными предприятиями и организациями. В настоящее время коллективом авторов в составе В. А. Бобкова, А. М. Абрамовича, В. И. Бовша, Г. А. Василевича, В. А. Мельника и др. ведется работа по созданию Концепции государственного строительства Республики Беларусь.

В 1998 г. была создана вторая из национальных организаций политологов — Белорусская академия политических наук, в работе которой принимают участие ученые, преподаватели и должностные лица из различных городов республики. Высокая научная квалификация членов Академии позволяет им осуществлять мониторинг и прогноз политической ситуации в республике, экспертизу важнейших политических решений, политическое просвещение населения.

БелАПН содействует развитию политической науки в Республике Беларусь и формированию политического рынка. БелАПН объединяет усилия для участия в определении приоритетных направлений развития политической науки; координации научных исследований в области политологии, содействия подготовке кадров высшей квалификации и пропаганде политических знаний.

Тем не менее белорусское политологическое сообщество мало вовлечено в деятельность профессиональных организаций и в значительной степени дезинтегрировано. Фрагментарность, разобщенность политологического сообщества, изолированность исследовательских и учебных центров (кафедр) — не единственное ограничение на пути укрепления политической науки. Сокращается количество конференций и семинаров с участием независимых исследователей. В связи с прекращением деятельности на территории Республики Беларусь целого ряда зарубежных фондов сократились возможности участия в международных конференциях и научных проектах, получения грантов и зарубежных стажировок. Политики по-прежнему слабо заинтересованы в качествен-

¹¹ Информационный бюллетень. — Изд-во БГУ, факультет международных отношений (ФМО). Бюллетень выпускается с 1998 г. ежемесячно, содержит аналитику текущих событий. Информационный бюллетень доступен в библиотеке БГУ, научно-информационном центре ФМО БГУ.

¹² Центр Европейской документации и информации создан по соглашению между БГУ и Комиссией Европейского Союза для обеспечения доступа к основным документам, отражающих деятельность и институциональное развитие Европейского Союза; распространения информации о Евросоюзе и поддержания постоянных контактов с участниками сети информационных центров Европейского Союза. Центр Европейской документации также осуществляет перевод основных документов Евросоюза на белорусский язык.

¹³ Центр международных исследований состоит из отдела координации исследовательских проектов и отдела информационно-аналитического сопровождения исследований по внешнеполитической и внешнеэкономической тематике. Основными направлениями деятельности ЦМИ являются осуществление научно-практических разработок по изучению системы современных международных отношений, мировой экономики и региональной политики, обобщение информации о перспективах развития системы международных отношений.

¹⁴ См.: Десять лет Белорусской ассоциации политических наук / Под ред. В. А. Бобкова. — Мин., 2003.

ном политическом анализе. Политологи востребованы либо в качестве политических технологов (помощь в организации предвыборной кампании), либо для обоснования «политического курса». Критическое мышление и независимые политические исследования слабо востребованы как официальными структурами, так и представителями оппозиции. Политические партии не спешат воспользоваться услугами политических экспертов, считая эту работу не столь важной и сложной.

Интеллектуалы-политологи в Беларуси отличаются по степени социальной активности, по характеру отношений с официальной властью, по своему мировоззренческим установкам, по ценностным, социокультурным и идеино-политическим ориентациям. Можно выделить несколько категорий интеллектуалов. «Официальные интеллектуалы» обеспечивают политико-идеологическую легитимацию функционирования официальной власти. Наградой же за это являются возможности накопления «связей», доступ к распределению и перераспределению материальных благ. «Интеллектуалы-конформисты» не испытывают иллюзий относительно характера политического процесса в транзитивных обществах, политически пассивны, индифферентно относятся к практической политике, не стремятся участвовать в ней. «Независимые интеллектуалы» — интеллектуальная свобода и независимость для них связаны с ориентацией на общечеловеческие и национальные ценности, с активной гражданской позицией.

Эти закономерные в принципе процессы не способствуют институционализации дисциплины и консолидации белорусского сообщества политологов. Недостаток специалистов с базовым политологическим образованием приводит на практике к превалированию кадров, не обладающих необходимой квалификацией, к снижению уровня политического дискурса как сферы публичности и открытости.

6. Основная тематика научных исследований и методологические подходы, используемые в белорусской политологии

В Беларуси развиваются практически все наиболее значимые направления политических исследований: теория политики, методология и методы политического анализа, исследование политических институтов, международные отноше-

ния, внешняя политика, geopolитика и глобальное развитие.

Крупные учебные и академические научные центры концентрируют внимание на развитии теоретических аспектов политической науки и создании эмпирического базиса политического анализа в стране. Многие государственные исследовательские и учебные центры Беларуси большое внимание в последние годы уделяют теории государственной политики и управления; исследованию принципов формирования и реализации государственной политики в Республике Беларусь; теории принятия управленческих решений. «Государственное управление» как направление научных исследований наиболее активно развивается в Академии управления при Президенте Республики Беларусь.

Мониторингом текущего политического процесса, разработкой политических технологий направленного воздействия на политический процесс занимаются негосударственные аналитические центры. Одним из ключевых направлений работы независимых аналитических центров является поиск контактов с западными фондами, направленность на развитие институтов гражданского общества, формирование сферы публичности и своеобразного политического пространства общества специалистов, занимающихся политическими науками, посредством организации семинаров, конференций. Однако зачастую круг целевых групп, на которые такого рода деятельность ориентирована, бывает строго ограниченным, заранее заданным.

Разделенность, фрагментарность характерны как для внутренней структуры белорусской политологии, так и для научного сообщества: академическая наука — прикладная и экспертная области политологии слабо пересекаются. Исследовательские центры (как государственные, так и независимые) формировались в ином русле, нежели академическая политическая наука. Политическая коммуникация между представителями «официальной» и «независимой» политологии (как, впрочем, и внутри этих групп) зачастую затруднена. Некоторые белорусские политологи открыто говорят о «робости и ангажированности в исследованиях реальной политики в ущерб объективности суждений»¹⁵. Эта позиция свидетельствует о необходимости существенного развития методологических оснований политической науки в Беларуси, что позволит сформировать четкие представления о критериях научности и объективности, осно-

¹⁵ Десять лет Белорусской ассоциации политических наук / Под ред. В. А. Бобкова. — Минск, 2003.

ванных на совокупности релевантных методов и методик политического анализа.

В политических исследованиях используются, как правило, стандартные методы количественных исследований: национальные опросы, опросы лидеров мнений и экспертов, контент-анализ масс-медиа и документов, анализ законодательства, анализ социально-экономической статистики. Меньшее распространение получили качественные методы, основанные на общетеоретических приемах анализа.

Большой вклад в развитие методологии политической науки вносит политическая социология. Так, Центром социологических и политических исследований БГУ проводятся постоянные электоральные исследования, а также изучаются в прикладном плане политические институты республики. Центр участвует во многих общеевропейских политических исследованиях, в том числе по изучению постсоветских политических элит. Центр разработал свои методики по замеру общественного мнения, рейтинга политических лидеров и сегментации избирателей в периоды избирательных кампаний (например, «сито» — отбор и группировка респондентов по шести вопросам, методика «из прошлого в будущее», позволяющая давать корректные политические прогнозы).

В сфере прикладных политических исследований, однако, существует масса проблем. Часто происходит поверхностное наложение теоретических схем политической науки для анализа совершенно неадекватных этим схемам белорусских реалий. Полноценных, широкомасштабных баз данных, построенных по принципам ивент-анализа, пока не существует. Нет единого банка данных эмпирических политических исследований — вопрос о его создании пока даже не ставится. Невысокий уровень владения количественными методами анализа, их недостаточное использование в научных работах по политологии объясняются тем, что инфраструктура эмпирических исследований политики находится в процессе становления.

Неразвитость институтов, характерных для демократического общества (парламентаризм, развитая партийная система, НГО, профессиональные объединения, действующие в условиях публичности и конкурентности), обуславливает стремление

ряда научных и аналитических центров сотрудничать с государством, которое по-прежнему остается мощным и солидным заказчиком. Исследовательские центры конкурируют за получение значимых государственных заказов (в сфере публичной политики), что составляет особенность нынешней ситуации с развитием политологических исследований в Беларуси.

Еще одна нынешняя тенденция развития политологии состоит в том, что центры, связанные с областью политических исследований, снижают долю реальных политических исследований, стремясь проводить исследования по социальнейтральным темам. Определенная «деполитизация» политологии связана со стремлением ученых либо занять объективную нейтральную позицию, либо просто обезопасить себя от возможных претензий со стороны властных структур. Научные исследования в области политических наук все еще очень слабо финансируются и недостаточно востребованы политической элитой. Особенность современного этапа развития политологии в Беларуси — накопление потенциала при слабой организованности.

В последние годы на первый план стал выходить технологический, прикладной характер политических исследований. С одной стороны, среди большей части политологов, работающих в академической среде, сложилось понимание того, что в учебных планах следует постепенно отходить от теоретического изложения материала к большей его практической направленности. С другой стороны, можно говорить о профессионализации работы учебных, исследовательских и экспертно-аналитических центров.

7. Эволюция политического текста

Уже в 1990–1991 гг. А. М. Байчоровым и С. В. Решетниковым были выпущены учебные пособия по политологии. В 1994–1995 гг. было издано достаточно большое число учебников и курсов лекций под редакцией Решетникова С. В., Денисюк Н. П., Мельникова А. П., Мельника А. В., Бобкова В. А., Ровдо В. В. и др.¹⁶ В начале 1990-х гг. появляются работы по истории философской и общественно-политической мысли Беларуси (Шалькевича В. Ф., Юхо И. А., Малевича С. А.).¹⁷

¹⁶ Байчоров А. М. Введение в политологию: Учебно-методическое пособие. 2-е изд. исправленное и дополненное. — Мин., 1991. Решетников С. В. Введение в политологию. — Мин., 1990. Беньковский В. В., Решетников С. В. Политология: Учебное пособие для вузов. — Мин., 1991. Политология: Курс лекций / Н. П. Денисюк, Л. В. Старовойтова, Т. Г. Соловей и др. — Мин., 1996. Политология: Учебник для ВУЗов / С. В. Решетников, Н. П. Денисюк, М. Ф. Чудаков и др.; Под ред. С. В. Решетникова. — Мин., 2000.

¹⁷ Шалькевич В. Ф. Гісторыя філософскай і грамадска-палітычнай думкі Беларусі. — Мин., 1995.

С 1993–94 гг. выходят в свет академические работы, посвященные отдельным направлениям политических исследований: теория политики (Ровдо В. В., Старовойтова Л. В.),¹⁸ теория либерализма, системный подход в политической науке, сравнительный анализ политических систем (Решетников С. В., Антанович Н. А., Матусевич В. Е., Божанов В. А.)¹⁹, глобальные проблемы современности, geopolитика (Шевцов Ю. И., Круглова Г. А.)²⁰, методология социально-политический исследований, политический анализ, политические технологии (Ротман Д. Г., Наумова С. А., Антанович Н. А., Денисюк Н. П., Альфер С. А. и др.)²¹.

Первые президентские выборы (1994 г.), референдумы 1995 и 1996 гг., парламентские выборы 2000 г. и президентские выборы 2001 г. вызвали целую волну публикаций, посвященных анализу специфики белорусского избирателя, типов избирательных предпочтений, избирательных технологий и антитехнологий (Манаев О. Т., Карбалевич В. И., Фурман Д., Бугрова И. И., Ровдо В. В., Ващкович А. Е., Заико Л. Ф. и др.)²².

В последнее время появляется все больше публикаций, посвященных проблемам национальных интересов Республики Беларусь и белорусской идентичности (Заико Л. Ф., Данилов О., Бугрова И. И.)²³.

Большой блок литературы посвящен проблемам теории государственного управления и публичной политики (Решетников С. В., Антанович Н. А., Мигас Б. Я., Земляков Л. Е., Гречнева Е. Ф. и др.)²⁴.

Особого интереса заслуживают такие издания, как «Беларуская палітычна сістэма і презідэнт-

скія выбары 2001 г.» и «Беларуска-расійская інтэграцыя 2002 г.». В рамках этих сборников сотрудничали политологи разных направлений²⁵.

Белорусский центр конституционализма и сравнительно-правовых исследований выпустил несколько значимых работ, посвященных анализу выборов и партийной системы Республики Беларусь в сравнении с международными стандартами (Чудаков М. Ф., Ващкович А. Е., Альфер С. А. и др.)²⁶.

Институт социально-политических исследований (ИСПИ) регулярно публикует сборники работ по результатам исследований. Основная проблематика исследований ИСПИ: социальная сфера Республики Беларусь, региональная политика, динамика и приоритеты общественного развития Беларуси, Беларусь и Россия: императивы общественного развития, парламентские и президентские выборы в Беларуси²⁷.

Центр «Стратегия» также публиковали ряд работ по анализу текущей политической ситуации, по президентским и парламентским выборам. Выпускался журнал «Беларусь-Монитор»²⁸.

Ряд публикаций освещает проблематику политического развития постсоветских Беларуси и России, взаимоотношений между ними (к примеру, коллективный труд белорусских, российских и западных ученых и журналистов под редакцией Д. Фурмана)²⁹.

Публикации Независимого института социальных, экономических и политических исследований (НИСЭПИ) посвящены анализу роли СМИ в переходных обществах, сравнительному анализу проблем взаимодействия средств массовой информации, обобщению результатов исследований, отра-

¹⁸ Старовойтова Л. В., Ровдо В. В. Теория политики: Учебно-методическое пособие. — Мин., 1994.

¹⁹ Кунцевич К. Н. Либерализм: сущность, истоки, перспективы. — Мин., 1995. Решетников С. В. и др. Введение в теорию политических систем: Учебное пособие. — Мин., 1995. Решетников С. В., Антанович Н. А. Системный подход как методология анализа публичной политики. — Мин., 2000.

²⁰ Круглова Г. А. Глобальные проблемы современности. — Мин., 1992. Круглова Г. А. Экологическое сознание: научный и религиозный подходы. — Мин., 1991.

²¹ Антанович Н. А. Методология политической науки. Мин.: БГУ, 2001. Выборы: подлинные, свободные и справедливые / С. А. Альфер, И. И. Бугрова, А. Е. Ващкович и др. Мин.: Тесей, 1999. Электоральные социологические исследования / Под ред. Д. Г. Ротмана. — Кемерово: Кузбассвязиздат, 2002.

²² Первые президентские выборы в Республике Беларусь. Основные итоги. Мин.: НЦСИ «Восток — Запад», 1994. Максюта Г. Социально-психологическая структура избирателя, имиджи кандидатов и предпочтения избирателей Беларуси. Мин.: НЦСИ «Восток — Запад», 1994. Выборы Президента Республики Беларусь — 2001: Факты и комментарии / Под ред. М. К. Плиско. Мин.: Тесей, 2002. Политические партии: Беларусь и современный мир / М. Ф. Чудаков, А. Е. Ващкович, С. А. Альфер и др. Мин.: Тесей, 2002.

²³ Национально-государственные интересы Республики Беларусь / Заико Л. Ф., Карбалевич В. И., Абрамова О. М. и др.; Под ред. Л. Ф. Заико. — Мин.: Изд. В. М. Сакун, 1999. Национальная и региональная безопасность / Л. Заико, Д. Данилов и др. — Мин.: Несси, 2001.

²⁴ Решетников С. В., Антанович Н. А. Государственная политика и управление в Республике Беларусь. — Мин.: Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2001. Решетников С. В., Антанович Н. А., Мигас Б. Я. Методология и методы анализа государственной политики и управления. Мин.: ИСПИ, 2001. Решетников С. В. Теория процесса принятия управленческих решений. — Мин.: Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2003.

²⁵ Беларуская палітычна сістэма і презідэнцкія выбары 2001 г. — Мин., Варшава: Цэнтр дэмакратый ва Усходней Еўропе, 2001.

²⁶ Политические партии: Беларусь и современный мир / М. Ф. Чудаков, А. Е. Ващкович, С. А. Альфер и др. — Мин.: Тесей, 2002. Правовой статус политических партий в европейских странах / Научн. ред. А. Ващкович. — Мин.: Тесей, 2003. Отмена смертной казни в Республике Беларусь / Научн. ред. А. Ващкович. — Мин.: Тесей, 2003.

жающих систему политических, экономических, правовых, социально-культурных и религиозно-этических ценностей современной белорусской молодежи, исследуются условия, механизмы и результаты ее социальной деятельности³⁰.

Переводы. В Беларуси издан ряд известных работ по политологии, переведенных на белорусский язык (работы К. Рина, Ш. Дебаш и Ж.-М. Пантье, Ю. Штайнера, Г. Уинтера, Т. Белоуза и др.). Следует отметить издание «Антологии современной политической философии» при сотрудничестве с Центрально-европейским университетом (Будапешт), под редакцией Я. Киша и В. Ровдо³¹.

Безусловно, публикаций гораздо больше, нежели упомянуто нами в данной статье. Нам хотелось выделить наиболее показательные и значимые. Имеющуюся литературу можно попытаться сгруппировать по нескольким направлениям: 1. Демократизация, проблемы демократического транзита, развитие гражданского общества; 2. Интеграционные процессы: Европейский союз; Союз России и Беларуси; 3. Государственное управление и государственная политика в различных сферах; 4. Национальная идентичность, история политических идей Беларуси; 5. Международные отношения, глобализация, международные конфликты. Вся вышеописанная проблематика дополняется мониторингом и анализом текущей политической ситуации.

Как уже отмечалось, для развития политологии крайне важны попытки поиска и налаживания путей горизонтального сотрудничества между университетскими центрами. Необходима инфраструктура для профессионального сотрудничества. Этому способствуют интернет-сообщества.

Так, с 2003 г. создан и активно развивается независимый информационно-аналитический Интернет-проект «Наше мнение» — еженедельный политологический мониторинг событий в Беларусь. Материалы выпусков готовятся группой экспертов, представляющих различные аналитические центры.

В Беларуси выпускается ряд периодических изданий по проблемам политической науки. Регулярно выходят журналы «Беларусь-Монитор», аналитические бюллетени Ассоциации Белорусских фабрик мысли, журнал «Адкрытае грамадства». Проблемам политической науки посвящен ряд публикаций в журнале «Весці Нацыянальнай Акадэміі навук Беларусі. Серыя Грамадскіх наукаў», вестниках ведущих университетов («Вестник БГУ. Сер. 3»), «Белорусском журнале международного права и международных отношений». Группа молодых политологов при сотрудничестве с кафедрой политологии БГУ инициировали выпуск журнала «Палітычная сфера» в 2001 г.

Среди негативных аспектов развития белорусской политологии можно выделить следующие. Формирование отдельных научных направлений и научных школ имеет ограниченные результаты. Остается проблема разрыва между эмпирическим, теоретическим и прикладным знанием сферы политического. К сожалению, встречаются околонаучные публикации, претендующие на статус высокого теоретического анализа. Наиболее актуальными направлениями развития белорусской политологии являются: разработка методик политического анализа, вписанных в конкретную ситуацию, а также нормативно-философский анализ. Завершение процесса институционального оформления политической науки и формирование научных школ белорусской поли-

²⁷ Социальная сфера Республики Беларусь: региональные аспекты. — Мин.: ИСПИ, 2002. Беларусь: динамика и приоритеты общественного развития. — Мин.: ИСПИ, 2003. Белорусская модель развития: механизмы реализации. — Мин.: ИСПИ, 2003. Беларусь и Россия: императивы общественного развития. — Мин.: ИСПИ, 2002. Беларусь — Россия — Китай: к новой парадигме истории. — Мин.: ИСПИ, 2003. Выборы—2000 в зеркале общественного мнения / Под ред. М. Н. Хурса. — Мин.: ИСПИ, 2000. Дмитриев Е. И., Хурс М. Н. Беларусь: итоги и уроки президентских выборов 2001. — Мин.: ИСПИ, 2002. Ожидания, реалии и уроки парламентских выборов в Беларусь / Под ред. М. Н. Хурса. — Мин.: ИСПИ, 2001. Выборы—2003: социологический анализ / Под ред. М. Н. Хурса. — Мин.: ИСПИ, 2003. Динамика общественного мнения о социально-политической ситуации в Беларусь (По материалам социологического мониторинга) / Под ред. М. Н. Хурса. — Мин.: ИСПИ, 2003. Парламентские и президентские выборы в Беларусь: итоги и перспективы развития / Паречина С., Пашковский Г., Короткевич А., Козлович А. — Мин.: ИСПИ, 2002.

²⁸ Социально-экономические итоги развития Республики Беларусь 1994–2000 гг. / Беларусь-Монитор. — Мин., 2001.

²⁹ Белоруссия и Россия: общества и государства / Редактор-составитель Д. Фурман. М.: Изд-во «Права человека». — 1998.

³⁰ Средства массовой информации в переходном обществе: от тоталитаризма к демократии / Под ред. О. Манаева и Ю. Прилюка. — Мин.: НИСЭПИ — К., АБРИС, 1993. (на англ. яз.) Молодежь и гражданское общество: белорусский вариант. Под ред. О. Манаева. — Мин.: Изд-во В. М. Скакун, 1999. «Белорусские фабрики мысли». Справочник независимых научно-исследовательских и аналитических центров Беларусь. Под ред. О. Манаева. — Минск: БФМ, 2000. Манаев О. «Становление гражданского общества в независимой Беларусь. Социологические опыты: 1991–2000». — Мин.: ФилСервплюс, 2000.

³¹ Штайнер Ю. Еурапейскія дэмакраты. Мин.: Беларускі Фонд Сораса, 1996. Рын К. Г. Дэмакраты і этычнае жыцце. Мин.: Беларускі адкукацыйна-культурны цэнтр, 1996. Дэбаш Ш., Пант'е Ж. — М. Уводзіны у палітыку. Мин.: Беларускі Фонд Сораса, 1996. Анаталогія сучаснай палітычнай філософіі / Навуковы рэдактар У. Роуда. Мин.: Тэхналогія, 1999. Уінтэр Г., Бэлоуз Т. Канфлікт і кампраміс. Уводзіны у палітычную навуку. Мин.: Тэхналогія, 2002.

тологии сдерживается низким уровнем сотрудничества в рамках сообщества политологов, а также отсутствием финансовых ресурсов, ограниченностью организационных ресурсов.

Позитивные достижения и значимые результаты все же перекрывают вышеописанные проблемы. Политическая наука стала достоянием белорусского общества: это значимое явление в системе образования, престижность обучения на отделениях политологии очень высока. Белорусское общество осознало, что политический анализ и профессиональная разработка политических технологий — это сфера

деятельности профессионалов. Политологи не замыкаются в рамках национальных границ, находятся в поисках «внутренних» и «внешних» контактов. Особенно активна молодежь, получившая специальное образование, полностью владеющая категориальным и теоретическим аппаратом политологии. Процесс дальнейшей институционализации белорусской политологии связан с подготовкой профессиональных кадров и, безусловно, с международным сотрудничеством, совместными исследовательскими проектами, вхождением в международные политологические институты.

ГЕНЕЗІС БЕЛАРУСКАЙ ПАЛІТАЛОГІ

Наталля Васілевіч

Ідзем па вуліцы Карла Маркса ад дома нумар 38, мінаючы амбасады Італіі і Вялікабрытаніі, і шлях у рэшице прыводзіць да будынку былой Вышэйшай партыйнай школы. Калі ўвайсі ў будынак, можна пабачыць дзвёры з надпісам «Беларуская асацыяцыі палітычных навукаў». Гэта кафедра паліталогіі БДУ. Самі палітолагі вучаца на вуліцы Маскоўскай, у будынку з надпісам «Акадэмія кіравання пры прэзідэнце Рэспублікі Беларусь». Там жа можна знайсі і загадчыка кафедры паліталогіі, адначасова дырэктара Інстытута дзяржсаўнага кіравання пры Акадэміі кіравання... Па суседстве — Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы, праз дарогу — Незалежны інстытут сацыяльна-эканамічных і палітычных даследаванняў. Калі праехаць на грамадзкім транспарце на Захад, можна ўбачыць будынак, над якім лунаюць сцягі «IBB» і «OSCE» і, трошки далей, McDonald's...

Акадэмічная гуманітарная навука пайставала ў Беларусі ў пачатку 90-х гг., на зломе камуністычнай палітычнай сістэмы і, адпаведна, на зломе гуманітарнай веды, якая панавала ў гэтай сістэме і была ў ёй прызнанай. Новы шэраг навук прыходзіў на змену цэламу комплексу даследніцкіх, тэарэтычных, ідэалагічных і сацыяльна-палітычных практик марксісцка-ленінскае філософіі, палітэканоміі і навуковага камунізму. Што тычыцца ўласна палітычнай навукі, то яна, як новая форма арганізацыі, рэтрансляцыі і прадукавання палітычнай веды, станавілася інстытуцыйнай і метадалагічнай спадкаемніцай традыцыяў функцыяновання «навуковай» палітычнай веды ў дысцыплінарных межах «навуковага камунізму».

Гэты працэс пераходу ад «навуковага камунізму» быў нялёгкім і супярэчлівым, палітычнай веда трансфармавалася пад уплывам розных акалінічнасцяў, унутраных і зешніх супярэчнасцяў, уласнанавуковых і звязаных з трансфармаваннем палітычнай сістэмы як пераходнай ад савецкага ладу да дэмакратыі заходняга тыпу. Мадэль палітычнай трансфармацыі абумовіла і трансфармацыю палітычнай веды: яна мусіла перайсці ад навуковага камунізму да палітычнай на-

вукі заходняга тыпу. Азіраючыся на амаль пятнаццацігадовы досвед гэтых працэсаў, якія мелі месца ў Беларусі пачынаючы з канца 1980-х гг., можна з пэўнасцю заўважыць, што ні першы, ні другі не завершыліся тым, у руху да чаго яны пачыналіся — ні дзяржава не стала дэмакратычнай еўрапейскай, ні палітычнай навука не стала дысцыплінай заходняга кшталту.

Чаму ж не адбылося паўнавартаснага стварэння ўласнабеларускі дысцыплінарнай палітычнай навукі, падобнай да тых, што існуюць на Захадзе? З чым гэта было звязана — ці з няслушнай стратэгіяй, якую абраў беларускія навукоўцы-палітолагі, ці з нейкімі зношнімі фактарамі, ці наогул у такой сітуацыі гэта было немагчыма, а можа, гэта і не патрэбна? Паспрабуем знайсці адказы.

У падмурку дысцыплінаванай веды ляжыць структура — структура веды і механізм ейнай інстытуцыялізацыі. Гэтая структура задае кантекст для веды, канстэкст мінушчыны і будучыні, лакалізуячы веду ў нейкім «тут і цяпер», «да» і «пасля». Структуру нельга імпартаваць. Імпартаваная, яна яшчэ не ёсьць структураю, хіба што прата-структурою. Структура набывае сваю бытнасць у перайманні (трансляцыі), трансфармацыі і дэканструкцыі. Уласцівасцю структуры з'яўляецца тое, што яна ёсьць таксама метаструктурай, самаапісальнай і самарэферэнтнай, яна сама мусіць улучаць механізмы самазахавання, самаўзнаўлення, самаразбурэння і саматрансфармацыі. Для гэтага ёй патрэбныя носьбіты — навуковая супольнасць, якая сама ўпісаная ў структуру і ў працэсе камунікацыі якой гэтая структура актуалізуецца і набывае ўласную бытнасць. Таму адну з найпершых задачаў мы бачым у самавызначенні паліталагічнае супольнасці Беларусі.

Комплекс беларускай паліталогіі ўзнік у выніку пераструктурызацыі тагачаснай навуковай гуманітарнай супольнасці ў сувязі з тым, што савецкая структура гуманітарных дысцыплін у выніку трансфармацыйных працэсаў як у палітычнай сферы, так і ў сферы навукі, якія мелі месца напрыканцы існавання савецкага ладу, перастала быць актуальнай, а постсавецкая (у т. л. беларус-

кая) гуманітарная навука старалася скапіраваць ўзоры заходній гуманітарнай веды, якія ўзнякалі разам з пэўнай даследніцкай традыцыяй у краінах Захаду («заходняга гуманітарнага цэнтру»). Такі працэс быў харектэрны не толькі для постсавецкіх краінаў, але і для ўсіх незаходніх, для якіх заходні ўзор выступаў як «універсальнасць». Гэтая трансфармацыя таксама была звязана і з крызісам сацыяльнага статусу даследнікаў навуковага камунізму, які перастаў быць актуальным.

Такім чынам, можна адзначыць, што цяпер і ад самага пачатку беларуская палітычная навука знаходзіцца як бы паміж «двух вогнішчаў»: сваёй мінуўшчыны (навуковы камунізм) і сваёй будучыні (заходнія палітычная навука). Апошняя нам цікавая як тая, што на дадзены момант з'яўляеца ўзорнай для беларускай палітычнай навуکі, рэцэпцыя яе метадалагічных і тэарэтычных набыткаў і практикаў з'яўляеца бадай што падмуркам функцыянавання комплексу беларускай паліталогіі, даследаванні якой у першую чаргу звернутыя на засваенне імпартаваных структураў і тэкстаў. Канон «навуковага камунізму» ж, як мы падкрэсліві раней, таксама значна паўплываў на станаўленне сучаснай дысцыпліны беларускай палітычнай навуکі. Часта разгляд навуковага камунізму не лічыцца актуальным, бо такое абмеркаванне цяжка ўтрымліваць у ідэалагічна-нейтральных рамках, але любая ідэалагізацыя аб'екта прыводзіць да таго, што стаўленне да яго робіцца некрытычным.

Разгледзім фармаванне дзвюх альтэрнатыўных інстытуцыяў вытворчасці палітычнай веды, такіх як «палітычная навука» і «навуковы камунізм».

Захад — СССР, «палітычная навука» і «навуковы камунізм»

Для кожнага тыпу грамадства ўласцівы свой тып палітычнай веды і, адпаведна, свой комплекс яе прадукавання, у тым ліку галіны ведаў і сацыяльна-палітычныя практикі. Сацыялогія ведаў нам прадпісвае разглядаць кожны тып веды ў кантэকсте пэўнай сацыяльнасці.

У Еўропе сучасныя інстытуцыі палітычных даследаванняў фармуоцца на пачатку XX ст., але першапачаткова палітычная тэорыя існуе ў асноўным у іншых дысцыплінарных і функцыональных межах, такіх як палітычная філософія, палітычная сацыялогія і г. д. Пасля Другой сусветнай вайны ўзнякла новая сацыяльна-палітычная рэчаінасць, якая прыцягнула за сабой новую інстытуцыялізацыю палітычнай навуکі, і яна

аформілася ў той комплекс, які існуе зараз. Што ж такога адбылося ў свеце ў гэты перыяд, што такім кардынальным чынам паўплывала на палітычную навуку і інфраструктуры прадукавання палітычнай веды?

Пасля Другой сусветнай вайны свет быў не гамагенны, а расколаты на трох розных часткі. Пасправаюм пабудаваць далей мадэль раздзялення свету і разгледзець, што гэтая сістэма з сябе ўяўляла.

Перш за ўсё, гэта быў першы свет — Захад. Па-другое, у якасці альтэрнатыўнай Захаду універсальнасці абвяшчаў сябе другі свет — камуністычны, у які ўваходзілі краіны сацыялістычнага лагеру, падпарадкованыя Савецкаму Саюзу, у тым ліку і сучасная Беларусь як частка СССР, і краіны Усходніх Еўропы як зоны дамінанты савецкакай дзяржавы. Трэці свет — гэта астатнія краіны, якія не трапілі ў два першыя. Такая мадэль свету была прапісаная ў структуру палітычнай веды, якая функцыянавала ў кожнай сістэме. Прэтэнзіі на універсальнасць выказвалі толькі першы і другі свет, у той час як трэці амаль цалкам знаходзіўся ў дамінацыі Захаду, і тады палітычная сістэма і палітычная веда былі выключна падпарадкованыя заходнім узорам, самастойнай палітычнай веды не было, альбо калі краіна трэцяга свету мела вельмі неразвітую палітычную сістэму, заўжды з аўтарытарным кіраваннем, то ніякай патрэбі ў навуковай палітычнай ведзе, дый наогул у гуманітарнай наўуцы, практична не існавала. Гэтая патрэба ўзнякла пасля некалькіх хваліў дэкаланізацыі, калі, атрымліваючы палітычную незалежнасць, грамадства прэтэндавала і на незалежнасць інтелектуальную. Пазней гэты праект дысцыплінарна выразіўся ў шматстайных практиках посткаланіяльных даследаванняў.

Што тычыцца Захаду, то ён асэнсоўваў сябе як універсальнасць, як нармальнаясць, увесе комплекс сацыяльна-палітычных навукаў быў прыкліканы для вывучэння заканамернасцяў развіцця заходняга грамадства і заходнія палітычныя сістэмы, для таго ж, што было па-за Захадам, меўся іншы комплекс дысцыплінаў: для вывучэння «савецкай цывілізацыі» — «саветалогія», для вывучэння трэцяга свету — такія дыскурсы як, напрыклад, арыенталісцкі, этнолагічны і г. д. Крыху пазней пазаходнія сістэмы ўпісаліся ў комплекс «мадэрнізацыі», якая разглядала краіны трэцяга свету праз прызму развіцця паводле «захадніх узороў» (прычым вызначалася як адхіленне ад такіх узороў, так і прытрымліванне іх), і «транзіталаціі», якая даследавала пераход «паталагічных», «недаразвітых», «аўтарытарных» палітычных

сістэмаў да «заходняга дэмакратычнага ладу», «незаходнія» палітычныя сістэмы разглядаліся ў перспектыве такога пераходу. Ужо пазней стратэгія посткаланілізму нарадзілася таксама ў межах заходняе палітычнае веды, але гэтыя працэсы мы разгледзім у пункце, прысвечаным «заходняму канону».

Што тычыцца «савецкай цывілізацыі», то яна вымагала пэўнага самаасэнсавання ў сваіх практыках і сваёй рэчаіснасці, якія былі адрозныя ад «заходніх», гэты праект адбываўся ў межах т. зв. «ідэалогіі марксізму-ленінізму», якая складалася з трох элементаў — дыялектычнага і гістарычнага матэрыялізму, палітычнай эканоміі і ўласна тэорыі «навуковага камунізму». Комплекс «навуковага камунізму» выпрацаваў пэўнае бачанне «савецкай цывілізацыі», у межах якога адбываўся пошук усё новых і новых стадыяў пераходу да камунізму; «заходняга свету» і «свету трэцяга» — таксама ў перспектыве іх пераходу да камунізму. Тут навуковы камунізм лястэркова адбіваў структуру заходняй веды, але важную частку займала крытыка заходняй палітычнай сістэмы, сацыяльна-палітычных практык і, што для нас мае найважнейшае значэнне — крытыка заходняга канону.

Прыведзены намі аналіз некалькі схематичны, ён не прэтэндуе на дакладнае апісанне, бо ў рэшце рэшт, зробленая намі мадэль прыдатная для далейшага аналізу розных веда-практык, якія тым ці іншым чынам могуць быць звязаныя з фармаваннем сучаснай беларускай палітычнай навукі.

Гістарычна існавалі розныя інстытуцыі прадукавання палітычнай веды, у гэтым бралі ўдзел досыць розныя галіны ведаў і сацыяльныя практыкі. Функцыянаванне канону навуковага камунізму дужа адрознівалася ад функцыянавання заходняга канону. Калі мы можам казаць пра змену парадыгмаў на Захадзе, пра суіснаванне супярэчлівых тэорыяў, пра крытыку класікаў «заходняга канону», то навуковы камунізм грунтаваўся на дагматычным успрынняці свайго класічнага корпусу тэкстаў. Прычым для функцыянавання дысцыпліны абавязковай была рэактуалізацыя класікаў, па сутнасці, навуковы камунізм і быў ні чым іншым як рэактуалізацыяй класічнага канону марксізму-ленінізму. То бок прызнаваўся дагматызм і паўната класічнага канону: усё сказанае класікамі. Калі парадаўнаць з заходнімі марксістамі, якія таксама мелі працы Маркса ў сваім каноне, то яны ставіліся да яго даволі крытычна, гэты канон дапаўняўся і выправаўляўся. Што тычыцца марксізму-ленінізму, то вызнавалася прэзумпцыя «паўната» канону, уся

марксісцка-ленінская філософія грунтавалася на трох асобах: Маркс, Энгельс і Ленін. Іншых інтэрпрэтатарап не было, інтэрпрэтацыя як творчы акт меркавалася немагчымай, магчымай была адно рэактуалізацыя. Мажлівасць быті толькі другасныя інтэрпрэтацыі ў святле палітычных вырашэнняў партыі, але ізноў жа, структурна такія інтэрпрэтацыі выглядалі як рэактуалізацыя канону, інтэрпрэтаваліся вырашэнні партыі ў святле канону, аднак рэальная гэта была, безумоўна, інтэрпрэтацыя класікаў праз прызму палітычнае практыкі.

Пасправуем разгледзець, якім чынам паўплываў корпус навуковага камунізму на сучасную беларускую паліталогію як постсавецкую палітычную навуку.

Беларусь і палітычная веда

Беларусь у «савецкай цывілізацыі» не існавала як самастойнае ўтварэнне. Палітычна і, адпаведна, інтэлектуальна яна знаходзілася ў падпарадкаванні сацыялістычнай Расіі, у якое трапіла ў выніку экспансіі апошняй на тэрыторыю Беларусі. Раней, безумоўна, Беларусь таксама знаходзілася ў пэўным падпарадкаванні Расіі як манархічнай імперыі, цяпер жа такое падпарадкаванне стала насіць іншыя харарактар. Калі манархічнае імперыя было зацікаўленая ў Беларусі як аграрным прыдатку, то савецкая імперыя мела іншую стратэгію — стратэгію ўніфікацыі. Безумоўна, і Расейская імперыя ў дачыненні да т. зв. заходнерускіх земляў праводзіла праект уніфікацыі, што выражалася ў т. л. у ідэалогіі «западно-руссизма». Але апошняя была звязаная з тым меркаваннем, што беларускі і ўкраінскі народы і без таго былі з вялікасамі адной этнічна-нацыянальнай супольнасцю, таму пэўная ўніфікацыя была адно вяртаннем да «натуральнага стану», і да такога аб'яднання славянскіх народаў быў прыкліканы народ расейскі, у той час як канструктивізм «савецкага чалавека» адбываўся зыходзячы з роўнасці ўсіх народаў, дзе расейцы былі такім жа аб'ектам канструктивізму. Калі раней дамінацыя выражалася ў падпарадкаванасці аднога народа іншаму, то савецкая імперыя сцвярджалася на дамінацыі ўніверсальных структураў над усімі этна-нацыянальнымі і грамадскімі супольнасцямі. Дамінацыя аднога народа таксама прысутнічала, але ён не адасабліваўся радыкальна і не падкрэсліваў сваю адроснасць ад падпарадкаваных, а наадварот, імкнуўся ўлучыць іншыя народы ў сябе. Таму пасля заняпаду савецкай палітычнай сістэмы не толькі перыферыйныя народы, але і расейскі народ, успрынялі гэта як вызваленне ад панавання адной ідэалогіі, і ўсе постса-

вецкія дзяржавы аднолькава сталі спадкаемніцамі старой сістэмы. Гэта выражалася не толькі палітычна, але галоўным чынам інтэлектуальна. Тэрмін «постсавецкі» для грамадства стаў мецъ значэнне не толькі як «паслясавецкі», але і як радыкальная адмова «савецкага»: ладу, ідэалогіі, мыслення. Што тычыцца навукі, то гэта не было аформлена праграмна, але гэта была моцная тэндэнцыя змены старога на новае, бо навуковы камунізм быў зусім неактуальны, змястоўна ён меў значэнне толькі ў кантэксце савецкай цывілізацыі, калі ж яна распалася, знік, выпарыўся і навуковы камунізм. Не трэба было нават праводзіць ягоную дэканструкцыю — ён утварыў пустое месца, якое было занятае паліталогіяй. Змястоўна ён цалкам быў адрынуты, але пустыя структуры, якія ён пакінуў у навуковай супольнасці, нікуды не зніклі.

Як мы ўжо адзначалі, палітычная навука паўстала ў выніку пераструктурызацыі гуманітарнай веды савецкага кшталту. Гэты працэс вы ражаўся інстытуцыйна ў тым, што кафедра паліталогіі ўтварылася з кафедры навуковага камунізму, а выкладчыкі і навукоўцы, навуковая супольнасць у гэтых умовах мусіла перабудоўвацца і перабудоўваць інстытуцыю палітычнай навукі. Перш за ўсё палітычнай навука стала развівацца як навучальная дысцыпліна¹. Першай у Беларусі ў 1991 г. бы ла створаная кафедра паліталогіі ў БДУ, загадчыкам кафедры стаў прафесар А. Байчараў, які ў 1992 г. ініцыяваў адкрыццё аддзялення паліталогіі на філософска-эканамічным факультэце, а таксама стварыў і ўзначаліў Спецыялізаваны савет па абароне доктарскіх дысертацый па палітычных навуках пры БДУ. Цяпер буйныя спецыялізаваныя кафедры існуюць у шматлікіх ВНУ. У 2004 г. пасля закрыцця ЕГУ, застаецца няпэўным лёс унікальнай кафедры франка-беларускага факультэта, а таксама выкладчыкаў і студэнтаў.

Трэба, аднак, адзначыць, што нярэдка паліталагічнай дысцыпліні існуе ў межах камбінаваных кафедраў, часцей за ўсё спалучаецца з сацыялогіяй, правам і гісторыяй. Такія спалучэнні дазваляюць меркаваць аб падпараdkаваным дысцыплінарным статусе. Як вядома з гісторыі інстытуцыйлізацыі палітычнай навукі ў свеце, існавалі розныя інстытуцыі прадукавання палітычнай веды, у гэтым працэсе бралі ўдзел разнастайныя галіны ведаў і палітычных практик — і філософія, і гісторыя, і юрыспрудэнцыя, і права².

Вытворчасць палітычнай веды таксама адываецца ў дысцыплінарных межах «міжнародных дачыненняў». Трэба адзначыць, што, напрыклад, у Літве менавіта гэтая інстытуцыя і з'яўляецца асноўнай у дадзеным працэсе. У Беларусі ж стасункі паміж палітычнай навукай і міжнароднымі дачыненнямі даволі разасобленыя.

Навуковы камунізм. Якія ж перажыткі атрымала ў спадчыну беларуская палітычнaya навука ад «навуковага камунізму»? Назіраецца шмат падабенстваў паміж навуковым камунізмам і паліталогіяй у тым, што як навуковы камунізм, так і сучасная палітычнaya навука ўспрымаюцца галоўным чынам як тэорыя. Тут гаворка ідзе менавіта пра акадэмічную навуку, безумоўна, існуе кола даследнікаў па-за акадэмічнай структурай (і часта ў яго ўваходзяць прадстаўнікі гэтай структуры, але яны маюць ужо іншы статус), якія праводзяць і пазатэарэтычныя даследаванні. Але справа не толькі ў тым, што паліталогія ўспрымалася як тэорыя, справа ў тым, які статус мела такая тэарэтычнасць. Тэорыя ўспрымаецца як «дадзенасць», «сапраўднасць». Такім чынам, падыход да навукі харектарызуецца дагматычнасцю, якая захавалася ад савецкага падыходу да навукі як комплексу дакладных ведаў пра рэчаінасць.

Дагматычнасць выклікае патрэбу пэўнага афармлення, пэўных крыніцаў легітымацыі, якімі, безумоўна, робяцца цытаваныя класікі. Як мы ўжо казалі, галоўнай у навуковым камунізме стратэгіяй была інтэрпрэтацыйная, часта гэта экстрапалюеца і на саму навуку. Ёсць пэўны канон, і яго рэактуалізацыя выконвае не столькі службовую функцыю як пацверджанне кваліфікацыі аўтара, пэўныя атрыбуты легітымацыі, але функцыю саматоеснасці, то бок дагматыка рэактуалізуецца ў працы, знаходзіць пэўную інтэрпрэтацыю. Напрыклад, таго ж Фуко не заўважалі левыя мысліры марксісткага кірунку, хаця ён таксама быў левы і займаўся той жа праблематыкай. Як кажа сам Фуко, гэта адбывалася таму, што ў ягоных кнігах і артыкулах у спасылках адсутнічалі Маркс і Энгельс: «Я не прад’яўляў традыцыйных знакаў левага мыслення, бо пад старонкамі не было спасылак: «Як сказаў Маркс», «Як казаў Энгельс», «Як было сказана геніяльным Сталіным»... каб пазнаць левую думку, людзі ў той жа час глядзяць на зноскі ўнізе старонкі»³. Безумоўна, Фуко казаў пра Францыю, але яшчэ болей гэта падыходзіць да «савецкай» і «постсавецкай» інтэлектуальнай сітуацыі.

¹ Антанович Н. «Політическая наука в Республике Беларусь: проблемы становления и развития». Мн., 2000.

² Кіш Я. Уводзіны // Анталогія сучаснай палітычнай філософіі. Мн., 1999.

³ Фуко М., Делёз Ж. Интеллектуалы и власть / Фуко М. Интеллектуалы и власть. Ч. 1: Статьи и интервью 1970–1984. М., 2002. С. 175.

Такім чынам, можна зрабіць выснову аб некрытычным стаўленні да тэорыі. Тэорыя навуковага камунізму і палітычнае навука ў Беларусі успрымаюць тэорыю не як крыніцу гіпотэзаў, аб'ект пастаянай верыфікацыі-фальсіфікацыі, а сукупнасць праўдзівых анталағізаваных пасылак. Таму і роля спасылак тут розная, яны ўспрымаюцца як апеляцыя да ісціны.

Гэтак, на месца некрытычна ўспрыманай тэорыі навуковага камунізму прыйшла некрытычнае рэцэпцыя часткі заходняга канону, які стаў новай дагматыкай. Застаецца пытанне, чаму менавіта гэта пэўная частка, якую мы маем цяпер, была ўспрынятая.

Магчыма, гэты канон быў перадвызначаны тым, на што была скіраваная крытыка навуковага камунізму — гэткая «адмоўная спадкаемнасць канону». Быў канон анттытэорыяў, якія потым перайшлі да сучаснае палітычнае навукі і цалкам стварылі яе форму. Магчыма, логіка была наступнай: з гледзішча палітычнай навукі, навуковы камунізм быў асуджаны як «дагматычная, ідэалагізаваная» сістэма. Таму тое, на што яна скіроўвала сваю крытыку і чаму супрацьстаяла, аўтаматычна прымалася на веру як сапарўданае, сур'ёзнае, навуковае, фундаментальнае. Натуральная, што за больш чым дзесяцігоддзе існавання палітычнай навукі адбываецца некаторая эрозія гэтага канону, але яна нязначная.

Як бачым, такая селекцыя тэкстаў — аб'ектаў для крытыкі — стварала разрыў. У межах навуковага камунізма сфармаваўся таксама пэўны канон заходніх тэкстаў, які, аднак, быў вельмі адрозным ад уласна заходняга. Навуковы камунізм зрабіў рэцэпцыю тэкстаў толькі пэўной проблематыкі, якая была харктэрная і для яго самога. І гэты канон перайшоў у тое, што цяпер з'яўляецца палітычнай тэорыяй ці паліталогіяй у Беларусі⁴.

Яшчэ адна праблема палітычнай навукі, што амаль усе даследаванні звязаны звычайна з аналізам нормаў альбо тэорыяў. Мала даследуецца палітычнае рэчаіснасць. Натуральная, што і ў навуковым камунізме ніхто не займаўся даследаваннем Беларусі і тымі палітычнымі працэсамі, якія тут адбываліся. Былі розныя эмпірычныя дадзенныя, часцей статыстычнага харктару, якія адно ілюстравалі патрэбныя высновы і пастулаты. У нашай палітычнай навуцы, прынамсі да апошняга часу, назіралася тое самае — Беларусь не была папулярным аб'ектам даследавання. Можна знайсці для гэтага шмат прычынаў. Па-першае, гэта, безумоўна, каланіяльная спадчына, у кантэксце якой Беларусь з'яўляецца занадта «дробным» або'ектам,

не вартым увагі. З іншага боку, гэта можа тлумачыцца тым, што цяжка знайсці тэксты папярэднікаў — у справе даследавання Беларусі німа на каго спасылацца. Сапраўды, калі даследаваць Беларусь, німа пэўнай традыцыі такой працы, таму партыкулярнага вывучэння тут было б мала — трэба было б пачынаць з самых падмуркаў. Яшчэ адну праблему для даследавання Беларусі складаюць цяжкасці збору інфармацыі пра палітычную рэчаіснасць. Немагчымым становіцца любое даследаванне без беспасярэдняга ўдзелу ў палітыцы.

Колькі словаў трэба сказаць пра сістэмны падыход, які быў адзінай буйной рэцэпцыяй навуковага камунізму і марксізму-ленінізму, — устаноўка на даследаванне рэчаіснасці як сістэмы. Гэтая традыцыя цалкам упісваецца ў сучасную палітычную навuku. Цалкам магчыма, што менавіта з-за недахопу сістэматyzованай інфармацыі аб такім палітычным або'екте, з-за фрагментарнасці і прыватнасці карціны, праблематыка Беларусі здымалася, а дакладней, заганялася ўглыб. Немагчымымі сталі і любыя методы кшталту case study, бо ім заўжды не хапае цэласнасці і сістэмнасці. Наогул, ніякім унікальным або'ектам, экзэмпліфікатам не было месца ў такай сістэме веды.

Можна адзначыць і тое, што навука часта прыстасоўваецца да палітычнай кан'юнктуры, прычым не толькі ў ацэнкавым сэнсе, але і ў предметным. Не хацелася б зараз пачынаць размову пра курс «ідэалогіі беларускай дзяржаўнасці», звернемся да больш ранняга перыяду. У 1996 г. прыкладна 6 дакладаў на навукова-практычных канферэнцыях тычыліся ўвядзення інстытута прэзідэнцтва ў Беларусі, прычым пост-фактум тай падзеі давалася вельмі высокая ацэнка. Часта прыводзіліся нават не даследаванні, а звычайнае апісанне фактаў.

Такім чынам, мы можам зрабіць выснову, што сучасная беларуская палітычнае навука захавала шмат перажыткаў навуковага камунізму. Прыйчым радыкальная адмова ад ягонага досведу стварае ілюзію дэканструкцыі корпусу навуковага камунізма. Тоэ, што на месца навуковага камунізму прыйшоў па сутнасці «анттыкамуністычны» корпус, ніякім чынам не мяняе сітуацыі, а толькі заганяе праблему ўглыб.

Але дамінаванне навуковага камунізму было, безумоўна, палітычнай практикай, практикай падпарафавання, якая існавала ў савецкай цывілізацыі. Гэтая практика абумоўлівала тое, што ўсе рэспублікі, якія ўваходзілі ў Савецкі Саюз, былі падпарафаваныя стратэгіям уніфікацыі і

⁴ Матэрыялы семінара «Вытворчасць палітычнае веды», каф. паліталогіі БДУ, сакавік–чэрвень 2004.

дамінавання як палітычна, так і інтэлектуальна. Ці стаў распад савецкай цывілізацыі вызваленнем навуковага дыскурсу ад навязанага, дамінантнага канону? Паспрабуем знайсці адказ на гэтае пытанне ніжэй, прасачыўшы ўзаемадачыненні беларускай палітычнай навукі з іншым корпусам веды — з заходнім канонам. Перад гэтым хацелася б адзначыць яшчэ адзін суб'ект дамінавання, які існуе ў дачыненнях культурніцкага імперыялізму з беларускай культурай. Такім суб'ектам каланіяльной дамінацыі з'яўляецца Расія. Мне падаецца вельмі сімвалічным, што ў свой час аддзяленне палітalogіі пераехала з вуліцы К. Маркса на вуліцу Маскоўскую. Гэтае пытанне таксама мае дачыненне да нашага даследавання, але пакуль мы не будзем засяроджваць на гэтым увагу, папросту элімінuem дадзены фактар, бо нас цікавіць галоўным чынам функцыянованне веды, а пры разглядзе Расіі як суб'екта дамінавання галоўную ўвагу трэба было б звярнуць на палітычную практику. Да таго ж пакуль ніяма падставаў казаць пра нейкі сфармаваны ўнікальны расейскі канон палітычнай веды.

Палітычная навука. Вызваліўшыся ад панаўння «навуковага камунізму», беларускія навукоўцы сталі адкрытымі да «аб'ектыўнай», замест «ідэалагізаванай», веды. Але месца такой «аб'ектыўнай» веды было пустым. Не было ні кафедраў палітalogіі, ні навуковых часопісаў, ні аналітычных цэнтраў, ні палітычных тэхнолагаў — нічога, што б асцыявалася з палітычнай навукай, якой яна ёсьць на Захадзе. Таму паўставанне палітычнай навукі было гэткім своеасаблівым пратэстам супраць яе адсутнасці, а яе наяўнасць мыслілася як утвораная ў выніку перанясення заходняй навукі на беларускую акадэмічную структуру. Ідэятычнасць беларускай палітalogіі на самым пачатку была «пазначаная і нават канстытуваная болем, сорамам і, калі абагуліць усё гэта, — траўмай яе глябальнай адсутнасці». Тут адбыўся працэс, які самакаланізаванымі культурамі, «зародкі [якіх] паўстаюць як трагічная прысутнасць адсутнасцяў, а яе гісторыя каротка можа быць пераказаная як стогадовыя намаганыні кампэнсаваць, звесыці да мінімуму траўматычныя нястачы»⁵. Трэба адзначыць, што нават гэты пратэст супраць адсутнасці быў выкліканы не судачыненнем непасрэдна з заходнім канонам, а з капіяваннем такога дачынення з боку Расеі і іншых рэспублік. Безумоўна, Расея задавала рэй усяму працэсу.

Для таго каб канон засвоіць, галоўным кірункам даследаванняў стаў тэксталагічны альбо папросту

навучальны. Сапраўды, дачыненні дамінавання паміж заходнім канонам і беларускай палітычнай навукай прыдатна разглядаць менавіта ў стасунках «дарослыя—дзеці», дзе ўніверсальны заходні канон выступае як «дарослая» сучаснасць, а беларуская палітalogія — як мінуўшчына такіх дарослых — «дзяцінства». Адпаведна і для нас заходні канон выступае як нашая будучыня. Такім чынам, нашая прысутнасць выпадае ў мінулае, і мы як бы імкнемся дагнаць сучаснасць.

Заходні канон — гэта форма, у якую гэты змест афармляеца, спосабы, якімі ён функцыянуе, навязваючы сябе як універсальнае і падаўляючы такім чынам разнастайныя кантэкстныя і лакальныя «калітэрнатывы». Ён, такім чынам, як мы ўжо адзначалі, існуе для нас як для перыферыйных усходнеўрапейскіх інтэлектуалаў у трох іпастасях: як «аб'ект жадання», як «суб'ект дамінацыі» і як «аб'ект крытычнай дэканструкцыі».⁶ Ігар Бабкоў піша, што заходні канон як «аб'ект жадання» прадукуеца намі самім як выбранае месца нашых мрояў пра ўніверсальнасць, як суб'ект дамінацыі заходні канон прадукуе нас саміх у якасці лакальных, партыкулярных і, урэшце, перыферыйных. Як аб'ект крытычнай дэканструкцыі заходні канон выяўляе сябе як пэўная непрысвоеная частка нас саміх. Як фрагмент гісторыі ўрапейскай перыфериі. Урэшце, як адзін з лакальных праектаў ўрапейскай мадэрнасці⁷.

У такім узаемадачыненні статус самой беларускай палітычнай навукі выглядае як інтэлектуальная падпарадкованы і перыферыйны, што шмат у чым абумоўлівае сённяшнє становішча і статус беларускіх паліталагічных даследаванняў. Такім чынам, беларуская паліталагічная навука, з аднога боку, стала спадкемніцай шматлікіх практик і логік функцыяновання палітычнай веды корпусу навуковага камунізму, таму што не адбылося сапраўднай дэканструкцыі гэтага канону, а з іншага боку, яна імкнецца засвоіць веда-стратэгіі заходняй палітычнай навукі, аднак такое перайманне таксама не дае фармавацца ўнікальной беларускай навуцы як інстытуцыі прадукавання ведаў у кантэксце Беларусі, таму заходняя ўніверсальнасць таксама мусіць падлягаць крытычнай дэканструкцыі ў межах беларускай палітalogіі.

Разасобленасць харэктэрная не толькі для ўнутранай структуры палітalogіі, але таксама і для даследніцкай супольнасці: акадэмічныя веда-практикі адарваныя ад экспертыных. Даследніцкія цэнтры, як дзяржаўныя, так і незалежныя,

⁵ К'есаў А. Самакалянізаваныя культуры // Фрагменты. № 1–2, 1999.

⁶ Бабкоў І. Постсавецкія інтэлектуалы, «універсальнасць» і «Заходні канон» <http://www.litara.net/doc/post-int>.

⁷ Там жа.

фармаваліся ў іншым рэчышчы, чым акадэмічна навука, амаль у поўным адзеинні да яе адрыве. Некаторая частка навуковай супольнасці знаходзілася і ў межах акадэмічнай навукі, і ў межах даследніцкіх цэнтраў, але структурна, дысцыплінарна, як веда-практыкі, яны разарваныя. Пра дзяржаўныя даследніцкія цэнтры навогул варта казаць як пра ідэалагічныя, што тым болей стала актуальна ў связі з «ідэалогіяй беларускай дзяржаўнасці», незалежныя ж цэнтры таксама так ці інакш звязаныя з пэўнымі палітычнымі сіламі, як беларускімі, так і замежнымі, і ў кантэксле ўжо згаданай «ідэалогіі» мусіць вызначацца паводле стаўлення да яе⁸.

Акадэмічна паліталогія ўпісваецца ў кантэкст яшчэ адной структуры — структуры афіцыйнай паліталогіі, структуры ўлады. Аднак не наўпрост. Існуюць трансляцыйныя цэнтры — уладныя структуры палітычнай веды. Гэта Адміністрацыя Прэзідэнта (Інстытут Сацыяльна-Палітычных Даследаванняў) і Акадэмія Кіравання пры прэзідэнце — красамоўна на гэта ўказвае слова «прэзідэнт». Палітычная веда ў межах гэтых афіцыйных структураў заўжды мела наўвеце ідэалагічную веду, бо першая накіроўвала плынь веды ад рэчаіснасці ў цэнтр прыняцця палітычных рашэнняў, другая ж накіроўвала веду з цэнтра прыняцця палітычных рашэнняў да чыноўнікаў і будучых чыноўнікаў. То бок ІСПД інфармацыйна забяспечвае рэжым, а АК забяспечвае сувязь рэжimu з унутранымі злучвамі, што тычыцца палітычнае веды. Цяпер жа ў гэтыя функцыі ўладныя элементы спрабуюць упісаць і ўласна акадэмічную паліталогію, прыцягваючы для легітымізацыі т. зв. «ідэалогіі беларускай дзяржаўнасці». Такім чынам, дзяржава ўжо вызначае акадэмічную паліталогію як нешта структурнае, аднак для рэжimu яна ўвасабляецца адно ў «структурных адзінках», «гаспадарчых падраздзяленнях» БДУ. Унутраныя ж працэсы дысцыпліны дзяржаву ніякім чынам не цікавяць. Ды для яе досьць і вонкавага прызнання такой дысцыпліны.

На наш погляд, у кантэксле дадзенай проблемы «ідэалагізацыі» беларуская акадэмічна навука альбо «дэмаралізуецца» (калі дэмаралізуецца навуковая супольнасць), альбо, наадварот, дысцыплінуецца (калі навуковая супольнасць асэнсует, што мае права толькі на тое, што дазваляе дысцыпліну). Працэс гэты будзе адбывацца такім чынам — альбо навуковая супольнасць, а такім чынам і палітычнае навука, упішуцца ў структуру ёй жа створанай «ідэалогіі беларускай дзяржаўнасці» (якая стане метаструктурай у дачыненні да першай), альбо навуковая супольнасць, а такім чынам і палітычнае навука, «упішуць» «ідэ-

алогію беларускай дзяржаўнасці» ў структуру «палітычнай навукі» як метаструктуру любой палітычнай веды.

Калі акадэмічна навуковая супольнасць пазіцыянуе сябе пэўным чынам у дачыненні да «ідэалогіі беларускай дзяржаўнасці», яна будзе вымушаная заявіць свае дысцыплінарныя прынцыпы, свае каштоўнасці. А гэта будзе хіба не першы крок да дысцыплінаванасці. Галоўнае тут не зблытаць ананімную канвенцыйную дысцыплінаванасць, што аддзеленая ад навуковай супольнасці і атрымала самастойную бытнасць, і ўладную дысцыплінаванасць, якая звязана з пэўнай асобай і пэўным цэнтрам, адкуль гэтая ўлада паходзіць. Гэтыя дзве дысцыплінаванасці адначасова суіснаваць не могуць. Альбо навуковая супольнасць застаецца навуковой супольнасцю, альбо яна пераўтвараецца ў дзяржаўных чыноўнікаў. Тады ў самой акадэмічнай паліталогіі знікае патрэба — плыні палітычнай веды рухаюцца ўжо ў кірунках «даследавання» (ІСПД) і кіравання (Акадэмія Кіравання).

Што тычыцца незалежных ад афіцыйнай паліталогіі цэнтраў, то казаць тут пра дысцыпліну таксама асабліва не выпадае. Як ужо казалася вышэй, галоўнае для традыцыі (дысцыпліны) — гэта перайманыне структуры. Структуры нельга імпартаваць, структуры можна пераймаць — яны пераходзяць ад аднаго пакаленія навукоўцаў да другога, на працягу гэтага можа адбывацца трансфармацыя ці дэканструкцыя структуры. Неафіцыйная паліталогія не займаецца ні стварэннем, ні дэканструкцыяй, бо яна прынцыпова пазаструктурная. Дакладней, неафіцыйная паліталогія можна называць адно тую частку паліталагічнай веда-практыкі, якой «неафіцыйна» (г. зн. па-за межамі кафедры, па-за сваімі пасадамі) займаюцца тыя ж самыя «акадэмічныя» выкладнікі. Другім відам неафіцыйнай паліталогіі можна лічыць палітычную аналитыку, якая не з'яўляецца дысцыплінаванным дыскурсам, ад якой гэтага нават і не патрабуецца, а таму да структуры веды дачынення не мае — хіба што ў якасці матэрыялу.

Каб пракладаць свой маршрут палітычных даследаванняў, трэба каб кола, якое мы самі разрываем, хоць раз замкнулася — замкнулася ў мэтадыскурсе. Каб афіцыйная і незалежная паліталогія злучыліся ў адзіны дыскурс, каб акадэмічнай і эксперктнай паліталогіі злучыліся ў адну дысцыпліну, каб прафесары і студэнты ў адной аўдыторыі наладзілі двухбаковую камунікацыю. І толькі тады можна разысціся па сваіх предметных сферах і даследніцкіх цэнтрах, вярнуцца да

⁸ Бабровіч У. «Беларуская паліталогія як «люстэрка»...» / www.nmn.by.

сваіх практык, вучыць і вучыцца. Але трэба, каб замкнулася кола, хоць розныя канцы гэтага кола і не жадаюць змыкацца.

Такім чынам, для нас адной з самых галоўных высноваў з'яўляецца тое, што беларуская палітычная навука мусіць стварыць для сябе крытычны метадыскурс, каб у межах яго навуковая супольнасць могла б самавызначыцца наконт таго, чым ёсьць вытворчасць веды ў рамках корпусу беларускай паліталогіі, а таксама наконт вартасцяў і нормаў, якія мусіць рэгуляваць беларускую палітыч-

ную навуку як уласнабеларускі дыскурс для даследавання ўнікальных сітуацый, звязаных з функцыянаваннем у кантэксле беларускай палітычнай сістэмы.

Пры падрыхтоўцы артыкула аўтарам шырока выкарыстоўваліся матэрыялы пастаяннага навуковага семінара выкладчыкаў, аспірантаў і студэнтаў аддзялення паліталогіі БДУ «Вытворчасць палітычнае веды» (сакавік–чэрвень 2004 г.).

ТЭАРЭТЫЧНЫЯ ВОЙНЫ | КУЛЬТУРНЫЯ СУТЫКНЕНИ

Валеры́ Скатамбурла

1968 і пасля

Зараз стала звычкай узгадваць 1968 год як вадападzel у гісторыі левіцы і левай сацыяльной тэорыі. У Францыі пратэсты студэнтаў, да якіх далучыліся працоўныя, перайшлі ва ўсеагульны страйк, што паралізаваў усю краіну. У Брытаніі, Празе, Берліне, Італіі, і паўсюды ў Еўропе студэнты ўзялі ў аблогу адукатыўныя ўстановы — «ідэалагічныя фабрыкі» — і іншыя грамадскія інстытуцыі, каб прадэманстрацаць сваю салідарнасць з французскім левымі. У Злучаных Штатах студэнцкая гарадкі па ўсёй краіне былі месцам радыкальных пратэстаў. Узрастанне апазіцыі да вайны ва В'етнаме, да забойства Марціна Лютэра Кінга, працэс дэкаланізацыі за мяжою выклікалі стварэнне некалькіх сацыяльных рухаў. Контркультурная рэвалюцыя дасягнула свайго піку, раскідаючы зерне незадаволенасці ўсё шырэй і шырэй. Вядома, палітычны шал паступова прайшоў і масавыя рухі былі пераможаны. Таму не здзіўляе той факт, што палітычнае браджэнне 1960-х, урэшце, адбілася рэхам у палітычнай культуры і інтэлектуальных інтэнцыях. Фактычна, як адзначыў Келнер (Kellner, 1995:20), гэта было падобна на тое, што «эмачыйная барацьба эпохі шукала выяўлення і рэплікацыі ў царстве тэорыі».

Якія наступствы парыжскіх падзеяў 1968 г.? Частка расчараваных радыкалаў прыйшлі да вы-

сновы, што «марксізм», асабліва ягоная версія ад Французскай камуністычнай партыі, занадта дагматычны і занадта адмежаваны для адэватнага тэарэтызавання сучаснага грамадства і адносінай улады. Па многіх прычынах французская інтэлектуалы пачалі развітвацца з марксізмам і як тэорыяй, і як палітычным праектам. У наступныя гады з'явіўся постструктуралізм, як рэвалюцыя супраць філософіі Асветніцтва, абязанняў ліберальнага гуманізму, матэрыялістычных асноў марксізму і структуралізму. Вядома, што прадвеснікам уздыму постструктуралізму быў структуралісцкі паварот, які квітнеў у Францыі цягам 1950-х і 1960-х гадоў¹. У значайнай ступені гэта была рэакцыя на традыцыю гуманістычнай філософіі, асабліва на экзістэнцыялізм і фенаменалогію, і іх бачанне аўтаномнага, маючага свабоду волі (self-directed) ідывідуума. Структуралізм шукаў выхад па-за інтарэсы і імпульсы індывіда, канцэнтруючы намаганні на выяўленні правілаў, якія арганізујуць аснову веды, гісторыі і грамадства. У целым, структуралізм спрабаваў выяўліць універсальная структуры, якія арганізујуць працэс мыслення, і апісаць сацыяльныя феномены ў тэрмінах лінгвістычных правілаў, кодаў і сістэмай (Cherryholmes, 1988; Eagleton, 1983). Больш за тое, структурны анализ ставіў за мэтu развіць навуковую форму працяглую гэтыя глыбінныя структуры і іх функцыі маглі б мець выяўленне.

¹ Уласна структуралізм — не маналітны накірунак і спробы яго вызначыць такім чынам, як гэта пропаноўвае Куллер (Culler, 1976), могуць прывесці да расчаравання. Тым не менш можна вылучыць некалькі агульных палажэнняў, якія падзяляліся рознымі прыхільнікамі структуралізму. Нягледзячы на тое, што вытокі структуралісцкага павароту можна прасачыць у Маркса, Фрэйда і нават Конта і Дзюркгейма, найбольш выразная асаблівасць структуралізму — яго сувязь з лінгвістыкай, асабліва з работамі Сасюра. У прыватнасці чатыры цэнтральныя тэмы, развітыя Сасюром, мелі глыбокое ўздзяянне на структуралізм. Першае патрабаванне Сасюра — даследаваць мову сінхранічна, а не дыахранічна, гэта значыць не ў тэрмінах гісторыі, але ў тэрмінах усталяванае структуры. Другое — разуменне мовы як сістэмы знакаў, якія складаюцца з азначаючых і азначальных, адносіны якіх адвольны і культурна дэтэрмінаваны. Трэцяе — адрозненне, якое ён зрабіў паміж «langue» і «parole» — моваю і маўленнем. Langue адносіцца да ўсіх сукупнасці знакаў, якія складваюць канкрэтную мову, а parole — да эмпірычнае рэчаіснасці langue, яго канкрэтным увасабленнем. (Caws, 1988). І апошнє, Сасюр казаў пра тое, што значэнні ўзнікаюць не ў выніку першапачатковай сувязі словаў і рэчаў, але як вынік адрознення знака і азначаючага ад іншых знакаў і азначаючых. Вядома, рэвалюцыя ў лінгвістыцы, выкліканая працаю Н. Хомскага, ў пэўнай ступені дыскрэдытаўала тэорыю Сасюра. Па іроніі гэта вельмі часта не бярэцца пад увагу тымі, што працягвае разлічваць на яго фармулёўкі (Holland, 1992; Turner, 1987).

Падзеі 1968 г., тым не менш, прывялі многіх да высновы, што ні навуковы фармалізм структуралізму, ні традыцыйныя формы марксісцкага думкі не могуць уключыць у сабе флюіды і нюансы досведу ды сацыяльнага жыцця.

Гэты скептыцызм, у сваю чаргу, прывёў да панавання постструктуралізму. Падзяляючы анты-гуманізм структуралізму і ягоную ацэнку мовы, постструктуралізм не прыняў навуковы падмурак, які трymаў структуралізм з яго спробамі прапанаваць аснову для даследавання культуры і грамадства. Больш за тое, там дзе структуралізм жадаў знайсці ўніверсальныя ды уніфікованыя лінгвістычныя схемы, постструктуралісты спрабавалі паказаць дынамічную сутнасць мовы, нестабільнасць значэнняў, і гістарычна абумоўленую прыроду розных сімвалau і культурных формаў. Так, хваляванні канца 60-х выклікалі сейсмічны зрух у французскай тэорыі ды філасофіі, а таксама фундаментальнае пераасэнаванне катэгорыяў і канцептаў, якія дамінавалі ў французскім мысленні на працягу 50-х.

Тэарэтычна ліхаманка, якая упершыню ахапіла Францыю ў 1960-я, у рэшце рэшт перабралася праз Атлантыку ў Злучаныя Штаты. У дадатак да імпарту французскай тэорыі, досвед 1960-х і в'етнамская вайна скіравалі многіх сярод новых левых да марксісцкай тэорыі, якая была ў андэ-граўндзе падчас эры халоднай вайны. Працы Франкфурцкай школы, у прыватнасці, крытыка пазітыўнай рацыянальнасці, паказалі сябе як моцная зброя для выкліку тэарэтычнаму і палітычнаму дэфіцыту дамінуючай у тыя часы парадыгмы, што характарызавала акадэмічнае асяроддзе 50-х і пачатку 60-х. Г. Маркузе высунуў абвінавачванні ў «аднамерным мысленні» і яго адданая палеміка супраць заходняга капіталізму мела асаблівы ўплыў на колы новых левых, разам з дысідэнцкімі працамі такіх інтэлектуалаў як Н. Хомскі і Р. Мілз. Да гэтага варта дадаць рух феміністак і барацьбу супраць каланіялізму ў розных краінах трэцяга свету, разнастайныя наратывы знайшлі сваё месца ў амерыканскай акадэмічнай супольнасці, першапачаткова прымаючы форму тэарэтычнай ліхаманкі, якая, у рэшце рэшт, прыводзіць да вайны тэорыяў і канкурэнцыі дыскурсаў (Kellner, 1995:20).

Уводзіны ў новую парадыгму дапамагаюць узбагаціць разуменне сацыяльных працэсаў і забяспечыць больш падрабязную і складаную інтэрпрэтацыю феноменаў, якія ігнараваліся, ці маргіналізаваліся у больш ранніх тэарэтычных схемах. Але эра тэарэтычнай ліхаманкі і тэарэтычных войнаў стварыла цікавы парадокс для левых.

Па іроніі, у якасці выніку 60-х, многія арганічныя новыя праваўы інтэлектуалы змясцілі фокус свайго аналізу з абстрактнай філасофіі да тэорыі і пытанняў сучаснай культуры, канкрэтнага палітычнага ўладкавання і арганізацыі кааліцыяў. Многія левыя інтэлектуалы, тым не менш, цалкам аддаўліся тэорыі. Фактычна, яны аддзялілі тэорыю «ад сацыяльнага руху і адвялі ёй цэнтральнае месца» і «рух саступіў першыя пазіцыі ідэям». (Davies, 1995:12–13).

У той час, як многія тэорыі, якія паўсталі на працягу 60-х, паходзілі з сацыяльных рухаў, пазнейшыя зрабіліся «інстытуцыялізаванымі» да такой ступені, што іх крытычная лязо значна прыступілася. А. Ахмад зазначыў, што галоўныя накірункі тэорыі, якія разгортваліся пасля рухаў 60-х:

Былі мабілізаваны каб утаяўмаваць, інстытуцыялізаваным чынам, любыя формы палітычных рознагалоссияў, якія гэтыя рухі намагаліся паставіць на першае месца, замяніць актывісцкую культуру на культуру тэкстуальну... на новую містыку лічаўцаў прафесіяналізму, і пераформуляваць ў постмадэрнісцкай манеры пытанні, якія перад гэтым асацыяваліся з шырокай марксісцкай палітыкай (Ahmad, 1992:1)

Па сутнасці, Ахмад звяртаецца да «лінгвістычнага» ці «тэкстуальнага» павароту, які спадарожнічаў постструктуралізму. Апошні намагаўся па-новаму інтэрпрэтаваць Маркса, — што стала надзвычай модным сярод асобаў, якія абвясцілі сябе «левымі» акадэмікамі. Высоўванне постмадэрнізму радыкальнымі тэарэтыкамі, і той факт што ён закранаў усе зоны даследчых інтарэсаў, ад фемінізму да культурных штудыяў, зрабіла постструктуралізм пераможным бокам ў тэарэтычных войнах. І на самой справе, постструктуралізм атрымаў «статус жалезнае артадоксіі сярод тых, хто мяркуе, што валодае ведаю» (Norris, 1993:285). Ён стаў гегемонам сярод левых, які зацьміў папярэднія традыцыі крытычнай думкі, асабліва марксізм (Ebert, 1996; Foley, 1990; Zavarzadeh and Morton, 1994).

Фразы і слоганы постструктуралізму — тэкстуальнасць, дыскурсіўнасць, антыфундаментализм — настолькі ўкаранёны ў сучасную крытычную тэорыю, што нават пытанне пра іх эфектыўнасць часта ўспрымаецца як форма «тэарэтычнай некарэктнасці». Тым не менш, Лазіре (Lazere, 1995:351) правільна адзначыў (гэта супадае з маймі уласнымі меркаваннямі), што сукупным эфектам гадоў «містычнага постструктуралісцкага метакрытыцызму» стала дэпалітызацыя палітыкі.

Хуткасць, з якой постструктуралізм здабыў акадэмічнае прызнанне, і тая легітымнасць, якую ён атрымаў у колах левых інтэлектуалаў, шмат кажа пра «надзвычайную кааптабельную (co-optable) прыроду нават найболыш радыкальных семіятычных ініцыятываў» (Milner, 1994:105). Заварзадэ і Мортан (Zavarzadeh and Morton, 1991; 1994) высунулі ідею, што дамінаванне постструктуралізму прывяло да змяшчэння радыкальных формаў сацыяльнае крытыкі і перапісання ліберальнага плюралізму.

Культ тэорыі

Цікавы факт... што ўзровень і якасць тэарэтычных прац левых, здаецца, суцэльна спрацьлеглая фартуне левых палітыкаў. Можна казаць яшчэ раз сказаць... гэта не дзіўна, бо асноўнай крыніцай для тэорыі выступае адказ якой-небудзь маргіналізаванай фракцыі інтэлектуалаў, дысідэнтаў на сваё выключэнне з мэйнстрому палітычнага жыцця... Тым не менш, можна лічыць дзіўным, што гэты паварот прыняў формы вялікіх інвестыцый значнае колькасці левых культурных актыўістаў у праблемы эстэтыкі, філасофіі мас-тацтва і тэорыю літаратуры. Для іх, трэба адзначыць, стала самавідавочна, што спецыялізаваныя працы у гэтых сферах могуць, у рэшце рэшт, мець зваротную сувязь і упłyваць на лад жыцця, адчуванні, мысленне, галасаванне, адчуванне камфорту ў публічнай сферы, палітычныя дзеянні і выбары. Можна меркаваць, ...што гэта толькі паказны аптымізм тэарэтыкаў, які распачынае рознага кісталту псеўдарадыкальную рыторыку і маскіруе глыбокое пачуццё палітычнай парызы і правалу. (Norris, 1990:1)

Ідучы за тэорыяй дзеля яе самой, мы пакінулі праблемы гістарычнага аналізу. (Hall, 1988:35)

Галоўнай тэмай у кампаніі супраць «палітычнай карэктнасці» і левых інтэлектуалаў была атака на тэорыю. Кансерватыўная крытыкі абрываўся на новыя накірункі, ад фемінізму да посткаланіялізму, адзначаючы, што яны пагражают палітычнай нейтральнасці і ідэалагічнай незацікаўленасці даследчыка. А гэта, сцвярджалі яны, з'яўляецца неабходным патрабаваннем навуковасці. Яны кпілі з тых, хто ставіў пад пытанне аб'ектыўную «праўду», якая месцілася у заходнім каноне, і з тых, хто ставіў пад пытанне абсолютнасць і перавагу заходніх каштоўнасцяў.

Змест навуковых прац па гендеру, расе, этнічнасці адлюстроўваўся ў найбольш бязклерным свеце і быў карыкатурным да такое ступені, што крытычныя працы ў пазначаных сферах выглядалі проста недарэчнымі. Левыя акадэмікі презентаваліся як апазіцыянеры з дзікімі вачыма, звар'яцелыя ад тэорыяў, якія блукаюць ад адных акадэмічных дзівацтваў, да іншых. Не выклікае здзіўлення, што цэнтральныя медыі настойліва паўтаралі гэтыя сантыменты, працягваючы доўгую гісторыю антыінтэлектуалізму ў Злучаных Штатах. Улічваючы гэтыя абставіны, нядзіўна, што многія інтэлектуалы адказалі на такое стаўленне з пэўнай ступенню супраціву. Але многія, з тых, хто спрабаваў абараніць сучасную «лявацкую тэорыю» ад яе крытыкаў, рабіў гэта ў нерэфлексіўнай і напышлівой манеры.

Якабі (Jacoby, 1994:164) зазначыў, што вельмі цяжка ігнараваць факт «з якой лёгкасцю новыя прафесары абаранялі ўласную рэпутацыю і мову, мудрагелістыя тэорыі і вядомых сяброў», у той час як напаўнялі крытыку пагардаю з пазіцыі «кайтсайдэраў».

Замест таго, каб рэфлексаваць над тым, чаго не хапае ў акадэмічнай і палітычнай працы, многія «левыя» тэарэтыкі ўзнавілі грубыя формы прафесійнай ліслівасці для паклёпу сваіх крытыкаў і ўсіх, хто ставіў пад пытанне практичную палітычную карысць ад тэкстаў дэканструкцыі. М. Беруб (Michael Berube, 1992) вызначыў, што правыя дамагліся поспехаў у культурнай вайне ў значнай ступені з-за іх спрошчанага папулісцкага падыходу да тлумачэння складаных сацыяльных пытанняў. Улічваючы гэты кантэкст, Беруб выказаў здагадку, што інтэлектуалы павінны вытвараць новыя веды для і пра звычайных людзей каб «папулярызаваць» акадэмічных прафесараў. Яго заклік — зрабіць «левыя» даследаванні больш даступнымі і прыстасаванымі да шырокай аўдиторыі, як адзін з належных накірункаў для развіцця прагрэсісцкага друку.

Тым не менш, жаданне Беруба «папулярызаваць» тэорыю не падмацавана, калі зрабіць канчатковы анализ, жаданнем сацыяльных зменаў. Хутчэй ён сцвердзіў, што акадэмічныя прафесары павінны папулярызаваць саміх сабе «таму, што самі іх існаванне знаходзіцца пад пагрозаю» (Berube, 1992:176). Іншымі словамі, інтэлектуалы павінны абараніць сваю «глебу» (turf). Спрабы папулярызацыі акадэмічнага дыскурсу сталі прыдумкаю «public relations» для аднаўлення ў недасведчанай публіцы павагі да

інтэлектуалаў². Спрабы камунікаваць з большшырокай публікаю не значаць сцвярджэнне неабходнасці ўдзелу ў барацьбе за сацыяльныя змены. Хутчэй Беруб прапануе стратэгію апраўдання інтэлектуальнай вытворчасці для яе самой³.

Не так даўно Бел Хукс (Bell Hooks, 1995:27) адзначыла, што ацэнкі Берубам інтэлектуальных прац заснаваныя не на іх значнасці для, ці ўплыву на, сацыяльныя рухі, але ад таго ці папулярныя ці не іх аўтары. Гэта свайго роду акадэмічная «зоркавая» сістэма, якую Хукс і К. Вест (Hooks & Cornel West, 1991) выкryвалі сваімі сумеснымі намаганнямі. «Дыснэіфікацыя» левай прасторы узмацняеца сітуацыяй калі бягучыя тэорыі, тэарэтыкі і акадэмічныя знакамітасці ствараюць сімуляцыю сацыяльных рухаў, інтэлектуальную псеўдапалітыку, дзе вытворчасць тэорыі і дэканструкцыя тэкстаў сама па сабе лічыцца палітычна карыснай. Пазіраванне часта працуе такім чынам, што «узмацняе тэарэтыкаў, але відавочна аслабляе рэальная культурныя тэмы» (Turner, 1994:410).

Вышэйцытаваныя каментары Норыса і Хола адзначылі цяжкасці, якія хвалююць значную колькасць левай акадэмічнай супольнасці сёння. І на самой справе, Стэбайл (Stabile, 1995:121) зазначае, што ізаляваная прырода большасці сучасных тэарэтызаванняў, заклапочана ўласнымі ўнутранымі дэбатамі, многія з якіх знаходзяцца вельмі далёка ад патрэбаў публічнага жыцця. Но-рыс (Norris, 1990:44) ідзе нават далей і выказвае думку, што тэорыя (асабліва яе постмадэрнісцкія разнавіднасці) служыла як «шлях збегчы ад ціску палітычных проблемаў і аснова для таго, каб пазбегнуць любога сур'ёзнага ўцягвання ў рэальный свет гістарычных падзеяў». Метафара сучаснай «ававілонскай вежы» здаецца тут дарэчы — высока сядзець над бруднымі дахамі рэальнасці і рабіць радыкальныя позы, не пакідаючы вежы са слановай косткі.

Тэорыя стала добрым таварам і многія сучасныя левыея навукоўцы павінны «задавальняць ўласныя патрэбы як філосафаў... праз новае вызначэнне значэння тэорыі» (Christian, 1987:51). Каштоўнасць тэорыі не ў тлумачальнай здольнасці, альбо патэнцыяле напаўняць сацыяльныя змены, але, хутчэй, у тым, наколькі яе можна вы-

карыйстоўваць каб «гуляючы» дэцэнтраваць, дэканструяваць і іншым чынам разбураць усталяваныя значэнні і пазіцыі. Гэтыя жэсты, «радыкальныя» у тым сэнсе, што яны атакуюць падобныя стылі мыслення, але зусім неабавязкова прыводзяць да радыкальной мабілізацыі ці нават радыкальной сацыяльной крытыкі (McLaren, 1994[b]; West, 1993). І значная частка «крытычнай» навуковай супольнасці паступова заняпала, вагалася ад тэорыі да тэорыі вельмі далёка ад барацьбы супраць дамінавання, маргіналізацыі і падпарадковання, як унутры, так і па-за межамі акадэмічных інстытуцый.

Шмат якія павароты ў сучаснай тэорыі, у сваёй экстрэмальнай маніфестацыі, выклікаюць заслужаную крытыку. Гэта відавочна ў фіяска *«Social Text»*, які узрушыў акадэмічны свет і меў значны ўплыў на левых. Для тых, хто не знаёмы з жартам над *«Social Text»*, я коратка нагадаю разгортванне падзеяў.

Прафесар Алан Сокал, фізік Нью-Йоркскага Універсітэту, які прэзентаваў сабе як лівацкага фемініста з досведам выкладання матэматыкі ў Нікарагуа ў час кіраванне сандыністатаў, прапанаваў артыкул пад назваю «Трансгрэсія межаў: да трансфармацыінае герменеўтыкі квантавай гравітацыі», які неўзабаве з'явіўся ў спецыяльным нумары часопіса *«Social Text»*. Нумар быў прысвечаны навуковым даследаванням. Эсэ было пратое, наколькі постмадэрнісцкая філасофія трансфармавала дамінуючыя мадэлі мыслення ў фізіцы. Сокал адказна цытуе цяжкаважных інтэлектуалаў (уключаючы і Дэрыду, і Лакана, і Леатара) выкарыстоўвае модныя слова і практична незразумелы жаргон. У рэшце ён абвяшчае, што «фізічная рэальнасць, не менш чым сацыяльныя, ёсьць у сваёй аснове сацыяльны і лінгвістичны канструкт» (Sokal, 1996:217). Іншымі словамі, Сокал абвясціў, што аб'ектыўнай матэрыяльной рэальнасці няма.

У дзень, калі публікацыя была надрукавана, Сокал паведаміў у *«Lingua Franca»*, што яго артыкул для *«Social Text»* быў не больш чым пародыяй на постмадэрнісцкія навуковыя даследаванні ў прыватнасці, і на постмадэрнісцкую тэорыю ўвогуле. Медыі практична імгненна падхапілі гэтую

² Пазіцыя Беруба можа быць супрацьпастаўленая ўяўленнем Жыру (Giroux), што тычыцца ролі публічных інтэлектуалаў. Ён піша, што «крытычны інтэлектуалы павінны не проста пазіцыянуваць сабе як маргіналы, прафесіяналы ці акадэмікаў,... але грамадзян, чые калектыўныя веды і дзеянні уключаюць у сябе пэўнае бачанне грамадскага жыцця, публічнае і маральнае адказнасці... Само вызначэнне таго, што значыць быць публічным інтэлектуалам павінна быць звязана з абавязкамі адукацыйнай і палітычнай дзейнасці па пашырэнню і паглыбленню магчымасцяў грамадскага жыцця» (Giroux, 1995)

³ Адзначаючы трактат Беруба пра палітыку палітычнай карэктнасці, я ніякім чынам не маю на ўвазе, што ён адзіны інтэлектуал, які прытрымліваецца такіх поглядаў, паколькі ў вялікай колькасці артыкулаў і эсэ па палітычнай карэктнасці, шэраг навукоўцаў, хоць і ў іншай форме, падтрымалі тыя самыя погляды.

падзею і большасць нацыянальных газет абмяркоўвалі гэтую гісторыю. Рэдактары *Social Text* хутка сталі абвінавачваць Сокала ў інтэлектуальным шарлатанстве і адсутнасці сапраўдных перакананняў. Як і чакалася, правыя аратары, як Роджэр Кімбал, адзначылі выпадак з Сокалам як яшчэ адзін прыклад дуркаватых тэарэтызаванняў левых. Гэта, натуральна, быў пабочны эффект жарту Сокала, які стаў яшчэ адной падставаю для правых здзекавацца з левай тэорыі. Натуральна, што крытыка навуковых даследаванняў і постмадэрнісцкіх тэорыяў, актуалізаваная Сокалам, значна больш складаная, але яна ілюструе проблематычнасць траекторыяў, якія прыводзяць дыскурсіўнасць і сацыяльны канструктыўізм да іх алагічных межаў⁴.

Пазней Сокал зазначыў, што матывам пароды была ягоная незадаволенасць навукоўцамі, якія лічаць сябе левымі, але, у рэшце рэшт, слушаючы для разбурэння прагрэсіўнай сацыяльнай крытыкі праз сафістыку і абскурантызм. Робячы сваю містыфікацыю, Сокала меў інтэнцыю ініцыяваць інтэлектуальнае абнаўлення левых. Натуральна, найбольшай недарэчнасцю стала тое, што левые постмадэрністы / постструктуралісты / дэканструктыўісты ўспрымаліся як левые ўвогуле. (Pollitt, 1996:9), але гэта тэма ўжо зусім іншай дыскусіі. У працяг хачу адзначыць, што некаторыя палітычна істотныя аспекты сучаснай тэорыі, асабліва «адступленне ў дыскурс», тое, што Гідэнс (Giddens, 1984) назваў «адступленнем ў код» — тэндэнцыя, якую шэраг каментатарад звязваюць з лінгвістычным паваротам, які быў выкліканы постструктуралісцкай тэорыяй.

Стывен Бэст і Дуглас Келнер (Steven Best, Douglas Kellner, 1991:25) зазначылі, што постструктуралізм «фармуе частку матрыцы пост-

мадэрнісцкай тэорыі» і звычайна да яго ставяцца як да «падраздела больш шырокага дыяпазону тэарэтычных культурных і сацыяльных тэндэнцыяў, якія ствараюць постмадэрны дыскурс»⁵. Тым не менш Фоўлі (Foley, 1990) і Іпстэйн (Epstein) адзначылі, што постструктуралізм у апошнія гады быў падняты да статусу **Тэорыі** і гэта сцверджанне практычна не магчыма ігнараваць. Іпстэйн далей зазначае, што сучаснае слова «тэорыя», сутнасць якога не змяніеца прыметнікамі, значна больш падобная да таго, што зараз лічыцца постструктуралісцкай тэорыяй. Гэта больш, чым прославяе існаванне аднаго з шматлікіх тэарэтычных дыскурсаў, постструктуралізм усё больш парадунуваеца з тэорыяй як гэткай. Яшчэ большай пагрозаю з'яўляеца тое, што постструктуралізм усё часцей атаясамліваеца з радыкалізмам.

Постструктуралізм, натуральна, не маналітны дыскурс, тым больш ён не можа быць звязаны толькі з тым, альбо іншым тэарэтыкам. Постэр (Poster, 1989:4) адзначыў, што ў Злучаных Штатах выкарыстанне тэрміну постструктураліст «паходзіць з генеалагічнага шэрагу вакол некалькіх французскіх тэарэтыкаў, якія вельмі рэдка аўданоўваюцца такім чынам у Францыі». Тым не менш, «постструктуралізм» часта выкарыстоўваецца для азначэння шэрагу тэарэтычных дыскурсаў, уключаючы тыя, якія развілі і склалі працы Ж. Лакана, Ж. Дэрыда, М. Фуко, Ж. Бадрыяра, і Ж. Леатара⁶. Улічваючы, што характарыстыка постструктуралізму звязаная з перапісаннем гегельянскай метафары (якую Джудзіт Батлер абмяркоўвае ў сваёй крытыцы тых, хто мае смеласць змешваць разнастайныя тэорыі) «каланізаваць ды ўтаяўмаваць» тэорыі пад «знакам тагосамага», каб пазбегнуць уважлівага прачытвання пазіцыяў (Butler, 1992:5). Тым не менш, я мала цікаўлюся

⁴ Існуе некалькі пытанняў у дачыненні да жарту Сокала. Першае, і самае важнае, — тэндэнцыя Сокала характарызуваць усе намаганні cultural studies як дуркаватыя, трывіальные і бессэнсоўныя праекты. У той жа час, калі такую ацэнку сапраўды можна прымяніць да шэрагу праектаў cultural studies, існуе шмат прыкладаў cultural studies, якія адносяцца да эпістэмалагічнага рэлятивізму і постмадэрну з такой жа знявагаю, што і Сокал. Фарбаваць усіх, хто знаходзіцца ў шырокай зоне cultural studies адным тэарэтычным колерам не толькі не правільна, але і двудушна. Акрамя гэтага, навукоўцы сталі аўтарамі вялікай і цікавай літаратуры па ідэалагічных падставах навукі і навуковых даследаванняў — гэта значыць многае з крытычнага аналізу навукі ўздымае сур’ённыя палітычныя пытанні, якія неабязвязкова вядуць да недарэчнасці, якую апісаў Сокал.

⁵ Вядома, ніхто не можа ігнараваць наяўнасць істотных адрозненняў паміж постмадэрнізмам і постструктуралізмам, уключаючы той факт, што постмадэрнізм звычайна з'яўляецца і тэарэтычнай тэндэнцыяй і культурным феноменам. Напрыклад, у самым вузкім сэнсе, тэрмін постмадэрнізм выкарыстоўваецца для пазначэння тэндэнцыі у архітэктуры ці мастацтве, у той час як у больш шырокім сэнсе ён выкарыстоўваецца ў адносінах розных сацыяльных тэндэнцыяў, уключаючы фрагментацию сацыяльных структур, ідэнтычнасцяў, росту новых інфармацыйных тэхналогій і г. д.

⁶ Вышэйзгаданыя тэарэтыкі былі звязаны тым, ці іншым чынам з постмадэрнізмам (Бадрыяр, Леатар), дэканструкцыяй (Дэрыда), постструктуралізмам (Фуко, Лакан і зноў Дэрыда). Гэтыя тэрміны, аднак, часта выкарыстоўваюцца як ўзаемазамяняльныя (Sarup, 1989). Маё выкарыстанне тэрміна «постструктуралізм» як назвы для азначэння гэтых тэорыяў і тэарэтыкаў засноўваецца на двух назіраннях. Па-першае, тэрмін постмадэрнізм часта выкарыстоўваецца па-рознаму, як для апісання культурнага краявіду ці гісторычнага падзеі, так і для апісання новае тэарэтычнае парадыгмы. Яго неабсяжнасць прыводзіць да пэўнай «пустэчы» постмадэрнізму як катэгорыі. Па другое, дэканструктыўізм часта разглядаецца як адзін з метадаў постструктуралізму. Тому для большай эфектыўнасці я выбраў катэгорыю постструктуралізм як агульную для постмадэрнісцкіх і дэканструктыўісцкіх тэорыяў і падыходаў.

нюансамі розных тэарэтычных траекторыяў, і значна больш заклапочаны вызначэннем корпусу канструктыўных прынцыпаў, якія вызначаюць левацкую інтэлектуальную простору і яе палітычную імплікацыю.

Пазіцыі разнастайных «постструктуралісткіх» мысляроў зліваюцца, у пэўнай ступені, ў супольных намаганнях па развенчванню мадэрністскіх тэорыяў грамадства, гісторыі, палітыкі і суб'ектыўнасці. У той час, калі шэраг на зіральнікаў зрабілі выснову, што фактычна не існуе кансенсусу пра тое, чым ёсьць «мадэрнізм» (Bernstein, 1987), тэорыі, якія падпадаюць пад рубрыку постструктуралізму адмаўляюць эпістэ- малагічныя асновы мадэрнасці ці «вялікія наратывы» як таталізацыю (Lyotard, 1984).

Дэканструктыўісцкая тэхніка Дэрыды і анты- фундаменталізм сталі асноваю для крытыкі заходній метафізікі і апеляцыі Асветніцтва да рацыянальнасці, разуму і праўды⁷. У «Граматалогіі» і пазней у «Пісьме і адрозненні» ды «Пазіцыях», Дэрыда адмовіў саму спробу знайсці структуру праўды. Яго мэта была прадэмансстрація, што спасылкі на аўтарытэт, спецыфічную інтэлектуальную ўладу, не маюць падстаў і што такія інтэнцыі звычайна хаваюць ніцшэнскую «волю да ўлады». Заходняя філасофскія традыцыі з яе моцным дакляраваннем праўды сталі, паводле Дэрыды саўдзельнікамі катастрофаў і трывненняў заходніх цывілізацыі і гісторыі. Некалькі іншым, але падобным чынам генеалагічны аналіз М. Фуко выяўляў бессэнсоўнасць пошуку праўды ў наукоўых адкрыццях. Фуко намагаўся праілюстраваць гістарычную абумоўленасць праўды і тое на- колькі артыкуляцыя праўды залежала ад даміную- чых рэжымаў дыскурсіўнасці (Foucault, 1980). Больш за тое, асноўным клопатам Фуко была дэ- мансстрацыя таго, што гістарычныя эпохі падпра- радкоўваюцца не столькі эканамічным законам, колькі дыскурсам і правілам класіфікацыі. Менавіта гэтыя правілы робяць з'явы рацыянальнымі, нармальнымі, праўдзівымі, у той час як іншыя адносяць іх да дэвіантных, амаральных ды непрыстойных. Фуко, таксама, адыграў вырашальную ролю ў змяшчэнні аналізу з «універсальнага»

да «клакальнага». Дастаткова ўзгадаць яго канцэптуалізацыю ўлады, феномену прысутнага ва ўсіх частках грамадства, феномену адносінаў⁸.

Крытыка мадэрных канцэпцыяў суб'ектыўнасці — яшчэ адна агульная рыса большасці постструктуралісту⁹. У самых радыкальных спробах адміністраторы суб'екта ліберальнага гуманізму, некаторыя тэарэтыкі самаўпэўнена абвясцілі «канец» суб'екта, у той час як іншыя зрабілі вы- снову, што канцэпт суб'екту ўзарваўся ў грамад- стве сімуляцыі (Baudrillard, 1983).

Іншыя спрабавалі праблематызаваць суб'екта вытвараючы шэраг анты-эсэнсіалісцкіх, дэцэн- транавых і, пераважна, дыскурсіўных суб'ектаў. З большага гэты падыход дэзвядаваў любяя канцэпцыі суб'екта як стабільнае сутнасці, сцвярджаючы што параметры суб'екта змяняюцца ў адпа- веднасці з дыскурсіўнымі практикамі (Foucault, 1980, 1982; Lacan, 1977)¹⁰.

Акрамя пагарды да гуманізму¹¹, існуе яшчэ адзін распаўсюджаны элемент постструктуралісцкай тэорыі — філасофскае расчлененне К. Маркса. Шматлікія тэарэтыкі ў той ці іншай ступені мелі адносіны да марксісцкіх канцэптаў, але паступова развілі апазіцыю да іх. Бэст (Best, 1998:334) расчараўана каментаваў, што у межах постструктуралізму «сцяг Маркса быў спалены і заменены на новы ідал Ніцшэ». Улічваючы ста- лую варожасць у адносінах да марксізму, выглядае некалькі іранічным той факт, што галоўны архітэктар дэкаструктыўісцкага постструктуралізму Ж. Дэрыда, не так даўно зноў стаў пецеь дыфірамбы Марксу¹².

Без сумнёву, многія постструктуралісцкія здагадкі ўнеслі важныя карэктывы ў некаторыя белыя плямы марксісцкай тэорыі. Яны таксама зрабілі відавочнай праблему эсэнсіалізму, пралілі свято на абмежаванні веры «асветніцтва» ў ро- зум, і праблематызавалі прывілеі белага заходняга суб'екту і іерархічны бінарызм заходніх эпістэ- малогій¹³. Тым не менш, у сваіх «гульнявых»¹⁴ крайнасцях, постструктуралізм з катэгорыямі «не- прадказальнасці» і «невырашальнасці», выпінан- нем рэлігійнізму і адмаўленнем «значэння», «па- трабавання праўды» пакінуў нас без этичнае асно-

⁷ Хаця праца Дэрыда часта інтэрпрэтуюцца (асабліва ў Амерыцы) як радыкальны адыхад ад традыцыі Асветніцтва, Крыстофер Норрис (Christopher Norris, 1990) даказвае, што блізкае знаёмства з працамі Дэрыда паказваюць яго абаронцам Асветніцтва, супраць праяў французскага ніцшэнства. Але ён прызнае, што праца Дэрыда была засвоена, асабліва літаратурнымі крытыкамі і тэарэтыкамі, так, што імкненне Дэрыда да каштоўнасці Асветніцтва застаюцца ў прыщемках.

⁸ Магчыма адзін з найбольш праблематичных аспектаў аналізу ўлады ў Фуко, гэта ўяўнае з'яўленне ўлады без прычыны. У асноўным постструктуралізм апісваў ўладу без чалавечых агентаў і мэтаў. Як сцвярджае O'Neill (1995). По- стструктуралісты, здаецца, думаюць, што воз гісторыі і палітыкі можа рухацца самастойна «без каня на перадзе» і не заўва- жаюць масы якія штурхаюць яго з заду.

⁹ Варта зазначыць, што крытыка картэзіянскага суб'екту была распачата задоўга да з'яўлення «пост» — тэорыяў, яе можна знайсці ў нарацыях Маркса, Грамши, Фрэйда і іншых. Для больш глыбокага і крытычнага аналізу адносінаў по- стмадэрнізму / постструктуралізму да праблемы суб'екта гл. Langman, Scatamburlo, 1996.

вы, каб стаяць і без рэферэнтнай нарматыўнай сістэмы, каб рабіць палітычныя і ётычныя ацэнкі. Больш за тое, практычна выключная канцэнтрацыя на дыскурсе і тэксле у межах постструктуралізму як і «абсалютызацыя мовы» пазбавілі ўвагі іншыя ўзоруны аналізу, матэрыяльных умовы і сацыяльных агентаў гісторыі (Eagleton, 1996; Kincheleo, 1996; Stabile, 1995).

Гэты лінгвістычны паварот непасрэдна накладваецца на палітычную карэктнасці¹⁰:

...асабліва дзіўна, як шмат канфліктаў, што датычыліся палітычнай карэктнасці разгортаюцца ў царстве мовы. У адрозненні ад рэальных сацыяльных канфліктаў, якія былі скіраваныя на пытанні інфраструктуры і інтэрэсу... войны падаўле «палітычнае карэктнасці» вяліся ў царстве сімвалу, і наші крытычны дыскурс практычна не разумеў сутнасці канфліктаў... У выніку мы змагаліся за сімвалы. (Terdiman, 1995:241)

Тут Тэрдзіман рабіць выснову, што «палітычная карэктнасць» была абмежавана царствам мовы і рэпрэзентацыі. Мы сапраўды маём такую сітуацыю, хоць яна і была ў значнай ступені рэпрэсаваная «левымі» постструктуралістамі. Акцэнты палітычнай карэктнасці ў значнай ступені адлюстроўваюць важныя моманты многіх постструктураліскіх тэорыях. Мілнер (Milner, 1994:103–104) лічыць, што постструктуралізм быў «занадта дамінаваны высокім мадэрнісцкім канонам», каб надаць увагу да пытанняў, якія былі па-за тэксцualльнай рэпрэзентацыяй. Парадаксальна, але стаўленне постструктуралістаў да тэкстаў культуры не вельмі адрозніваецца ад кансерва-

тыўнага традыцыяналісцкага прытрымлівання «вялікіх» кнігаў заходняга канону. Адзіны рэальны пункт адрознення, шлях якім гэтыя тэксты чытаюцца — літаральна, у выпадку з традыцыяналістамі, альбо апазіцыйна, у выпадку з постструктуралістамі. Постструктуралізм легітымізаваў вузкую зацікаўленасць тэкстам, што «сцерлі знакі інстытуцыянальной улады і канкрэтных сацыяльных канфліктаў» (Giroux, 1994:115). Постструктуралісты не столькі правяралі і даследавалі структурную арганізацыю сацыяльных адносінаў, колькі інтэрпрэтавалі палітыку як тэксцualную барацьбу. Аналіз тэкстаў быў ператвораны ў «марыянетачны тэатр палітычнага» (Gates, 1992:97).

Гэты феномен відавочны ў абароне М. Берубам (Berube, 1994) постмадэрнісцкай чуллівасці ад нападаў з боку новых правых. Беруб (Berube, 1994:254) рэфлексуе над рухам «які надае уладу», калі яго студэнты чытаюць Дж. У. Джонсана (J. W. Johnson). «Аўтабіяграфія экс-каляровага чалавека», адкрывала «немагчымасць прачытання расы» у межах тэксту. Дапушчэнне, што студэнты (чорныя, белыя ці якія іншыя) могуць атрымаць нешта станоўчае ад наратыву Джонсана бясспрэчнае. Але дэкларацыі пра немагчымасці прачытаць расу ў тэксле робяць вельмі мала для асвятлення таго, што значная большасць афра-амерыканцаў ніколі не будуць мець магчымасці паступіць ва ўніверсітэты ды чытаць Джонсана з-за сістэмных праяў класавае і расавае дыскрымінацыі. Гэта не дапамагае вырашаць проблему — немагчымасць прачытаць расу можа быць фактам тэксцualнай рэпрэзентацыі, але раса «чытаеца» ў амерыканскім грамадстве. Асабліва калі ўлічыць сукуп-

¹⁰ Вядома, разуменне суб'екта гэта заслуга працы Лакана (Lacan, 1977), яго пост-Сасюраўскія мадэлі мовы і новае прачытанне Фрэйда рагучча адрынулі прыпісанне суб'екту свядомасці. У гэтай фармулёўцы суб'ект не можа цалкам усвядоміць сябе ці сваю ідэнтычнасць, бо яго ўласная канстытуцыя ніколі не раскрываецца ў свядомасці. У адрозненні ад ацэнкі свядомасці ў гуманізме з яго веру ў суб'екта, як крыніцу дыскурсу, праца Лакана паказвае, што суб'ект ёсць вытворнае ад сваёй прысутнасці ў мове. Крытычны аналіз суб'екта знаходзіць сваё адлюстраванне ў працах Фуко (Foucault, 1980, 1982), яго ніцшэанская і анты-гуманістичная пазіцыя вялікі да разумення і аналізу суб'екта не як агента гісторыі, але хутчэй як комплексныя функцыі дыскурсу, як з'яўляеца даволі пластычным аб'ект дысцыплінарнае веды.

¹¹ Як было адзначана ў іншай працы (Langman, Scatamburlo, 1996) Гуманізм не маналітны дыскурс, нягледзячы на тое, што з ім так абыходзяцца розныя пост-тэарэтыкі. Сапраўды існуе мноства гуманізмаў, з якіх буржуазны ліберальны гуманізм з'яўляеца толькі адной з праяў, у той час як іншыя формы рэвалюцыйнага гуманізму маюць вытокі ў працах розных тэарэтыкі ад Маркса і Грамшы да Фанона і Фрайя.

¹² Не так даўно Дзрыда абвясціў, што: «Было б памылкаю, не чытаць, не перачытаць і не абмяркоўваць Маркса... Будзе яшчэ большаю памылкаю з'яўляеца адсутнасць тэарэтычнай, філасофскай, палітычнай адказнасці... Няма будучыні без Маркса, без памяці пра Маркса» (Derrida, 1994). Аднак, нягледзячы на той факт, што Дзрыда адзначыў значэнне Маркса, яго тлумачэнне Маркса ўсё яшчэ звязана з тэкставымі і постструктураліскімі спрабамі працягнуць дэканструкцыю марксізму такім чынам «операўтвараючы яго фундаментальнаяя канцепцыі ў тропы» (Ebert, 1996:x–xi).

¹³ Важна адзначыць, што нягледзячы на памылкаю адмаўленне ад эпістэмалогіі Асветніцтва і ўласцівы дуалізм, постструктуралізм і постмадэрнізм увогуле не выкананы абязанняў пра адмову. Іншымі словамі «іншы» ў бінарнай апазіцыі кшталту разум/цела, усеагульнае/асаблівае, падабенства і адрозненне быў проста гіпертрафіраваны.

¹⁴ Распрацоўваючы тэорыю Хола Фостэра (Hal Foster, 1983:ix–xvi) пра адрозненні паміж рэакцыйным постмадэрнізмам і постмадэрнізмам супраціўлення, Эберт (Ebert, 1992/93; 1996) і іншыя імкнуліся адрозніваць «гульнявыя» і «рэзістэнтныя» праявы постмадэрнізму. У той час як «гульнявы» постмадэрнізм звычайна мае апалітычны, па-за гісторычнымі характар, больш рэзістэнтныя формы постмадэрнісцкай тэорыі імкнуцца ставіць пад пытанне існы становішча з пункту гледжання крытычных і палітычных пазначаных перспектыв.

насць дамінуючых сацыяльных структураў і бягуче негатыўнае стаўленне да афра-амерыканцаў. Як зазначыў Гейтс (Gates, 1992:97) «здаецца, што чорныя адчуваюць сябе лепей ва ўніверсітэцкіх курсах, чым на вуліцы».

Барацьба Беруба паміж *текстам* і *канцэстам* ёсць сімптомам таго, што Тэрэза Эберт (Teresa Ebert, 1992/93, 1996) аднесла да тэорыі «гульні». Для Эберт «гульнявай» постмадэрністская тэорыя служыць для таго, каб разбурыць прагрэсіўную палітычную дзеянні, шляхам абменавання барацьбы сфераю сімвалу, значэння, тэкстуальнасцю і дыскурсіўнасцю. Т. Эберт выказвае ідэю «тэорыі як гульні», якая дамінуе ў крытычнай палітычнай тэорыі. Розніца, якуя яна знаходзіць паміж «тэорыяй як гульнёй» і «тэорыяй, якая тлумачыць» (explanatory theory) вельмі істотная:

«Крытыка якая тлумачыць» фундаментальная адрозніваецца ад «тэорыі якая іграе», апошняя мае адносіны толькі да культурнай палітыкі (культурнай палітыкі як тэатру значэнняў)... У адрозненні ад «тэорыі як гульні», «тэорыя як тлумачэнне» ідзе значна далей за межы культурнай палітыкі. Яна робіцца часткаю матэрыяльнага базісу сацыяльной фармацыі, якія, на самой справе, ёсць перадумоваю культурнай палітыкі. Для «гульні» культура ёсць чаргаваннем канкуруючых ланцугоў значэнняў, якія напалову аўтаномная. У той час як крытыка, якая тлумачыць рэальнасць ставіцца да культуры як да сферы, якая артыкулюе ў цэнтры сацыяльных адносінаў (Ebert, 1996:15).

Заўвагі Эберт па «гульнявай тэорыі» накіраваныя не на тое, каб панізіць важнасць культурнай сцэны як месца спаборніцтва і барацьбы, але на пошук яе месца ў межах больш широкай матрыцы сацыяльных адносінаў капіталізму.

Варта паўтарыць тэзу, якія быў змешчана ў прадмове да кнігі — правыя паспяхова зразумелі узаемаадносіны паміж культурай і сацыяльна-палітычнымі і эканамічнымі дачыненнямі. У гэты час, шматлікія левыя прыхільнікі рознага кшталту «пост»-тэорый не здолелі вызначыць адносіны культуры да палітыкі, эканомікі, матэрыяльных умоваў і зрабіліся ахвярамі агістарычнага апалітычнага «культуралізму». Трэба памятаць, што існуе розніца паміж падкрэсліваннем цэнтральнага месца культуры і рыторыкай куль-

туралізму. Апошні не толькі зводзіць ўсё праблемы да культуры, але і з'яўляе ў цэнтры канцепцыі культурнага рэдукцыянізму (Dirlik, 1987).

Нават тыя, хто цытуе Грамшы, каб акцэнтаваць значэнне культурнай дамінацыі забываюць пра яго фундаментальную зацікаўленасць ў эканамічнай канстытуцыі асобных эканамічных фармацыяў. Перш за ўсё гэта робіцца у выніку некрытычнай рэцэпцыі працы Лаклаў і Мауфі (Laclau & Mouffe, 1985), якія прапанавалі постструктуралісцкое прочытанне Грамши¹⁵. Культуралісцкія тэзы пра аўтаномію культуры, тым не менш, прэзентуюць не больш чым грубае скажэнне думкі Грамшы. Атака Грамші на эканамізм не мела на ўзве ігнараванне цэнтральнага месца эканамічнай асновы для прыватнай сацыяльной фармацыі, яе значнага уплыву на фармаванне і структурацыю сацыяльнага жыцця. Тоэ, што Грамшы крытыкаў розныя варыянты эканамізму, было крытыкай спецыфічнага падыходу (кананізаванага II Інтэрнацыяналам), які разглядаў эканамічны базіс грамадства як *адзіную* структуру-дэтэрмінат. Гэта была візія, якая рэдукуе ўсё да эканамічнага ўзроўню, бачыць усе вымярэнні сацыяльной фармацыі як адлюстраванне эканомікі (Hall, 1006:417–418). Вядома, культура не можа быць зведзенай да гаспадаркі, але таксама культура не можа быць скоплена, асэнсавана па-за эканамічнымі адносінамі (Gramsci, 1949).

На жаль, крытыка палітычнай эканоміі і аблімеркаванне сацыяльных адносінаў капіталізму, знікла ў большасці «пост» тэарэтызаваннях, якія сталі прывілеяваным дыскурсам. Эберт (Ebert, 1991:40) зазначыла, што сэрца «пост-алізацыі» палітыкі — гэта замяшчэнне «матэрыяльнай рэальнасці (недыскурсіўнага) дыскурсіўным» і замена палітычных пераутварэнняў семіатычнаю гульнёй. Большаясць сучасных наратываў няздольныя артыкуляваць тае, што Эберт (Ebert, 1991, 1992/93) і Хэнесі (Hennessy, 1993) назвалі «матэрыялізацыяй» дыскурсу¹⁶. А гэта значыць, што знакі культуры адрываюцца ад умоваў іх вытворчасці. Знакі ўяўляюць не столькі частку ідэалагічнага полю, атачонага капіталістычнымі сацыяльнымі адносінамі, колькі гістарычна недэтэрмінаваныя, свободныя ланцугі азначэнняў. Больш за тое, большасць постструктуралісцкіх тэарэтызаванняў дыскурсу маюць ў аснове, але пакідаюць не прааналізаванымі «сацыяльна арганізаваныя практикі і адносіны, якія аб'екты-

¹⁵ Крытыку прачытання Грамшы Лаклаў і Мафам (Laclau and Mouffe) гл. напрыклад Geras (1987); Hennessy (1993) і Wood (1986).

¹⁶ Эберт (Ebert, 1992/93:42) адзначае, што нават калі мова і дыскурс разглядаюцца як «матэрыял» ў «гульнявым» постмадэрнізме, гэта ідэалістычнае разуменне дыскурсу. Гэта значыць, яно «трансгістарычна» і адносіцца галоўным чынам да матэрыялу як «асяроддзю» («medium») іншымі словамі гэта хутчэй ‘matterism’, чым матэрыялізм.

зуюць тое, што не можа быць зведзена да таго, што бачна ў дыскурсе (Smith, 1993:3). Калі казаць іншымі словамі, да дыскурсу часта ставяще як да інертнага і статычнага — мала ўвагі надаеща дынамічнаму кантэксту, ў якім утварающа дыскурсы і сацыяльныя «акцёры».

Стюарт Хол (Stuart Hall, 1994:168) нагадвае нам, што палітычная карэктнасць паўстала ў інтэлектуальнай культуры, якая перажыла «лінгвістычны паварот», якому ён прыпісвае крайні «наміналізм» уплецены. Наміналізм, у значнай ступені, уплецены ў рыторыку «палітычнай карэктнасці». Можна назіраць шмат інтэнцыяў *перабольшиць* (overstate) значэнне мовы ў вызначэнні значэння. Практыкуючы палітыку, што атаясамляе мову з рэальнасцю, пэўныя групы левых матэрыялізавалі мову настолькі, што палітыка «палітычнай карэктнасці» робіцца не больш чым акадэмічным практикаваннем ў наміналізме. Мы маєм справу з кампаніяй, якая настойвае на справядлівасці і чыстаце тэрміналагічнага ўзроўню — прaporцы «вербальных і сімвалічных паводзінаў якіх знаходзяцца вельмі далёка ад матэрыяльнае інфраструктуры і іншых ўзроўняў сацыяльных практикаў» (Terdiman, 1995:246). Паміж некаторымі адэптамі «палітычнай карэктнасці» існуе тэндэнцыя прытрымлівачца думкі, што змены ў мове і тэрміналогіі нейкім чынам вядуць да зменаў у сацыяльных адносінах і нераўнапраўных дачыненнях улады. Але тое, што людзі не будуць чуць расіецкіх ці сексісцкіх каментацыяў, напрыклад, не будзе значыць, што расізм і сексізм перастануць існаваць як структурныя ўтварэнні¹⁷. Гэта сітуацыя пэўным чынам нагадвае тое, як Маркс крытыкаў младагелельянскіх ідэолагаў і іх змаганне супраць «фразаў»:

Яны забылі, што гэтыя фразы самі па сабе толькі апазіцыя да іншых фразаў, і што яны ні ў якім разе не змагаюцца з рэальным існуючым светам калі проста ваююць з фразамі гэтага свету (Marx, 1978:149).

Улічваючы слова Маркса, можна сказаць, што значная частка таго, што падпадае пад рубрыку палітыкі «палітычнай карэктнасці» ёсьць з'явай павярхойнай, экзатэрычнай, прывілеяваны становівы і тэрміналогіі палітыкі «палітычнай карэктнасці», ці падабаеца нам гэта ці не, прыводзіць нас да сітуацыі, калі палітыка займае ар'егард-

ныя пазіцыі да эстэтыкі, калі форма мае большае значэнне, чым сутнасць, псеўдарадыкалізм замяняе сапраўдны палітычны ўдзел. Гэта значыць, мы астаемся з пустою палітыкай, серый метафарычных жэстаў, якія зрэшты мала ўплываюць на сапраўдныя адносіны ўлады як у межах, так і па-за межамі акадэмічнае супольнасці. У многіх сэнсах «палітычнай карэктнасці» становіцца толькі адной з формаў «гульні» у палітыку («ludic» politics).

Хітрасць прайды

*Абавязак інтэлектуала — казаць прайду
і выкryваць не прайду — Навум Хомскі
(Chomsky, 1987:60)*

М. Беруб (Berube, 1995:50) падкрэслівае (вельмі пранікліва, на мой погляд), што праблемы звязаныя з прайдаю, рэлігійным і аб'ектыўнасцю дазволілі «інтэлектуальным і палітычным кансерватарам» атрымаць «вялікую падтрымку сярод ненавуковай грамадскасці».

Такога меркавання прытрымліваецца і Дэзенброк (Dasenbrock, 1995:173), які сцвярджжае, што постструктуралісцкае адмаўленне прайды істотна паспрыяла рэцэпцыі анты-«political correctness» тэзаў шырокай публікай. Улічваючы тое, як некаторыя левыя тэарэтыкі разумеюць прайду, зусім не дзіўна, што першыя значна больш пераканаўчыя ў сваіх аргументах. Дэзенброк (Dasenbrock, 1995:174) сцвярджжае, што «гэта папросту здзіўляе, наколькі розныя меркаванні існуюць на контысціны». Тэарэтыкі, «якія маюць хоць нейкія агульныя погляды, аб'ядноўваюцца, каб крытычна разгледзіць сама гэтае паняцце». А тыя, хто маюць смеласць валодаць шкалою прайды, піша ён, трапляюць у пакутлівую настальгію па катэгарыяльным тэзам пра прайду — у Маркса, Платона ці Канта. Сучасная постструктуралісцкая дактрина разумее «прайду» толькі як вынік мыслення значавых сістэмай ці гульню словаў, якая іграе вырашальную ролю. Прайда ў кожны прыватны момант залежыць толькі ад «перакананняў, якія дамінуюць сярод сяброў нейкай існае супольнасці інтэрпрэтатарам» (Norris, 1992:16).

Больш за тое, апеляцыя да прайды непазбежна разглядалася як праява аўтарытарызму. Паняцце прайды разглядаеца як форма сцвярджэння, прынятага «толькі з мэтаю пацвердзіць гаспадаранне тых, альбо іншых перакананняў у

¹⁷ Гэты раман мовы са знакам і яго палітычныя імплікацыі былі выразна сформуляваны Тэры Іглетоном (Eagleton, 1996:18), які сцвярджжае, што: «Калі немагчыма зразумець чые-небудзь палітычныя жаданні ў дзеянні, то іх можна накіраваць замест гэтага на знак, ачысціўшы яго, напрыклад, ад палітычных прымесяў, каталізаваўшы ў лінгвістычную практику ўсю прыхаваную энергію, якая больш не здольная скончыць імперыялістычную вайну і разбурыць Белы дом».

бясконцай барацьбе за ўладу (Norris, 1993:261). З-за таго, што адрозненні паміж аўтарытарнымі і ліберальными ўяўленнямі пра праўду пахаваныя на могілках мадэрнізму, у спадчыну застаецца рэлігійнае крэда Ніцшэ, згодна з якім усе сцвярджэнні пра праўду маюць пад сабой роўныя падставы і паміж імі не існуе ніякае розніцы. У выніковым анализе, аднак, гэта пазіцыя проста паўтарае банальнасць ліберальнага плюралізму і выключае магчымасць вызначыць этичныя нормы. У рэшце рэшт, этичнае адказнасць не можа быць признана законнай, калі ўяўленні пра праўду пабудаваныя на двухсэнсоўнасці і рэлігійнізме. Улічваючы крытычнае стаўленне да праўды сярод прыхільнікаў постструктуралізму, вельмі іранічна выглядае тое, што калі яны сутыкаюцца з грубым і недакладным скажэннем сваіх навуковых метадаў з боку правых і СМИ, многія з іх пачынаюць прысвойваць сабе «мову праўды». Постструктуралісты скардзіліся на «махляроў», якія презентуюць сабе як «вучоных» і робяць заявы пра навуку і левыя тэорыі, якія «проста няправільныя» і маюць мноства «непраўдзівых высноваў». Іншымі словамі, тэзы асуджаліся за «неадпаведнасць праўдзе». Але прэтэнзіі на скажэнне праўды і адхіленне ад яе павінны мець пад сабой які-небудзь паняцце са мой праўды. Тыя, хто неаднаразова адмаўлялі саму магчымасць праўдзівых сцверджанняў, зараз крытыкуюць іншых за «неадпаведнасць праўдзе». Гэта не толькі выглядае іранічна, але і ддвудушна.

Але я не прапаную, каб мы прынялі паняцце адзінае вялікае універсальнае і трансцэндэнтнае Праўды. Хутчэй за ўсё, крытычны падыход да ісціны ў межах постструктуралізму павінен мець права на існаванне, асабліва ў выпадку з крытыках палітычнай карэктнасці. Як вядома, зараз адмаўленне праўды можа быць моднай тэорыяй, але з практичнага і палітычнага пункту гледжання, гэта выклікае некаторыя вельмі сур'ёзныя проблемы. Калі мы адмовімся ад праўды, мы адмовімся ад аднаго з самых эфектыўных сродкаў крытычнага аналізу. Норыс прыводзіць каментар на конт палітычных адгалінаванняў постмадэрнісцкага

крытычнага падыходу да праўды і усталявання рэлігійнае дактрины:

Размова у «постмадэрнізме» становіцца ў выніку толькі зручнай падставаю для таго, каб ні пра што не думаць сур'ёзна... Перш за ўсё гэта служыць інтарэсам дзяржаўнай і карпаратыўнай ўлады, з-за таго, што распаўсюджваецца думка, што сапраўды няма ніякае розніцы паміж тым, што здаецца і тым, што ёсьць на са мой справе, і тым, што магло быць ва ўмовах крытычнага аналізу. Толькі захоўваючы адчуванне гэтых адрозненняў—уласцівых кожнай форме прагрэсіўнае думкі ...тэорыя здольная валодаць стваральнай ці этика-палітычнай сілаю... Постмадэрнізм фактычна адмаўляе такую магчымасць, бо шчыра скептычна ставіцца да ўсіх праўдзівых сцвярджэнняў, нормаў ці спрабаў выявіць веды, якія адпавядаюць рэчаіснасці (Norris, 1996:182)

Такім чынам, нам патрэбна мова, альбо структура мыслення, якая дазволіць нам казаць пра «праўды», а не «Праўду», і якая дазволіць размяркоўваць адрозненні паміж больш менш дакладнымі палажэннямі пра праўду і больш менш адэкватнымі каштоўнасцямі. Такая структура дазволіць пазбегнуць фармулёвак Фуко і Рорці пра характеристар «праўды», якія вызначаеца грамадствам¹⁸. Дылема, якая узнікае ў адваротным выпадку, выкладзена Дэзенброкам:

Пакуль мы настойваем на вызначанай грамадствам прыродзе праўды і спыняемся на гэтым, мы не можам даць паслядоўнага адказу на якое-небудзь іншае апісанне нашага грамадства... Калі мы адказваем, што «гэта не адпавядае праўдзе», то мы павінны мець тэорыю праўды, якая улічвае магчымасць яе існавання па-за перакананнямі і тэорыямі гэтага грамадства (Dasenbrock, 1995:182).

У той час, як Дэзенброк звяртаецца да тэорыі праўды, я прытрымліваюся меркавання, што тут дарэчы тэорыя і паняцце пра ідэалогію¹⁹.

Вядома, паняцце ідэалогіі лічыцца «састарэлым» ва ўяўленні многіх постмадэрністаш і постструктуралісташ і быў заменены на паняцце дыскурсу²⁰. Тэрмін ідэалогія атрымаў разнастайныя

¹⁸ У той час як існуюць несумнеўныя адрозненні паміж Фуко і Рорці ў адносінах да «праўды», яны тым не менш, да пэўнай ступені падобныя, (Dasenbrock, 1995:175).

¹⁹ Фуко (Foucault, 1980:118) адмовіўся ад канцепту ідэалогіі, таму што ідэалогія звычайна значыла «віртуальную апазіцыю да нечага іншага», што лічылася праўдаю. Крытыка ідэалогіі Фуко, тым не менш, была аднамерная, ён канцептраваў увагу практичнай толькі на артадаксальным марксісцкім разуменні ідэалогіі, як нечага супрацьлеглага навуцы. Ён не браў пад увагу альтэрнатыўнага разумення канцепту ідэалогіі Маркса.

²⁰ Іглeton нагадвае нам, што неадэкватна замяшчаецца ідэалогію дыскурсам. Асабліва калі ў апошніе дзесяцігоддзе мы назіраем адраджэнне ідэалагічных рухаў па ўсім свеце. Далей ён адзначае абмежаванні канцепту дыскурсу, распаўсюджанага ў постструктуралістскім наратыве. Іглeton назначае, што «катэгорыя дыскурсу раздудлася да памераў, калі ахапіла увесь свет, парушаючы адрозненні паміж мысленнем і матэрыяльнай рэчаіснасцю (Eagleton, 1991:219).

вызначэнні і інтэрпрэтацыі, таму варта даць некаторыя тлумачэнні.

Фармулёўка ідэалогіі, якую прапаноўваю я, не выкарystоўваецца для вызначэння палітычных перакананняў, гэта значыць ідэалогіі як «вучэння», хоць асобныя палітычныя перакананні могуць быць часткай ідэалогіі. Пры гэтым ідэалогія — не спосаб абазначыць межы і выявіць дыхатамію паміж ідэалогіяй і міфічным паняццем бесстароннасці, якія супрацьпастаўляюцца адзін аднаму. Замест гэтага ідэалогія разумееца як тыя паняцці, катэгорыі і ідэі, якія надаюць досведу сацыяльную форму, ідэі і паняцці, якія нараджаюцца ў пэўных негістарычных рамках. Акрамя таго, гэтыя ідэі і паняцці павінны разумеца ў сваім кантэксце, мы павінны звязаць увагу на тое, хто нараджае гэтыя ідэі і для каго, з якой мэтаю і пры якіх матэрыяльных умовах. Ідэалогія, такім чынам, падштурхвае нас да даследавання паходжання сацыяльных формаў свядомасці. Гэта тлумачэнне ідэалогіі не засноўваецца на агульнапрынятай марксісцкай фармулёўцы ідэалогіі як «непраўдзівай свядомасці»²¹. Акрамя таго, яно звязтае ўвагу на «рэальнае» практичнае прадукаванне і арганізацыю ідэяў, такім чынам падкрэсліваючы анталагічнае вымярэнне «сацыяльнага». Іншымі словамі, гэта тлумачэнне імкненца праліць свято на матэрыяльныя ўмовы, дзякуючы якім атрымоўваецца канкрэтная веда, і выявіць супяречнасці, якія дазваляюць адным ідэям выясняць іншыя.

Крытычны аналіз ідэалогіі, вельмі падобны на тое, што Бюрбюль (Burbules, 1995) называў «альтэрнатыўным тлумачэннем Маркса», якое крытыкуе ідэалогію не за яе адхіленне ад навуковай праўды (як у агульнапрынятай марксісцкай канцэпцыі ідэалогіі), а хутчэй за яе ролю ў падтрыманні сацыяльнае сістэмы, якая сама заслугоўвае асуждэння.

Такое альтэрнатыўнае разуменне канцэпцыі Маркса, вядома, не разглядаецца мнóstvam постмадэрністаў і постструктуралістаў, паколькі яны часта засноўваюць крытыку ідэалогіі на больш агульнапрынятых доказах, гэта значыць супрацьпастаўляюць яе катэгорыі навуковасці. Метад крытычнага аналізу ідэалогіі, які падтрымлівае Хеннесі і Эберт (але па-рознаму ў шэрагу аспектах) — судносіць яе не з катэгорыяй навуковасці, але з этыкай і імкненнем да сацыяльнае справядлівасці. У адрозненні ад недарэчных спробаў дэіерархізацыі і больш традыцыйных заклікаў да навуковасці, мэта крытычнага аналізу ідэалогіі складаецца ў тым, каб «умешвацца ў стварэнне га-

лоўных культурных каштоўнасцяў, якія сціраюць сацыяльныя супяречнасці» і быць вышэй за «няздольнасць прыймаць рашэнні» (Zavarzadeh and Morton, 1991:225).

Гэта значыць, палітычны аналіз ідэалогіі адмаўляе галоўныя палажэнні і выступае супраць існых каштоўнасцяў, бо раскрывае адносіны вытворчасці і сацыяльных утварэнняў, якія спароджаюць прыватныя каштоўнасці. Больш дакладна, не імкненца забяспечыць канкрэтнае разуменне матэрыяльных умоваў, дзякуючы якім атрымоўваецца канкрэтная веда. Ён мае на мэце раскрыці ѹдэалагічных вымярэнняў дамінуючых метадаў і культурных формаў. Яго мэта ў тым, каб замінаць інтэнцыям, якія абмяжоўваюць магчымасць пераменаў, якія транслююць сябе як дадзеныя ад прыроды, а не дасягнутыя ў працэсе гісторыі. Акрамя гэтага, гэта форма даследавання не задавальняеца простай «інтэрпрэтацыяй» альбо «разбурэннем» розных канцэпций (ці падканцэпций) светаўладкавання, але імкненца здабыць «прагрэсіўныя веды» ў інтарэсах пераўтварэння суроўых умоваў і экстэнсіўных сацыяльных адносінаў (Ebert, 1995).

Палітыка самавызначэння і палітыка самавыяўлення

У апошнія гады значна вырасла цікавасць да паняцця «самавыяўлення». Слова «самавызначэнне» стала звыклым як для паспалітых людзей, так і для тэарэтыкаў і палітыкаў, у якіх яно атрымала разнастайныя канатацыі. Сёння цікавасць да пытання самавызначэння прывяла да того, што паняцці досведу і суб'ектунасці аказаліся ў цэнтры палітычнай думкі і навуковых даследаванняў. У той час як постструктуралісцкія тэарэтыкі (Butler, 1990, 1993; Scott, 1992) ставяць пад пытанне паняцці свядомасць і жыщёвы досвед, прыхільнікі палітыкі самавызначэння па-ранейшаму лічаць іх адваротнай кропкаю пераўтварэнняў, з дапамogaю якіх ізальваныя групы выкryваюць містыфікацыі дамінуючага сацыяльнага парадку і змагаюцца з сацыяльнай несправядлівасцю. У гэтых адносінах, палітыка самавызначэння звычайна разглядаецца як нязначная папраўка да тых поглядаў, якія апраўдаюць гвалтоўнае разбурэнне суб'екту і якія задаюць непатрэбныя пытанні пра сродкі. Эрнеста Лаклаў (Laclau, 1992:83–84) лічыць, што за «смерць суб'екта», пра якую ўголас абвясцілі не так даўно, прыйшла хвяля новай і шырокі распаўсюджанай цікавасці да самавызначэння ў нашым грамадстве.

²¹ Гл. артыкуляцыю Марксам і Энгельсам ідэалогіі, як яна апісана у ч. 1 «Нямецкай ідэалогіі».

Натуральна, важна прызнаць гэтую супяречнасць, але таксама важна звярнуць увагу, што і постструктуралізм і палітыка самавызначэння надаюць вялікае значэнне супяречнасцям і адрозненнем. Інакш кажучы, існуюць кропкі сутыкнення паміж «постструктуралісцкім тэарэтычным рэлятивізмам» і нейкім «культурным плуралізмам, які многія крытыкі лічаць вызначальнай асаблівасцю нашага часу» (Milner, 1994:103).

Тэарэтычныя спрэчкі, якія разглядаліся ў папярэдняй главе, былі ў значнай ступені выкліканы палітычнымі падзеямі 1960-х у краіне і за мяжой. Адпаведна некаторыя самая раннія праявы палітыкі самавызначэння адносяцца да канца 1960-х. Як было адзначана вышэй, наступствы палітычных пераваротаў сталі выклікам класічнай тэорыі Маркса пра класавую барацьбу. Адзначаючы разнастайнасць механізмаў улады і паўсюднасць яе ўплываў, выбаршчыкі ў самых розных акругах сталі ставіць пад сумнёў паніцце класу, як катэгорыі неабходнай і дастатковай для апісання тэрытарыяльных і сацыяльных зменаў (Giroux, 1993).

У выніку, паўсталі тэндэнцыі, якая атрымала тады назуву палітыкі «ладу жыцця». Фемінісцкі рух, барацьба неграў за свае права, абарона правоў сексуальных меншасцяў, а таксама розныя іншыя кампаніі канца 1960-х – пачатка 1970-х, якія ў выніку сталі вядомыя як «палітыка самавызначэння». На практице, арыентацыя на самавызначэнне значыла, што палітыка ўсё больш стала грунтавацца на сябровстве ў пэўнай групе — жанчыны, габрэі, чорнаскурый і г. д. Некаторыя крытыкі сцвярджаюць, што сучасная «палітычная карэктнасць» — праява таго, як упłyвае самавызначэнне на палітычную сітуацыю. Аднак не існуе навуковых прац ці аўтарытэтных крыніц, да якіх можна было б звярнуцца за сістэматычным апісаннем асноўных прынцыпаў палітыкі самавызначэння. Але яе цэнтральная палажэнні можна акрэсліць наступным чынам:

- 1) адрозненні, абумоўленыя прыналежнасцю да пэўнай расы, класу, этнасу, полу, сексуальнай арыентацыі і г. д., занадта доўга замоўчваліся дамінуючымі элітамі беласкурых людзей традыцыйнае арыентацыі, якія адносяцца да вышэйшага класу. Гэта эліта пад відам нейкіх агульначалавечых універсалій стварыла такія ўмовы рэчаінасці, якія абслугоўваюць іх уласныя інтарэсы;
- 2) групоўкі, якім эліта не давала магчымасці самавызначыцца, зараз павінны атрыманы прывілеі, як крыніцу для эпістэмалагічнай і маральнай улады, таму што іх прыгнечаны стан дае ім выключную здольнасць казаць і судзіць пра праўду і добро;

- 3) падыход да праўды, выкладзены ў першых двух палажэннях, і права на маральныя і палітычныя выказванні не ўніверсальныя і заўсёды залежаць ад асобы;
- 4) «выкрыць» альбо «ускрыць супяречнасці» дамінуючага, універсалісцкага разумення рэчаінасці і даць магчымасць самавыяўлення тым, каго раней прыціскалі і прымушалі маўчаць, — не адзінныя законныя спосабы палітычнага ўздзейння, але найбольш важныя на сёння;
- 5) такая палітыка выкryвання прывілеяваных пазіцыяў і прадстаўлення свабоды слова павінна таксама праводзіцца ўнутры левых групau і рухаў.

Палітыка самавызначэння, магчыма, большым любая іншая проблема, выклікала самыя палкія спрэчкі, як у інтэлектуальных, так і палітычных колах. З аднаго боку, яна атрымала падтрымку за усталяванне адрозненняў і супяречнасцяў, за тое, што яна кідае выклік «універсальнай» гісторыі, за яе увагу да іншых асаблівасцях, акрамя класавых, і за тое, што яна надае палітычную афарбоўку праблемам, якія раней разглядаліся, як не маючыя адносінаў да палітыкі. Згодна з яе прыхільнікамі, з'яўленне палітыкі самавызначэння акрыла магчымасці для больш радыкальнай барацьбы з такімі відамі прыгнёту і ізолявання, як дыскрымінацыя па палавой прыкмете, нянявісць да гомасексуалістаў і расізм.

Палітыка самавызначэння таксама дазволіла прыгнечаным групам узнавіць сваю ўласную гісторыю і дала права на індывідуальнае і калектыўнае самавыяўленне. Банержі (Bannerji, 1995:20) падкрэслівае, што «імкненне да пазнання» ляжыць у аснове палітыкі самавызначэння, паколькі менавіта тыя, з кім не лічыліся і каго прыціскалі як «чужы элемента», так адважна змагаліся, каб пазначыць сябе. Але ў той час, як мноства такіх тэарэтыкаў і культурных крытыкаў, як Хукс (Hooks, 1992) і Лорд (Lord, 1984) падкрэсліваюць, што неабходна упэўніцца ў важнасці «адрозненняў» і «досведу» ў кожнай справе, якая накіравана на сацыяльныя змены, у апошнія гады палітыка самавызначэння зазнала крытыку па шэрагу тэарэтычных і палітычных прычын.

Па першае, акцэнту на досведзе і адчуваннях у палітыцы самавызначэння прыпісваецца адраджэнне ліберальнай гуманістычнай канцепцыі суб'ектыўнага. Тут палітыка самавызначэння звязваецца з адкрыццём ужо існуючай індывідуальнайнасці. У гэтым выпадку робіцца дапушчэнне, што існуе нейкі «сапраўдны» негрыцянскі, жаночы, лацінаамерыканскі і г. д. жыццёвы досвед ці

способ быцця. «сапраўднасць» мае на ўвазе, што сам «стан прыгнечанага» ці «тэрытарыяльная блізкасць да прыгнечаных» дае «асаблівыя паўна-моцты для таго, каб выказаць меркаванне» (McLaren, 1994 [б]:52), а гэты досвед, так ці інакш, гарантую сапраўдныя веды. Гэты выключны ак-цэнт на досведзе і адчуваннях таксама узнаўляе «сумнёўнае выслойе Дэкарта наадварот: я адчу-ваю, значыць я існую» (Jacoby, 1975:104)

Акрамя таго, акцэнт на асабістым і на «ад-крыці сябе» ў некаторых варыянтах палітыкі самавызначэння, звычайна падмняне крытыку інстытутаў улады індывідуалісцкай, накіраванай на сябе «ачышчальний» і «спаведальний» тэрапіі (Kauffman, 1990; West, 1993). Таксама назіраеца тэндэнцыя да «іерархіі ціску», якая выклікае «са-манаважнае сцвярджэнне», што той, хто трапляе ў пэўную катэгорыю, мае «маральнае права патрабаваць ад іншых пэўных дзеянняў» (Parmar, 1990:107). Пармар дадае, што такая іерархізацыя ціску з'яўляецца разбуразальнай, раз'яднальнай і палітычна абмежаванаю.

Па другое, неабходна прызнаць, што простае абвяшчэнне таго, што асабістасць з'яўляецца палітычным, і якое звычайна зводзіцца да фарму-лёўкі: «я існую, значыць я аказваю супраціў», не з'яўляеца дастатковай падставай для таго, каб прыняць палітызаваную і апазіцыйную суполь-насць (Hooks, 1992; Mohanty, 1991). Інакш кажу-чы, самавызначаная, заснаваная на досведзе пазіцыя не значыць, што неабходна прытрым-лівацца якіх-небудзь канкрэтных задач ці інтарэ-саў. Сапраўды, Мерсер (Mercer, 1992) і іншыя (Willis, 1994) правільна падкрэслі, што аўтсай-дэры з той жа лёгкасцю могуць заняць правыя пазіцыі, як і левыя.

Па-трэцяе, неправамерна сцвярджаць, што толькі габрэі здольны зразумець пакуты габрэйў ці толькі былыя калоніі здольны спасцігнуць каланіяльны досвед. Такія сцвярджэнні не толькі маюць тэндэнцыя да псіхалагізацыі проблемы прыгнёту, але і спрыяюць стварэнню абарончых механізмаў свайго досведу, замест таго, каб спры-яць яго распаўсюджванню (Said, 1986:55). Замест таго, каб спрыяць прайве новых палітычных по-глядаў, такая пазіцыя стрымлівае прадуктыўныя разважанні.

Чацвёртае, здольнасць пазначаць сябе ў мыс-ленні, вырасці, як сказала Хукс (Hooks, 1989:12), ад мыслі да слова, — гэта рэвалюцыйны прапрыў, які без сумнення звязаны з больш широкай праблемай удзелу ў гістарычным працэсе — якім чы-нам людзі альбо становяцца стваральнікамі гісто-ры, альбо застаюцца маўклівымі і пасіўнымі пад прыгнётам ціску і эксплуатацыі. Такі прапрыў, ад-

нак, не гарантую наяўнасці ўмоваў ды рэсурсаў «матэрыяльных сродкаў, неабходных для сацы-яльнага дабрабыту і вольнага жыцця» (Goldberg, 1994:13). У выніку, сэнс палітыкі самавызна-чэння, па большай частцы, заключаецца ў патрабаванні стаць сябрам Клубу ды патрабаванні мецьмагчымасці прадстаўляць свае інтарэсы. Банаржі (Bannerji, 1991:83–84) пранікліва падкрэслівае

Палітыка «адрозненняў» хавае за сваім радыкализмам неаліберальны плуралістычны па-дыход... Увогуле, яна заключаецца ў развіціі тэорыі сутыкнення інтарэсаў, заснаванай на канцеп-цыі вольнага рынку. Палітыка будуеца па рынка-вых прынцыпах, а свобода — на роўнай магчымасці для ўсіх «палітычных гандляроў» прадэмансстра-ваць свой «тавар» ва ўмовах канкурэнцыі.

Такая пазіцыя супадае з развагамі пра «палітычную карэктнасць» і адпавядае імкненню да культурнага узаемадзеяння. У прыватнасці, многія групы высоўвалі патрабаванні, каб вучэбны план адлюстроўваў патрабаванні ўсіх студэн-таў, каб творы жанчын, «каляровых» і іншых сталі часткаю навучальных праграм. Але, здаецца неаб-ходна адзначыць, што гэта не гарантую якаснага паляпшэння працэсу атрымання ведаў. Фактычна, мульцікультурны праект, які існуе толькі на папе-ры і не мае нікакай стваральнай сацыяльной сілы, можа зрабіцца «яшчэ адной формай адаптациі да дамінуючага сацыяльнага парадку» (McLaren, 1995:126)

Расэл Джэкабі (Jacoby 1994:27) нагадваў, што у той час, як левацкі скіраваныя акадэмікі думаюць пра тое, якія творы трэба выкладаць, большасць амерыканскай моладзі нават не мае магчы-масці навучацца ва ўніверсітэтах з-за іх «эліт-насці», у значнай ступені.

І апошняе, адной з самых распаўсюджаных прычынаў незадаволенасці палітыкай самавызна-чэння з'яўляеца тое, што яна прывяла да «падзе-лу» супольнасці левых. Шматлікія крытыкі адзна-чаюць «цьмянасць агульных імкненняў», знікнен-не палітычнай арыентацыі, сепаратысцкія тэндэн-цыі, якія ўласцівія некаторым формам палітыкі самавызначэння. Неабходна адзначыць, што гэты падзел меў адчувальныя наступствы не толькі для левых, але і для сілаў новых правых.

Выкарыстаныя крыніцы:

1. Ahmad, Aijaz. *In Theory*. London and New York: Verso Press, 1992.
2. Bannerji, Himani. «But Who Speaks For Us? Experience And Agency In Conventional Feminist

- Paradigms» in Unsettling Relations.* Toronto: Women's Press, 1991. P. 67–108.
3. Bannerji, Himani. *Thinking Through: Essays on Feminism, Marxism and Anti-Racism.* Toronto: Women's Press, 1995.
  4. Baudrillard, Jean. *Simulations.* New York: Semiotext (e), 1983.
  5. Bernstein, Charles. *Centering The Postmodern: In The Middle of Modernism, In The Middle of Capitalism.* *Socialist Review* (Nov.–Dec., 1987, vol. 17, no. 6): 45–58.
  6. Berube, Michael. "Public Image Limited: Political Correctness and the Media's Big Lie," in *Debating P. C.: The Controversy over Political Correctness on College Campuses.* Ed. Paul Berman New York: Dell Publishing, 1992. P. 124–149.
  7. Berube, Michael. *Public Access: Literary Theory and American Cultural Politics.* London and New York: Verso Press, 1994.
  8. Best, Steven. "Jameson, Totality, and the Poststructuralist Critique," in *Postmodernism, Jameson, Critique.* Ed. Douglas Kellner. Washington, D. C.: Maisonneuve Press, 1989. P. 333–368.
  9. Best, Steven. *The Politics of Historical Vision: Marx, Foucault, Habermas.* New York and London: Guilford Press, 1995.
  10. Bondi, Liz. "Locating Identity Politics," in *Place and the Politics of Identity.* Eds. Michael Keith and Steven Pile. New York: Routledge, 1993. P. 84–101.
  11. Burbules, Nicholas. "Forms of Ideology-Critique: A Pedagogical Perspective," in *Critical Theory and Educational Research.* Eds. Peter McLaren and James Giarelli. Albany: SUNY Press, 1995. P. 53–69.
  12. Butler, Judith. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity.* New York: Routledge, 1990.
  13. Butler, Judith. "Contingent Foundations: Feminism and the Question of 'Postmodernism,'" in *Feminists Theorize The Political.* Eds. Judith Butler and Joan W. Scott. New York and London: Routledge, 1992. P. 3–21.
  14. Butler, Judith.. *Bodies That Matter: On The Discursive Limits of "Sex".* New York: Routledge, 1993.
  15. Caws, Peter. *Structuralism: The Art of the Intelligible.* New Jersey: Humanities Press International, 1988.
  16. Cherryholmes, C. *Power and Criticism: Poststructural Investigations in Education.* New York: Teachers College Press, 1988.
  17. Christian, Barbara. *The Race for Theory.* *Cultural Critique* (Spring 1987, no. 6): 51–63.
  18. Culler, Jonathan. *Structuralist Poetics: Structuralism, Linguistics and the Study of Literature.* Ithaca, New York: Cornell University Press, 1976.
  19. Dasenbrock, Reed Way. «We've Done It To Ourselves: The Critique of Truth and the Attack on Theory,» in *PC Wars: Politics And Theory In The Academy.* New York and London: Routledge, 1995. P. 172–183.
  20. Davies, Joan. *Cultural Studies and Beyond: Fragments of Empire.* London and New York: Routledge, 1995.
  21. Derrida, Jacques. *Specters of Marx: The State of the Debt, the Work of Mourning of the New International.* Trans. Peggy Kamuf. New York and London: Routledge, 1994.
  22. Dirlik, Arif. *Culturalism as Hegemonic Ideology and Liberating Practice.* *Cultural Critique* (Spring, 1987, no. 6): 13–50.
  23. Eagleton, Terry. *Literary Theory: An Introduction.* Minneapolis: University of Minnesota Press, 1983.
  24. Eagleton, Terry. *Against The Grain.* London and New York: Verso Press, 1986.
  25. Eagleton, Terry. *Ideology: An Introduction.* London and New York: Verso Press, 1991.
  26. Eagleton, Terry. *The Illusions of Postmodernism.* Cambridge, Massachusetts: Blackwell, 1996.
  27. Ebert, Teresa. *Political Semiosis In/Of American Cultural Studies.* *American Journal of Semiotics* (1991, vol. 8): 113–135.
  28. Ebert, Teresa. *Ludic Feminism, The Body, Performance, and Labor: Bringing Materialism Back Into Feminist Cultural Studies.* *Cultural Critique* (Winter, 1992/93, no. 23): 5–50.
  29. Ebert, Teresa. *The Knowable Good: Post-al Politics, Ethics and Red Feminism.* *Rethinking Marxism* (Summer, 1995, vol. 8, no. 2): 39–59.
  30. Ebert, Teresa. *Ludic Feminism And After.* Ann Arbor: University of Michigan Press, 1996.
  31. Foley, Barbara. *Marxism in the Poststructuralist Moment: Some Notes on the Problem of Revising Marx.* *Cultural Critique*, (Spring, 1990, no. 15): 5–37.
  32. Foster, Hal. *Postmodernism: A Preface. The Anti-Aesthetic: Essays On Postmodern Culture.* Seattle, Washington: Bay Press, 1983. P. ix-xvi.
  33. Foucault, Michel. *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–1977.* Ed. C. Gordon. Brighton: Harvester, 1980.
  34. Foucault, Michel. "The Subject and Power," in *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics.* Eds. H. Dreyfus and Paul Rabinow. Chicago: Chicago University Press, 1982.

35. Gates, Henry Louis. "The Master's Pieces: On Canon Formation and the African-American Tradition," in *The Politics of Liberal Education*. Eds. Darryl J. Gless and Barbara Herrnstein Smith. Durham: Duke University Press, 1992. P. 95–117.
36. Geras, Norman. *Post-Marxism? New Left Review* (1987, no. 163): 40–82.
37. Giddens, Anthony. *The Constitution of Society*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1984.
38. Giroux, Henry. *Border Crossings: Cultural Workers and the Politics of Education*. New York and London: Routledge, 1992.
39. Giroux, Henry. *Disturbing Pleasures*. New York and London: Routledge, 1994.
40. Giroux, Henry. "Beyond The Ivory Tower: Public Intellectuals and the Crisis of Higher Education," in *Higher Education Under Fire: Politics, Economics and the Crisis of the Humanities*. Eds. Michael Berube and Gary Nelson. New York and London: Routledge, 1995. P. 238–258.
41. Goldberg, David Theo. "Introduction: Multicultural Conditions," in *Multiculturalism: A Critical Reader*. Cambridge, Massachusetts: Blackwell, 1994. P. 1–41.
42. Hall, Stuart. "The Toad in the Garden: Thatcherism among the Theorists," in *Marxism and the Interpretation of Culture*. Eds. Gary Nelson and Lawrence Grossberg. Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 1988. P. 35–57.
43. Hall, Stuart. *The Hard Road to Renewal: Thatcherism and the Crisis of the Left*. London and New York: Verso Press, 1988.
44. Hall, Stuart. *New Ethnicities*. Black Film, British Cinema: ICA Document # 7. London: Institute For Contemporary Arts, 1988. P. 27–31.
45. Hall, Stuart. "Some 'Politically Incorrect' Pathways Through PC," in *The War Of The Words: The Political Correctness Debate* Ed. Sarah Dunant. London: Virago Press, 1994. P. 164–183.
46. Hall, Stuart. "Gramsci's Relevance for the Study of Race and Ethnicity," in *Stuart Hall: Critical Dialogues In Cultural Studies*. Eds. David Morley and Kuan Hsing Chen. London and New York: Routledge, 1996. P. 411–440.
47. Hennessy, Rosemary. *Materialist Feminism and the Politics of Discourse*. New York and London: Routledge, 1993.
48. Holland, Norman. *The Critical "I"*. New York: Columbia University Press, 1992.
49. Hooks, Bell. *Talking Back: Thinking Feminist, Thinking Black*. Boston: South End Press, 1989.
50. Hooks, Bell, and West, Cornel. *Breaking Bread: Insurgent Black Intellectual Life*. Toronto: Between The Lines, 1991.
51. Hooks, Bell. *Black Looks*. Toronto: Between The Lines, 1992.
52. Hooks, Bell. *Outlaw Culture: Resisting Representations*. New York and London: Routledge, 1994.
53. Hooks, Bell. *Killing Rage: Ending Racism*. New York: Henry Holt & Co., 1995[a].
54. Hooks, Bell. *Intellectual Life In And Beyond The Academy*. Z Magazine (November, 1995 [b]): 25–29.
55. Jacoby, Russell. *Social Amnesia: A Critique of Contemporary Psychology from Adier to Laing*. Boston: Beacon Press, 1975.
56. Jacoby, Russell. *Dogmatic Wisdom: How The Culture Wars Divert Education and Distract America*. New York: Doubleday, 1994.
57. Kauffman, L. A. *The Anti-Politics of Identity*. Socialist Review (1990, vol. 20, no. 1): 67–80.
58. Kellner, Douglas. *Media Culture*. London and New York: Routledge, 1995.
59. Kincheloe, Joe, Steinberg, Shirley, R. and Gresson, Aaron, D. Eds. *Measured Lies: The Bell Curve Examined*. Toronto: OISE Press, 1996.
60. Lacan, Jacques *Ecrits*. Trans. Alan Sheridan. New York: W. W. Norton & Co., 1977.
61. Laclau, Ernesto, and Mouffe, Chantal. *Hegemony and Socialist Strategy*. London: Verso Books, 1985.
62. Laclau, Ernesto. *Universalism, Particularism, and the Question of Identity*. October (Summer, 1992, no. 61): 83–90.
63. Langman, Lauren, and Scatamburlo, Valeric. *The Self Strikes Back: Identity Politics in the Postmodern Age*, in *Alienation, Ethnicity And Postmodernism*. Ed. Felix Geyer. Connecticut: Greenwood Publishing, 1996. P. 127–138.
64. Lazere, Donald. "Cultural Studies: Countering a Depoliticized Culture," in *After Political Correctness: The Humanities and Society in the 1990s*. Eds. Christopher Newfield and Ronald Strickland. Boulder, Colorado: Westview Press, 1995. P. 340–360.
65. Lorde, Audre. *Sister Outsider*. California: The Crossing Press, 1984.
66. Lyotard, Jean-Francois. *The Postmodern Condition*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1984.
67. Marx, Karl. "Theses on Feuerbach," in *The Marx-Engels Reader*. Ed. Robert Tucker. New York: W. W. Norton & Company, 1978. P. 143–145.
68. Marx, Karl. "For A Ruthless Critism of Everything Existing: Letter to Arnold Ruge," in *The Marx-Engels Reader*. Ed. Robert Tucker. New York: W. W. Norton & Co., 1978. P. 12–15.
69. McLaren, Peter. "White Terror and Oppositional Agency: Towards A Critical Multiculturalism," in *Multiculturalism: A Critical Reader*. Ed. David Theo

- Goldberg. Cambridge, Massachusetts: Blackwell, 1994[b]. P. 45–74.
70. McLaren, Peter. *Critical Pedagogy And Predatory Culture*. London and New York: Routledge, 1995.
71. Mercer, Kobena. «1968: Periodizing Postmodern Politics and Identity,» in *Cultural Studies*. Eds. Lawrence Grossberg et al. New York: Routledge, 1992. P. 424–437.
72. Milner, Andrew. *Contemporary Cultural Theory*. London: UCL Press, 1994.
73. Mohanty, Chandra Talpade. "Cartographies of Struggle: Third World Women and the Politics of Feminism," in *Third World Women And The Politics Of Feminism*. Eds. Mohanty et al. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1991. P. 1–47.
74. Norris, Christopher. *What's Wrong With Postmodernism: Critical Theory and the Ends of Philosophy*. Baltimore: The John Hopkins University Press, 1990.
75. Norris, Christopher. *Uncritical Theory: Postmodernism, Intellectuals, and the Gulf War*. Amherst: The University of Massachusetts Press, 1992.
76. Norris, Christopher. *The Truth About Postmodernism*. Oxford, U. K. and Cambridge, Mass.: Blackwell, 1993.
77. Norris, Christopher. *Reclaiming The Truth: Contribution to a Critique of Cultural Relativism*. Durham, North Carolina: Duke University Press, 1996.
78. O'Neill, John. *The Poverty of Postmodernism*. New York and London: Routledge, 1995.
79. Parmar, Pratibha. "Black Feminism: The Politics of Articulation," in *Identity, Community, Culture, Difference*. Ed. Jonathan Rutherford. London: Lawrence & Wishart, 1990. P. 101–126.
80. Pollitt, Katha. *Pomolotov Cocktail*. *The Nation* (June 10, 1996, vol. 262, no. 23): 9.
81. Poster, Mark. *Critical Theory and Poststructuralism: In Search of a Context*. Ithaca and London: Cornell University Press, 1989.
82. Said, Edward. *Intellectuals in the Post-Colonial World*. *Salmagundi* (Spring / Summer, 1986, vol. 70): 44–81.
83. Sarup, Madan. *An Introductory Guide To Post-structuralism and Post-modernism*. Athens, Georgia: University of Georgia Press, 1989.
84. Scott, Joan Wallach. "Experience," in *Feminists Theorize The Political*. Eds. Judith Butler and Joan W. Scott. New York: Routledge, 1992. P. 22–40.
85. Smith, Dorothy. *The Out-of-Body Experience: Contradictions For Feminism*. Unpublished paper, 1993.
86. Sokal, Alan D. *Transgressing the Boundaries: Toward a Transformative Hermeneutics of Quantum Gravity*. *Social Text* (1996, vol. 14, nos. 1 & 2). P. 217–252.
87. Stabile, Carol. "Another Brick in the Wall: (Re) contextualizing the Crisis," in *Higher Education Under Fire: Politics, Economics and the Crisis of the Humanities*. Eds. Michael Berube and Cary Nelson. New York and London: Routledge, 1995. P. 108–125.
88. Terdman, Richard. "The Politics of Political Correctness," in *After Political Correctness: The Humanities and Society in the 1990s*. Eds. Christopher Newfield and Ronald Strickland. Boulder, Colorado: Westview Press, 1995. P. 238–252.
89. Turner, Mark. *Death is the Mother of Beauty: Mind, Metaphor, Criticism*. Chicago: University of Chicago Press, 1987.
90. Turner, Terence. "Anthropology and Multiculturalism: What Is Anthropology that Multiculturalists Should Be Mindful of It?" in *Multiculturalism: A Critical Reader*. Ed. David Theo Goldberg. Cambridge, Massachusetts: Blackwell, 1994. P. 406–425.
91. West, Cornel. *Prophetic Thought in Postmodern Times*, vols. 1 & 2. Maine: Common Courage Press, 1993.
92. Willis, Ellen. *The Median Is the Message*. *Village Voice* (Nov. 15, 1994): 31–32, 34.
93. Wood, Ellen Meiksins. *The Retreat From Class*. London: Verso Books, 1986.
94. Zavarzadeh, Mas'ud and Donald Morton. *Theory, (Post) Modernity, Opposition*. Washington, D. C.: Maisonneuve Press, 1991.
95. Zavarzadeh, Mas'ud and Donald Morton. *Theory as Resistance: Politics and Culture after (Post) structuralism*. New York and London: The Guilford Press, 1994.

Пераклад з англійської:

Віталія Балтрукевича і Андрея Казакевича паводле, *Soldiers of Misfortune: The New Right's Culture War and the Politics of Political Correctness*. New York: Peter Lang, 1998.
(Chapter 4 *Theory Wars and Cultural Strife*)
Друкуєцца са скарачэнням.

ЯК МАГЧЫМА ПАЛІТЫЧНАЕ ДАСЛЕДАВАННЕ – БЕЛАРУСКАЯ ДАСЛЕДЧАЯ СІТУАЦІЯ

**Даклад А. Казакевіча і дыскусія ў межах семінара
«Сучаснае беларускае мысленне»
Інстытут сацыялогіі і інстытут філософіі НАН
(2003 год)**

Асноўныя ўдзельнікі:

*Казакевіч Андрэй (даклад),
Абушэнка Уладзімір, Бабкоў Ігар,
Кацук Мікалай, Мацкевіч Уладзімір*

Сталы міждысцыплінарны сэмінар «Сучаснае беларускае мысленне» быў створаны зь ініцыятывы беларускіх навукоўцаў і філёзафаў у 2001 годзе як агульная пляцоўка для рэфлексіі над беларускай інтэлектуальнай і сацыяльнай сітуацыяй. Даклады і іх абмеркаваньне ў будынку Інстытуту Сацыялёгіі зрабіліся часткай інтэлектуальнай геаграфіі Менску.

Абушэнка Уладзімір. На данном семинаре мы возвращаемся к традиционному стилю работы. Сегодня у нас есть тематическое выступление Андрея Казакевича. Андрей, пожалуйста.

Казакевіч Андрэй. Як магчыма палітыхнае даследаванне. Тэма дакладу ахоплівае некалькі проблемаў. Вылучым два аспекты. Па-першае — проблема палітычнага даследавання як такая, гэта тэма асноўная і яна будзе дамінаваць. Па-другое — выяўленне механізмаў легітымацыі веды пра палітыку.

Структура дакладу пабудавана на шэрагу тэз. Першая мае наступны змест: *палітычная веда для навуковае (акадэмічнае) супольнасці [Беларусі] не можа быць легітымавана праз веданне рэчаіннасці.* Галоўнымі сродкамі легітымацыі палітычнае веды для беларускае навуковае супольнасці выступаюць:

- палітычная тэорыя альбо ідэалогія
- нарматыўнае даследаванне
- эмпірычнае сацыялогія

Кожны з вызначаных «дыскурсаў» толькі часткова тычыцца праблемы палітычнае рэчаіннасці.

Эмпірычную сацыялогію нельга лічыць дастатковаю. Значная частка сацыялагічных даследаванняў з'яўляецца не столькі ведаю пра палітычную рэальнасць, сколькі сімуляцыяй гэтае веды. Для Беларусі характэрна праблема валіднасці сацыялагічнае інфармацыі, недастаткова развіты стандарты сацыялагічных даследаванняў. Вынікі эмпірычных даследаванняў моцна залежаць ад палітычнае кан'юнктуры, што выразна заўважна пры вывучэнні вынікаў апытаўніцтва перад палітычнымі кампаніямі. Больш за тое, значная колькасць даследаванняў з'яўляецца для атрымання агульнае веды пра Беларусь (для параўнання з іншымі краінамі), і таму не прыдатная для рэканструкцыі яе палітычнае структуры. Аб'екты такіх даследаванняў (грамадзянская супольнасць, моладзевы рух, грамадская думка) таксама часта вызначаюцца замоўцамі па-за межамі краіны і выбіраюцца выключна ў залежнасці ад палітычных інтэнцыяў.

Мацкевіч Уладзімір. У мяне ёсьць пытанне. Андрэй, ты сказаў, што палітычная веда не можа быць легітымавана праз веданне рэчаіснасці.

Казакевіч Андрэй. Акадэмічная палітычная веда на сёння — так.

Мацкевіч Уладзімір. Ці можа ўвогуле акадэмічная веда быць легітымаваная праз веданне рэчаіснасці? Якая навуковая веда можа быць легітымавана праз веданне рэчаіснасці? Калі за-даць такое пытанне, то маю адказ — ніякая. Нават фізіка не можа быць легітымавана праз веданне рэчаіснасці. Рэчаіснесьць супярэчыць навуковай ведзе.

Казакевіч Андрэй. Існуе вельмі вялікая разніца паміж сітуацыяй легітымацыі праз «на-бліжэнне» да рэальнасці (для фізікі гэта будзе эксперымент) і сітуацыяй, калі для легітымацыі пэўнае веды дастаткова ведання, напрыклад, толькі тэорыі.

Мацкевіч Уладзімір. Гэта вельмі істотнае пытанне.

Казакевіч Андрэй. Згодзен, я трошкі ўдакладню тэзу. Яе змест пабудаваны на адрозніванні сітуацыі, калі «веданне пра сітуацыю» з'яўляецца падставаю для легітымацыі даследавання, тэкс ту і г. д. У якасці прыкладу можна назваць тэксты якога-небудзь Брэзінскага (імідж эксплюзіўнага знаўцы мае тут прынцыповае значэнне). Зусім іншую сітуацыю мы маем, калі сутыкаемся з тэкстамі кшталту «Сучасная заходняя палітычная тэорыя», «Тэорыя палітыкі Т. Парсанса» і г. д. У гэтым выпадку веданне пра палітычную сітуацыю ніякім чынам не легітымуе палітычную веду. Апошняе і ёсьць сітуацыяй беларускай «ве-ды-пра-палітыку», навуковая веда пра палітыку не пачынаецца для навуковае супольнасці з «ве-ды-пра-сітуацыю». Тут вялікае значэнне мае толькі веданне тэорыі-ідэалогіі, юрыдычных нормаў і г. д. Гэта, натуральна, пэўнае спрашчэнне сітуацыі, але гэта ёсьць сучасны mainstream. Апісанне тэарэтычных канструктаў ці нарматыўных актаў звычайна займае больш за дзве трэці прасторы тэкстаў пра беларускую партыйную сістэму, урад, парламент і нават палітычную культуру. Больш-менш надзейным кантактам з «рэальнасцю» з'яўляецца толькі эмпірычная са-цыялогія, але пра яе статус і адносіны да рэальнасці ўжо сказана.

Мацкевіч Уладзімір. Чаму сітуацыя склалася менавіта такім чынам?

Казакевіч Андрэй. Я пакуль не гатовы адка-заць на гэтае пытанне. Думаю, варта весці размову пра шэраг прычынаў, у прыватнасці, перыферый-насць свядомасці значайнай колькасці даследчыкаў, адсутнасць інфармацыйнае інфраструктуры, фе-

номен «выцяснення палітычнага», але гэта патра-буе асобнага дакладу.

Бабкоў Ігар. Я не разумею, чаму тэза пра «рэчаіснасць» выклікае спрэчку. Ужыванне гэтага канцепту цалкам мэтазгоднае. Кожная навука мае базавы міт пра легітымнасць пэўнае веды, які звязаны з тым, што яна адпавядае рэчаіснасці. У паліталогіі (наратыве, які тут прадстаўлены) гэты міт адсутнічае.

Кацуک Мікалаі. Мне кажется, что несколько преждевременно мы стали обсуждать проблему реальности, не услышав всех тезисов. Этот вопрос надо подвесить. У меня есть вопрос к Андрею: будет ли сильным преувеличением сказать, что более-менее устойчиво политическое знание, создаваемое в академическом сообществе, соотносится с реальностью только посредством эмпирической социологии.

Казакевіч Андрэй. Менавіта так. Эмпірычная сацыялогія на сёння з'яўляецца, бадай, адзінай легітымнай повяззю паміж акадэмічнай ведаю і «рэальнасцю». Хібы гэтай повязі былі частковы адзначаны.

Бабкоў Ігар. Наколькі я разумею, тут размова ідзе пра веду. Апісваецца, умоўна кажучы, сучасны тэкст палітычнага даследавання, нарацыя, і ў гэтай нарацыі няма блоку адсылкі да рэчаіснасці, яна не легітымнае сябе праз веданне рэчаіснасці.

Казакевіч Андрэй. Так. Прынамсі, веда пра рэчаіснасць (рэальнасць, якая разгортваецца пе-рад вачыма) мае тут маргінальны статус.

Абушэнка Уладзімір. Таким образом, предъявлен тезис о структурах легитимации, которые разделяются определенным научным сообществом. Данная структура не предусматривает для себя апелляцию к реальности в качестве обязательного элемента. В данных условиях полноценное (нормальное) политическое исследование не возможно.

Казакевіч Андрэй. Так. Гэта тое, што мы можам назваць «беларускай даследчай сітуацыяй». Спынімся на апісанні гэтае сітуацыі больш падра-бязна. Існуе некалькі дыскурсаў і асноўных стратэгіяў паводзінаў пры даследаванні палітычнае прасторы, якія непарыўна звязаны з інстытуцыя-ямі, у межах якіх яны цыркулююць.

Першае. Дыскурс «тэарэтычных даследаван-няў па другасных крыніцах». Умоўна назавем яго паліталагічнай археалогіяй. Сярод інстытуцыяў, якія прадукуюць вызначаны дыскурс, выступа-юць адукатыўныя ўстановы (перш за ўсё БДУ), Акадэмія навук і шэраг іншых. Цэнтральная мес-ца ў гэтых даследчых практиках адводзіцца вы-вучэнню «тэорыі» (тэорыі-ідэалогіі) і апеляцыі да розных тэарэтычных канцептаў. Галоўная крыніца для даследаванняў — манаграфіі і тэк-

сты ў інстытуцыялізаваных перыядычных выданнях. Гэта тое, што мы называем другаснымі крыніцамі.

Другое. Эмпірычная сацыялогія і «аналітычныя» артыкулы, якія пішуцца на яе аснове. Інстытуцыянальна гэта ІСПД пры АП, НІСЭПД (незалежны інстытут сацыяльна-эканамічных і палітычных даследаванняў), Інстытут сацыялогіі і інш.

Мацкевіч Уладзімір. Што тычыцца першага «дыскурсу», не магчыма, каб палітычна веда базавалася на апеляцыі да ідэалогіі. Гэта проста нельга памысліць.

Казакевіч Андрэй. Памысліць нельга, але часам так здараецца.

Абушэнка Уладзімір. Вопрос не в том, можно либо нельяза это помыслить, а в том, как оно есть.

Казакевіч Андрэй. А як у гэтым выпадку вызначаць тэксты (у выглядзе артыкулаў, брашураў і нават манаграфіяў), якія прадукаюцца, напрыклад, у Інстытуце сацыяльна-палітычных даследаванняў пры Адміністрацыі презідэнта, дзе апеляцыя да ідэалогіі (панславісцкае, «беларускае дзяржаўнасці» ці проста прамоваў презідэнта) з'яўляецца цэнтрам аргументацыі. Ды і «апазіцыйная паліталогія» прадукуе дастаткова такіх тэкстаў.

Мацкевіч Уладзімір. Такія тэксты цяжка адносіць да навуковых.

Казакевіч Андрэй. Але можна, калі яны чамусыці ўспрымаюцца як навуковыя. Тут не ідзе гаворка пра тое, якія тэксты мы можам аднесці да навуковых. Вызначаная катэгорыя тэкстаў цыркулюе ў навуковай супольнасці і па-за яе межамі як навуковая. Гэта дадзенасць, *тое-што-ёсць*.

Мацкевіч Уладзімір. Некорректно апеллировать к некой циркуляции текстов. Есть научные тексты, есть ненаучные, и мы должны точно представлять себе отличие между этими текстами, по крайней мере, в рамках нашего семинара. Надо использовать точные понятия.

Кацуц Мікалай. Тут разговор идет о научном знании, которое признается научным в рамках научного сообщества. Рассматривается именно этот феномен.

Казакевіч Андрэй. Я працягну. Два даследчыя масівы — эмпірычная сацыялогія і тэарэтычныя даследаванні па другасных крыніцах — утвораюць *mainstream* у полі навуковых і калянавуковых даследаванняў палітыкі. *Mainstream*, аднак, да паўніеца шырокая перыфeryя. Яе складаюць ідэалагічныя даследаванні па другасных крыніцах, масіў *ad hoc* рэфлексіўных тэкстаў, якія адлюстроўвае пэўныя палітычныя досвед ці рэфлексію над канкрэтнай ситуацыяй. У якасці такіх рэфлексіўных тэкстаў можна ўзгадаць книгу У. Мац-

кевіча пра беларускую дэмакратыю, а таксама шэраг тэкстаў, прысвяченых канцэпцыям «крэольства», «транскультурнасці» і г. д. Да гэтай групы мы далучаем і тэксты біяграфічнага характару, якіх, аднак, не так шмат. Гэта вельмі неаднародны масіў, але ён мае адну агульную рысу — падкрэсленую «некананічнасць» сваіх даследчых практык. Апошні важны сектар — журналістыка (палітычная), якая складаецца з тэкстаў, змешчаных у прасторы сродкаў масавае інфармацыі. Такім чынам, ландшафт акрэслены. Ці маюцца пытанні ды заўвагі?

Крупнік Сяргей. Вы можете уточнить, что конкретно было представлено.

Казакевіч Андрэй. Структура масіву даследчых практык і тэкстаў у галіне палітыкі.

Мацкевіч Уладзімір. Калі я правільна разумею, гэта каталагізацыя існуючых тэкстаў.

Бабкоў Ігар. Ці была нейкая дынаміка ў развіцці ландшафту, пэўная паслядоўнасць.

Казакевіч Андрэй. Калі весці размову пра эвалюцыю ландшафту, то я могу сказаць нешта пэўнае толькі з пачатку 90-х. Больш аддаленая гісторыя мне дрэнна вядомая. Калі вызначыць галоўныя змены, якія адбыліся з канца 80-х, то гэта афармленне як моцнага даследчага масіву эмпірычнае сацыялогіі. Акрамя таго, толькі ў 90-х быў сфармаваны масіў *ad hoc* рэфлексіўных тэкстаў. Адбылася змена ролі і месца журналістыкі ў прадукаванні палітычнае веды. Падрабязнае вызначэнне дынамікі дыскурсаў у ландшафце даследавання палітыкі патрабуе асобнага дакладу. Адзінае, што варта зазначыць: сістэма эвалюцыянуе. «Барацьба» паміж сектарамі за *Lebensraum* ідзе няспынна.

Мірашнічэнка Андрэй. У меня только одно уточнение. Політологія возникла в Минске только в 1989 г. До этого политологии не было вообще.

Казакевіч Андрэй. Паліталогія не была інстытуцыялізавана да 1989 г., але гэта не значыць, што не было палітычных даследаванняў ды не было прадукавання палітычнае веды.

Мацкевіч Уладзімір. Тут прэзентавана схема, і можна дапусціць, што любы тэкст, які звязаны з палітыкай і палітычнай ведаю, можа знайсці сваё месца ў гэтай схеме.

Казакевіч Андрэй. Ці ўтварыць свой уласны сектар, які недастаткова «зайважны», каб увайсці ў гэту схему. Сюды можна далучыць любы тэкст, які мае прэтэнзію на прэзентацыю палітычнае веды для навуковае супольнасці.

Абушэнка Уладзімір. По тем правилам, которые заданы в этой «супольнасці».

Казакевіч Андрэй. Так.

[...]

Мацкевіч Уладзімір. Гэтая схема дапамагае знайсці шлях да папкі, дырэкторыі, у якой ляжыць тэкст, ці выпрацаўваць стаўленне да гэтага тэксту, калі ён знаходзіцца ў той ці іншай структуры.

Вельмі складана, ці амаль немагчыма, каб гэта было адначасова. Калі мы ствараем нешта для таго, каб можна было нешта знайсці — гэта адно. Гэта мы робім на падставе пэўных апрыёрных уяўленняў пра тое, як больш зручна шукаць цікаўае для нас. Іншая справа, калі мы, распісаўшы гэтыя тэксты ў таблічкі, пачынаем нешта новае разумець пра іх. Тады павінны быць крытэрыі, па якіх тэксты адносяцца ці туды, ці туды. Прайшлі пэўныя крытэрыі, апынуліся ў нейкай графе — тады пра гэтыя тэксты можна сказаць нешта змястоўнае.

Казакевіч Андрэй. Распісаўшы іх у «таблічку», мы пачынаем разумець, як гэтыя тэксты цыркулююць, кім прадукуюцца, кім спажываюцца. Больш за тое, мы можам зразумець, якім сімвалічным капіталам валодае тэкст.

Мацкевіч Уладзімір. Мой тэкст трапіў у пэўную графу, я як аўтар не маю права аспрэчваць гэта. Калі існуюць крытэрыі для азнаямлення, то ўсё нармальна. Калі гэтыя крытэрыі не выкладзены, я маю права патрабаваць адказу на пытанне: «Якую карысць мы будзем мець з гэтае схемы, з размеркавання пэўных тэкстаў у яе графы?»

Казакевіч Андрэй. Крытэрый — сфера прадукавання і функцыяновання тэксту і звязаныя з гэтым абмежаванні ў цыркуляцыі і выкарыстанні тэкстаў. Гэтыя крытэрыі не тычацца таго, пра што тэкст і як ён напісаны, але таго, як ён вызначае сваё месца сярод іншых тэкстаў, кім спажываецца. Пэўны тэкст з перыфериі з-за невыканання канону, напрыклад, вельмі цяжка выкарыстоўваць для спасылак у «інтытуцыйлізаваных» працах (дисертацыя і г. д.), навучальным працэсе. Гэтыя тэксты адпачатку валодаюць недастатковай легітымнасцю. І наадварот, тэкст з «цэнтру» складана ўпісаць у кантэкст даследчае перыфериі, дастаткова ўявіць, наколькі складана адаптаваць тэарэтычны тэкст пра палітыку для поля журналістыкі.

Мацкевіч Уладзімір. Ты кажаш пра якасці, але я пакуль пытаюся пра крытэрыі, выкарыстоўваючы якія мы можам пэўны тэкст аднесці ў пэўную сферу.

Бабкоў Ігар. Тут гутарка ідзе пра прадукаванне палітычнай веды. Прадукаване *веды*. Гэтая схема можа быць праінтэрпрэтавана эпістэмалагічна і можа лічыцца пэўным тыпам веды. Гэта значыць, што кожны з гэтых сектароў мае, скажам, сваіх інтытуцыйнальных вытворцаў і мае сваю аўдыторыю спажывання. Тэкст Мацкевіча і текст Вардамадскага маюць розную аўдыторыю. Цікава

прагледзець дыверсіфікацыю аўдыторыяў спажывання і заказчыкаў гэтых тэкстаў.

Крупнік Святлана. Но должны бытъ критерии отнесения текстов к различным категориям.

Бабкоў Ігар. Не абавязкова, прынамсі, не абавязкова, каб гэтыя крытэрыі тычыліся зместу тэкстаў, іх якасці.

Мацкевіч Уладзімір. Калі гэтая схема — карысны элемент, то яна павінна мець механізм, якім адсейваюцца тэксты, якія не праходзяць вырабаванне. Калі гэтага няма, то інструмент, працаваны тут, цалкам патрапляе ў сметніцу.

Казакевіч Андрэй. Крытэрыі задаюцца пэўнымі супольнасцямі вытворцаў і спажыўцоў. Тэкст адносіцца да пэўнае групы зыходзяцы з таго, як ён функцыянуе і спажываецца ў даследчым полі. Гэта аб'ектыўны, калі жадаеце, крытэрый.

Мацкевіч Уладзімір. Гэта адыход ад уласнае пазіцыі.

Казакевіч Андрэй. Не, гэта проста іншая даследчая стратэгія. Крытэрый не абавязкова павінен выяўляць якасць тэксту, ягоны змест. Гэтыя функцыі можа выконваць назіранне за цыркуляцыяй тэкстаў. У тэксце можа быць напісана ўсё што заўгодна, але галоўнае — вызначыць, у якой сфере ён функцыянуе і кім спажываецца.

Абушэнка Уладзімір. Тут вводится критерий не свойств текстов и того, как он сделан, но критерий легитимации. На какой-нибудь «классической» кафедре текст, который опознается как текст с периферией, никогда не будет признан полноценным. Он будет всего лишь периферией в глазах тех людей, которые разделяют определенные принципы легитимации.

Казакевіч Андрэй. Так. Такі тэкст у лепшым выпадку будзе дадатковым, факультатыўным, веданне якога зусім не абавязковое.

[...]

Казакевіч Андрэй. Акрамя акадэмічнае супольнасці існуе яшчэ некалькі супольнасцяў, якія прадукуюць уласны тып палітычнае веды. Галоўная з іх — палітыкі, асобы якія прымаюць палітычныя рашэнні, і людзі, якія проста заангажаваны ў палітычную дзейнасць (далей — проста палітыкі).

Такім чынам, я сформулюю другую тэзу майго дакладу: *палітычная веда «палітыкаў» не можа быць легітымавана праз навуковае даследаванне.* Перш за ўсё гэта тычыцца нашае сітуацыі. Калі для навуковае супольнасці галоўнымі сродкамі легітымациі палітычнае веды выступаюць тэорыя, нарматыўная акты ды эмпірычнае сацыялогія, то для супольнасці «палітыкаў» на першое месца выходзіць досвед. Затым ідуць сродкі масавае інфармацыі, ідэалогія і, у пэўнай ступені, эмпірычнае сацыялогія. Механізмы атрымання

палітычнае веды адрознівающа прынцыпова. Арыентацыя на ідэалогію характэрна для палітыкай з моцнымі уласнымі перакананнямі, схільных прыслухоўваща да свайго ўнутранега голасу ды інтуїцы. Палітыкі, для якіх большае значэнне мае настрой атачэння ці электарату, выбіраюць сродкі масавае інфармацыі і эмпірычную сацыялогію.

Бабкоў Ігар. Ці значыць гэта, што палітыкі, ці людзі, якія практикуюць палітыку, знаходзяцца каля палітыкі, самі выпрацоўваюць для сябе пэўны тып веды пра палітычную рэчаіснасць, якая будзеца выключна на сітуацыі заангажаванасці ды ўдзелу.

Казакевіч Андрэй. Менавіта так.

Абушэнка Уладзімір. Есть еще тезисы?

Казакевіч Андрэй. Трэці тэзіс вельмі просты: **палітычная веда грамадства (народа) фармуецца сродкамі масавае інфармацыі.** Сродкі масавай інфармацыі я тут разумею максімальна шырока. Гэта тэлебачанне, газеты, чуткі і іншыя другасныя крыніцы масавае інфармацыі (*інфармацыі-для-масаў*).

Абушэнка Уладзімір. Політическое знание «народа», таким образом, основано практически только на вторичных источниках информации.

Казакевіч Андрэй. Такім чынам, уласцівасці трох тыпаў палітычнае веды дазваляюць вылучаць чацвёрты тэзіс, які ўжо непасрэдна тычыцца даследавання палітыкі. **Атрыманне веды пра палітыку магчыма толькі пры сітуацыі палітычнае заангажаванасці, ўдзелу ў палітыцы, ўдзелу (гэта ідэальная сітуацыя) у прыняціі палітычных рашэнняў.** Сферы акадэмічных даследчых практик і практик уласна палітычных з'яўляюцца моцна ізаляванымі адна ад адной. Таму адказ на пытанне, паставлене ў пачатку даклада: «Што дазваляе праvodзіць палітычнае даследаванне?» — гучыць такім чынам: «Устойлівы ўдзел у палітычнае актыўнасці».

Гэты тэзіс можна зрабіць больш «моцным». Інфармацыя з палітычнае сферы ў другасныя крыніцы і СМІ прыходзіць занадта позна. Больш за тое, існуе праблема цэнзуры. Цэнзуры «інстытуцыйнай», якая звязана з замкнёнасцю пэўных інстытутаў (Адміністрацыя Прэзідэнта, Рада Бяспекі і г. д.) і самацэнзуры. Напрыклад, даследчык, які падрабязна ведае механізм фінансавання апазіцыйных партый, не будзе пісаць пра гэта аналітычны тэкст, бо гэта пагражае стратаю доступу да аб'екта даследавання.

Крупнік Святланы. Возможна ли появление нормального политологического текста, который адекватно описывает существующую политическую реальность.

Казакевіч Андрэй. Мне цяжка адказаць на гэтае пытанне, але дакладна, што такі тэкст не можа напісаць даследчык, які дыстанцыянаваны ад палітычнае дзейнасці.

Крупнік Святланы. Вы думаете, что участие обязательно для написания нормального политологического текста.

Казакевіч Андрэй. Я лічу, што так. Інакш праста не атрымаеш неабходную колькасць інфармацыі. Без удзелу яе атрымаць часта праста немагчыма.

Мірашнічэнка Андрэй. Значит ли это, что если вы пишете текст, участвуя в политике, то я, не участвуя в политике, не могу его понять.

Казакевіч Андрэй. Натуральна, што зможаце. Тут няма праблемы. Пытанне ў адэкватнасці.

Бабкоў Ігар. Наколькі я разумею, адбываецца праблематызацыя самога палітычнага даследавання. У беларускіх умовах гэта праблематызацыя адбываецца такім чынам. Апісваецца структура прадукцыі палітычных тэкстаў і зазначаецца, што ўся гэта прадукцыя не мае дачынення да палітычнага даследавання, таму што палітычнае даследаванне мае дачыненне з даследаваннем «жывое» палітычнае рэчаіснасці. Гэта самадастатковыя тэксты, якія абапіраюцца зусім на іншыя механізмы легітымнасці. З другога боку, існуюць палітыкі, якія ангажаваныя ў палітычную рэальнасць...

Казакевіч Андрэй. І прадукуюць гэтую рэальнасць.

Бабкоў Ігар. ...Так, палітыкі карыстаюцца пэўным тыпам веды пра палітычную рэчаіснасць але не акадэмічным. Палітыкі, натуральна, таксама не вядуць палітычныя даследаванні. І тэза гучыць так: палітычных даследаванняў няма.

Казакевіч Андрэй. Не, гэта занадта «жорсткае» сцверджанне. Хутчэй, «жывых» палітычных даследаванняў вельмі мала, і яны не маюць выразнае інстытуцыялізацыі.

Абушэнка Уладзімір. В академическом сообществе производятся преимущественно симуляровые тексты, в политической сфере политическое исследование не производится, тут имеет место политическое действие и принятие политического решения. Вопрос: где вообще возможно нормальное политическое исследование и возможно ли?

Казакевіч Андрэй. Такія даследаванні магчымы ў межах акадэмічнае супольнасці, але яны валаюць недастаткова легітымнасцю і павагаю з боку гэтае супольнасці. Гэта праблема не месца, але статусу.

Абушэнка Уладзімір. Если кто-то проводит политические исследования, получается, его нет ни в сфере «академии», ни в сфере «политики».

Он не политик, не квазиполитолог, но где его позиция, если ему нет места ни там, ни здесь.

Казакевіч Андрэй. Недзе паміж.

Кацуц Мікалай. На самом деле вопрос серьезный. Там, понятно, политика, здесь остецененный кандидат, доктор. Какие условия, нормы и так далее дают возможность заниматься политическими исследованиями? Необходимо изложить позиции, которые дают возможность для политического исследования, основанного на реальности.

Казакевіч Андрэй. Думаю, гэта ўдзел у обоих сферах. Афармленне «ўласнае» прасторы ў межах інстытуцыялізаваных даследчых практык (атрыманне легітымацыі з боку супольнасці) і, адначасова, ангажаванасць у прастору палітычнага дзеяння. Быць у тым, што завецца «сітуацыяй паміж».

Бабкоў Ігар. Існаванне на паграніччы — да-статкова пашыраная палітычная і даследчая практыка. Можна нагадаць З. Бжазінскага, які стаіць на паграніччы. З аднаго боку, ён заангажаваны ў палітыку, з іншага — піша палітычныя даследаванні. Яго аднакурснік С. Хантынгтан, які не заангажаваны ў рэальную палітыку і піша квазі/каля-паліталагічныя трактаты. Сутнасць вызначанай у дакладзе пазіцыі: пагранічча і ёсць сапраўдная пазіцыя палітолага.

Крупнік Святлана. Можно ли более подробно описать подобного рода деятельность?

Казакевіч Андрэй. Калі атрымоўваць палітычную веду праз корпус тэкстаў, то складаеца «ментальная мапа» (умоўна кажучы, тут левыя, тут правыя). Для ўдакладнення гэтае мапы даследчык павінен уключачца ў палітычную гульню, каб пацвердзіць ці абвергнуць «архіўную» веду, якую пішуць у праграмах ды дэкларацыях. Уключэнне ў палітычную гульню дазваляе бачыць палітычны ланшафт, які па-за межамі палітычнага дзеяння бачыць нельга.

Абушэнка Уладзімір. И дальше что?

Казакевіч Андрэй. Новы тып палітычнае веды і новы тып палітычных тэкстаў (іншых даследчых прадуктаў), якія можна (калі звесці ўсё да ўтылітарных рэчаў) праста прадаць. Па-другое, гэта можа быць праста больш прыемна, чым бясконцае сімульянне даследчае дзеяннісці. Па-трэцяе, стымулам з'яўляецца ірацыяналынае імкненне да веды, якое не можа быць задаволена наяўнымі практыкамі. Сапраўдныя матывы даследчых практык (сутнасна даследчых), я думаю, ірацыяналыныя, і тут не варта спрабаваць іх рацыяналізаваць.

Мацкевіч Уладзімір. Докладчик рисовал круги с наложением текстов одни на других, совпадающих полностью либо частично. По отношению к текстам и явлениям это куда ни шло. По отноше-

нию к позициям это не допустимо, когда позиции спутаны. Условия, которые мы наблюдаем и в которых мы действуем, близки к хаотичным. Траектории не прописаны, тенденции не проявлены, и это характеризует нашу ситуацию.

Поэтому мы должны самоопределяться по отношению к этой штуке. Полезным является то, что помогает развести позиции, отделить оно от другого. Прописать хоть какие-то «нормочки». Помогает определиться с ситуацией, что в свою очередь помогает контролировать условия. Есть условия, которые мы можем контролировать, и есть, которых не можем. Только если какие-то условия мы контролируем, мы может, помешав в них объект, получать сведения о нем. Такие процедуры помогают нам от хаотичности, бесформенности прийти к некому порядку. Либо мы здесь только увеличиваем этот бардак.

Абушэнка Уладзімір. И еще один вопрос, который завис и никак не обсуждался. Каким образом позиция, которую занимает исследователь, удерживается, если он не действует ни по первой (академической), ни по второй (политической) норме? Нас интересуют не процедуры, как это делается, но как удерживается во времени. Этот вопрос можно обсудить, но нужно сделать перерыв.

[...]

Абушэнка Уладзімір. То, что у нас внутри семинара есть определенные противоречия и разные позиции, это следует обсуждать отдельно. Я остался убежденным, что работа, проделанная на предыдущих занятиях, не осталась доделочной.

Возник очень показательный вопрос. Значительная часть участников не так понимает либо очень широко трактует понятие нормы. И здесь мы имеем два пространства, где происходит нечто связанное с политическими и квазиполитическими исследованиями. И эти пространства действуют по четко определенным нормам. Вы приходите на кафедру, вас спрашивают: вы этот текст читали, не читали, идите и дотягивайтесь до уровня. Второе: пространство реальной политики, тут уже был показан механизм формирования политического знания в этой сфере. В этом пространстве действует определенная своя норма, которая разделяется политиками и в которую включены политики. Тут исследователь находит себя в качестве консультанта и т. д., при этом он не политик и не может взять для себя их норму для деятельности.

Он ни в академическом, ни в политическом пространстве. Тогда пошла разбивка — где? Если исследователь может руководствоваться тут одной нормой, там другой, все равно ни одна норма не является его собственной. В докладе заявлена не норма, но особая позиция. И в позиции политического

исследования ни одна из норм эту позицию не описывает. Если говорить, что происходит только комбинирование этих норм, это ничего не объясняет. И если вы говорите про позицию, особую позицию, с которой можно делать исследования, то такая норма у вас есть. И эта норма не артикулирована, не осознана и не предъявлена. Неважно, на уровне интуиции либо опыта она существует. Позиция станет особым пространством только тогда, когда она будет обоснованная норма.

Казакевич Андрэй. Я, напэўна, не маю жадання выяўляць норму цалкам. Зазначу толькі, што тут пошук пэўнага месца на мяжы, дзе добрае веданне сучаснай тэорыі не перашкаджае дакрананню да «жывое» практыкі. Тут паўстае асобная праблема: рэальная павінна быць адreffлексавана, а тэорыя — адаптавана да сітуацыі тут і цяпер. Крытыка павінна быць не спекулятыўнай, але павінна быць сінтэзавана з эмпірычнымі крыніцамі і ўласным досведам.

Бабкоў Ігар. Тоё, што запытаўся Валодя, звязана з крышачку іншым. Тут мы бачым прастору разрыва. Адна супольнасць, другая супольнасць. Ідэя існавання на мяжы. Першая прастора — гэта выкладчыкі і эмпірыкі, якія не займаюцца палітычнымі даследаваннямі (прынамсі, звязаннымі з апеляцыяй да рэальнасці). Тут выкладаюць палітычную тэорыю з невялікім дадаткам эмпірыкі. Што тычыцца эмпірычнае сацыялогіі, то яна таксама не даследуе рэальнасць. Тут прадаюцца дадзенныя пра палітычную рэчаіснасць заходнім (дзяржаўным) пакупнікам, якія хочуць кантроліраваць і ўпльываць на рэчаіснасць. Яны не купляюць палітычныя даследаванні, яны збіраюць эмпірычныя дадзенныя пра аб'ект і з гэтага спрабуюць нешта зрабіць.

Калі сур'ёзна ставіцца да пытання Валодзі і спрабаваць на яго адказаць, то прастораю палітычных даследаванняў мусіць быць вось тое месца на мяжы. Палітычныя даследаванні могуць адбывацца толькі тут. З аднаго боку, мы маем

інстытуты палітычнае тэорыі, з другога — «шабашку» па продажы эмпірычных дадзеных. Палітычнае даследаванне можа быць толькі на памежжы. І нормы і сітуацыя мусіць быць сканструяваныя пад проект. Такім проектам можа быць часопіс, як выяўленне ідэі палітычнага даследавання. Сённяшні даклад — гэта спроба рефлексіі з пазіцыі пагранічча.

Абушэнка Уладзімір. Опять же, концептуализировано где-то, с какой-то позиции, пространства, места.

Кацуک Мікалай. Я бы хотел реконструировать сказанное. У нас есть научное сообщество как нечто. И нечто политическое. Политическая реальность. Научное сообщество имеет отношение к политике и производству знания. Это позиция, и ее можно достроить в ситуацию. Это позиция администратора от науки и, по большому счету, то, что они делают с политикой, — это архивация. «Вот взяли политику, вот у нас лежит на полке, возьмите». Следующая позиция — это политика. Политик принимает решения, законы и так далее. Его отношение — это отношение воздействия. Третье — это народ. С политикой он будет иметь дело через СМИ, это отношение восприятия. По сути, действия политического у народа нет. И наконец, третья позиция: субъект политического исследования. Вопрос: как задать отношение исследования? Возможна рефлексия, но пока это пустое место.

Бабкоў Ігар. А што калі рефлексія і вынісенне ўсяго на абмеркаванне, можа, будзе дэструкцыяй пэўнай даследчай інтэгральнасці.

Кацуک Мікалай. Как отличить тебя от политика или товарища, который имеет степень доктора наук?

Казакевич Андрэй. Магчыма быць тым, хто прыйшоў...

Абушэнка Уладзімір. На этом будем, наверное, завершать. На сегодня семинар закрыт. Встречаемся через вторник.

ТРАНЗІТАЛОГІЯ: ПРАЕКТ І ДЫСЦЫПЛІНА

Размова з Уладзімірам Гельманам
(Санкт-Пецярбург, Расія)

Уладзімір Гельман нарадзіўся ў 1965 г. Кандыдат палітычных навук. З 1996 г. — дацэнт факультэта палітычных навук і сацыялогіі Еўрапейскага ўніверсітэта ў Санкт-Пецярбургу. Сябра рэдакцыйных калегій часопісаў «Поліс», «European Political Science», «International Journal of Urban and Regional Research». Аўтар альбо рэдактар 14 кніг па проблемах сучаснай расійскай палітыкі.

— Спадар Гельман, як Вы лічыце, чым ёсьць транзіталогія, якая ейная проблематыка, предмет даследавання і мэты?

— На мой погляд, тэрмін «транзіталогія» ў постсавецкім (і не толькі) навуковым дыскурсе атрымаў неабгрунтавана высокі статус. У шырокім сэнсе, можна казаць пра даследаванні працэсаў змены палітычных рэжымаў, якія ўключаюць у сябе вялізны масіў літаратуры, — і не толькі сучаснай, але і класічнай (дастаткова прыгадаць «Стары рэжым і ревалюцыя» Алексіса дэ Таквіля альбо «18 брумэра Луі Банапарта» Карла Маркса). У такім разуменні любая змены палітычных рэжымаў могуць быць разгледжаныя як «транзіт». Аднак у больш вузкім сэнсе пад «транзіталогіяй» прынята разумець толькі адзін з напрамкаў у гэтым масіве даследаванняў, які бярэ на ўлік, перш за ўсё, не столькі аб'ектыўныя («структурныя») перадумовы для гэткіх зменаў, колькі суб'ектыўныя аспекты, звязаныя з ролем палітычных актоў. Так атрымалася, што напрыканцы 1980-х — на пачатку 1990-х гг. менавіта гэтая плыня апынулася запатрабаванай у палітычным плане і моднай у акадэмічным аспекте. Сёння гэтая мода ўжо адышла, хоць даследаванні змены рэжымаў (у тым ліку выкананыя ў межах «транзіталагічнай» плыні) працягваюцца і будуць працягвацца. Мэты гэтых даследаванняў відавочныя: выясліць заканамернасці змены палітычных рэжымаў і фактары, якія ўпłyваюць на гэтую працэсы і вызначаюць іх вынікі. Самі гэтые заканамернасці і з'яўляюцца предметам даследавання.

— Як, на Вашую думку, выглядае гісторыя транзіталогіі як сферы даследавання і парадыгмы? Якая ейная метадалагічная эвалюцыя, як развівалася проблематыка, як змяняліся акцэнты?

— У шырокім плане гісторыя вывучэння змены рэжымаў ёсьць гісторыя палітычнай навукі як такой, з усімі ейнымі парадыгмамі, метадалогіямі і методыкамі — ад простага апісання да тэорыі гульняў. Калі ж казаць пра вузкі «транзіталагічны» на-кірунак, то ягоныя межы вызначаюцца перыядам канца 1980-х — пачатку 2000 гг. У агульных рысах падыход «транзіталогіі» быў закладзены ў калектыўнай манаграфіі «Пераход ад аўтарытарнага прайлення»¹ (1996) пад рэдакцыяй Філіпа Шмітэра, Гільерма О'Донэла і Лоўрэнса Вайтхэда. Уласна кажучы, менавіта Шмітэру і належыць аўтарства пазнейшага тэрміну «транзіталогія». Рысу ж пад развіццём гэтага накірунку падвёў артыкул Томаса Карозэрса «Канец парадыгмы транзіту»², апублікаваны ў часопісе «Journal of Democracy». З'яўленне гэтага падыходу, якому было накананана растлумачыць крушэнне аўтарытарных рэжымаў і паўстанне дэмакратыяў у Паўднёвой Еўропе і Лацінскай Амерыцы ў 1970–80-я гг., су-пала па часе з заняпадам камуністычных рэжымаў ва Усходній Еўропе і былым Савецкім Саюзе. Гэта абумовіла вялікую зацікаўленасць да гэтага падыходу як у палітычных колах, так і ў даследчыцкіх асяродках — сярод найбольш значных працаў тут трэба назваць такія, як «Трэцяя хва-

¹ Guillermo O'Donnell, Philippe Schmitter, and Lawrence Whitehead “Transitions from Authoritarian Rule” (Johns Hopkins University Press, 1986) (тут і надалей — спасылкі Рэдактара).

² Thomas Carothers “The End of the Transition Paradigm” in Journal of Democracy, 2002, vol. 13, N 1.

ля» Сэмюэла Хантингтана³ і «Дэмакратыя і рынак» Адама Пшэвorskага⁴ (абедзве — 1991).

У сярэдзіне 1990-х гг., аднак, зрабілася відавочным, што «транзіталогія» мае шэраг істотных недахопаў. Яе крытыкавалі за тэлеалагізм (прадметам аналізу быў у асноўным разгляд варыянтаў пераходу да дэмакратыі, без уліку іншых магчымых сцэнараў развіцця падзеяў пераходу), за недастатковы ўлік структурных фактараў змены рэжымаў, за недастатковы ўлік комплекснага характару змены рэжымаў (уключна з уплывам магчымага адначасовага правядзення эканамічных реформаў, працэсамі змены межаў і асаблівасцямі дзяржаўнага будаўніцтва ў шэрагу посткамуністычных краінаў) і г. д.

З завяршэннем на пачатку 2000-х гг. працэсу змены палітычных рэжымаў у большасці краінаў Усходняй Еўропы і былога Савецкага Саюза практычная актуальнасць транзіталогіі была вычарпаная. На змену гэтаму накірунку зараз прыходзяць іншыя падыходы, якія спрабуюць раствумачыць сучасныя вынікі змены рэжымаў з улікам дасягненняў і паразаў даследаванняў, зробленых у папярэднія паўтара дзесяцігоддзі. Калі ж казаць пра метадалогію, то тут можна звярнуць увагу на пераход ад асобных апісальных даследаванняў канкрэтных выпадкаў змены рэжымаў у канкрэтных краінах да шырокага крос-нацыянальнага і крос-рэгіянальнага парапнання (у тым ліку і крос-тэмпаральнага), а таксама да пабудовы фармальных мадэляў дэмакратызацыі і/альбо знішчэння дэмакратыяў. Але ў гэтым сэнсе «транзіталогія» не ўнікальная, яе развіццё адбывалася ў рэчышчы агульных тэндэнцыяў палітычнай навукі.

— Якія сувязі назіраюцца паміж тэорый мадэрнізацыі і транзіталогіі?

— «Транзіталогію» ў вузкім значэнні гэтага тэрміну можна разглядаць як адгалінаванне ад тэорый мадэрнізацыі, толькі з той заўвагай, што яна робіць акцэнт не на сістэмныя фактары (еканамічнае развіццё, сацыяльная структура, культура), а на дзеянні тых альбо іншых актораў. Але прынцыповых падабенстваў паміж транзіталогіяй і тэорый мадэрнізацыі значна больш, чым прынцыповых адрозненняў. У гэтым палігаюць як плюсы, так і мінусы транзіталогіі.

— На Ваш погляд, ці мела заходняя транзіталогія, калі яе разглядаць як дыскурс, нейкі выразны ідэалагічны базіс? Наколькі ейнае развіццё звязанае з канкрэтнымі праектамі палітычнай і эканамічнай трансфармацыі ўсходнееврапейскага рэгіёну?

Калі разглядаць дэмакратызацыю як такога кшталту ідэалогію, то сапраўды тут можна казаць пра пэўны ідэалагічны ўхіл. Але пры гэтым трэба мець на ўвазе, што ў сусветнай навуковай супольнасці сярод палітолагаў існуе нарматыўны кансэнсус адносна прызнання неабходнасці дэмакратычнага рэжыму як падмурку сучаснага палітычнага ладу — асобаў, якія б не падзялялі гэты тэзіс, у навуковай супольнасці не знайсці. Што ж датычыцца канкрэтных праектаў трансфармацыі, то шмат якія высновы «транзіталогіі» выкарыстоўваліся ў распрацоўках і рэкамендацыях разнастайных заходніх урадаў, міжнародных і няўрадавых арганізацыяў, якія дапамагалі ў пабудове новых дэмакратыяў, у тым ліку і ва Усходній Еўропе. Але эфектыўнасць гэтай дапамогі адмыслоўцы, у тым ліку і Карозэрс, на артыкул якога я спасылаўся, ацэньваюць невысока. На мой погляд, уплыў «транзіталогіі», як і палітычнай навукі ўвогуле, на палітычную практику быў неістотны.

— Як бы Вы вызначылі корпус найбольш значных канцепцыяў, аўтараў і тэкстаў, якія прысвечаны даследаванням пераходных грамадстваў?

— Некаторыя з найбольш важных працаў «транзіталагічнага» накірунку былі ўзгаданыя мною вышэй. Я, напэўна, дадаў бы яшчэ да іх магнографію Хуана Лінца і Альфрэда Стэпана «Праблемы дэмакратычнага транзіту і кансалідацыі» (1996)⁵. Але калі казаць пра вывучэнне працэсаў змены рэжымаў па-за межамі «транзіталогіі», то спіс атрымаецца значна больш вялікі і зойме не адну старонку — дастаткова прыгадаць імёны ад Маркса, Таквіля, Вебера і Шміта да Барынгтана Мура, Даля, Ліпсэта, Ракана і Ванханэна.

— Назавіце найбольш значныя даследчыцкія цэнтры, друкаваныя выданні?

— Найбольш значныя цэнтры і выданні ў «транзіталогіі» супадаюць з найбольш значнымі цэнтрамі і выданнямі палітычнай навукі ўвогуле — найкрай асаблівай спецыфікі тут няма. У справе вывучэння праблемаў змены рэжымаў я б вылучыў У Злучаных Штатах Гарвардскі, Стэнфордскі, Ельскі, Мічыганскі ўніверсітэты, а таксама Каліфарнійскі ўніверсітэт (Берклі), Універсітэт Нотр-Дам, Тэхаскі ўніверсітэт (Осцин) і некалькі think-tanks, такія як Фундацыя Карнегі за міжнародны мір і Нацыянальная фундацыя ў падтрымку дэмакратыі. У Еўропе

³ Samuel P. Huntington “The Third Wave: Democratization on the Late Twentieth Century”.

⁴ Adam Przeworski. “Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America (Studies in Rationality and Social Change)” (Cambridge University Press, 1991).

⁵ Juan Linz and Alfred Stepan “Problems of Democratic Transition and Consolidation” (Johns Hopkins University Press, 1996).

трэба адзначыць, перш за ўсё, Еўрапейскі ўніверсітэт у Фларэнцыі, Лонданскую школу эканамічных і палітычных навук, Оксфардскі ўніверсітэт.

Сярод першыядычных выданняў найбольшая ўвага гэтай проблематыцы надавалася на старонках амерыканскіх «Journal of Democracy», «World Politics», «Comparative Politics», а таксама арыентаваных на даследаванне Усходняй Еўропы і постсавецкіх краінаў «East European Politics and Societies», «Post-Soviet Affairs». У Еўропе трэба адзначыць часопісы «Democratization», «Europe-Asia Studies» і шэраг іншых. Але ўсё ж такі проблематыку змены рэжымаў не абыходзілі ўвагай ніякія сур'ёзныя цэнтры і выданні.

— Як Вы ацэньваеце дастаткова папулярную тэзу пра «канец транзіталогіі», звязаны з вычарпанасцю ейнай эфектыўнасці ў навукова-даследчыцкім плане?

— Увогуле я згодны з думкай Карозэрса пра «канец транзіталогіі» ў тым выглядзе, у якім яна існавала на пачатку 1990-х гг. Але ўласна вывучэнне працэсаў змены рэжымаў не з'яўляеца вычарпанай тэмай, папросту яе аналіз патрабуе іншых падыходаў.

— Сёння чарговы раз кажуць пра тое, што «свядомы сінтэз аўтарытарызму і дэмакратыі з'яўляеца аптымальным у сучасным грамадстве», пра тое, што «місіянерскае пашырэнне дэмакратыі з'яўляеца крыніцай і таталітарных тэндэнцыяў», і нават тэрарызму; укараняюцца тэрміны «неліберальная», «гібрыдная», «кантраляваная» дэмакратыя. Ці сталі б Вы пярэчыць падобным тэзам? Калі так, то якія могуць быць аргументы для абвяржэння?

— Размовы такога кшталту адбываюцца і ў Pacii, і, мяркубчы па ўсім, у Беларусі, а таксама ў шэрагу краінаў «трэцяга свету». Але, як мне падаеца, яны, хутчэй за ўсё, служаць завесай, якая павінна прыхаваць адсутнасць рэальнай дэмакратыі ў гэтых краінах, апраўдаць прэтэнзіі груповак, што кіруюць у гэтых краінах, на ўладу ў адсутнасці палітычнай канкурэнцыі. На самой справе ёсць адзіны неад'емны крытэр дэмакратыі: гэта рэжым, дзе кіраунічныя партыі могуць страціць уладу ў выніку паразы на выбарах. Калі гэтая ўмова не выконваецца, то «сінтэз аўтарытарызму і дэмакратыі» альбо «кантраляваная» дэмакратыя нагадваюць футбольны матч з загадзя вядомым выніковым лікам, калі суддзя прызначае пенальці толькі ў аднایя вароты незалежна ад таго, парушыла каманда правілы альбо не. У тым жа самым шэрагу і енкі з нагоды быццам бы пагрозы «місіянерскага пашырэння дэмакратыі» — яны зы-

ходзяць ад тых, хто пры дэмакратыі рызыкуе страціць уладу і таму імкненне любымі сродкамі захаваць сваю манаполію на ўладу.

— Ці магчымая трансфармацыя краінаў, па тэрміналогіі М. Касалапава, «дэмакратычнай арыентацыі», у сапраўдныя ліберальныя дэмакратыі? Якія крытэрыі гэткай трансфармацыі?

— Гэткай трансфармацыя магчымая, больш за тое, яна адбываецца ў шэрагу краінаў Усходняй Еўропы, але не ў большасці краінаў былога Савецкага Саюза. Дастаткова назваць не толькі краіны, якія далучыліся да Еўрапейскага Саюза, але і Румынію, і Сербію. Мінімалісткім крытэрам тут з'яўляеца прызнанне дэмакратычнага рэжыму ў якасці «адзінай магчымай гульні» (*(the only game in town)*) усім найболыш значнымі палітычнымі сіламі і адсутнасць у гэтых краінах сілаў, якія ў стане дамагчыся адмовы ад дэмакратыі.

— Як Вы ставіцесь да сцвярджэння некаторых даследчыкаў, такіх як А. Мельвіль, што на постсавецкай прасторы логіка рэжымных зменаў скончаная, і зараз для даследчыкаў больш актуальным з'яўляеца пытанне класіфікацыі новых рэжымаў? Якія крытэрыі могуць быць пакладзены ў падмурак гэткай класіфікацыі?

— Я згодны з тым, што змены рэжымаў у постсавецкіх краінах ужо скончаны, хоць новыя рэжымы яшчэ пакуль далёкі ад кансалідацыі. Крытэрыі класіфікацыі новых тыпаў рэжымаў патрабуюць удакладнення яшчэ і з той прычыны, што гэтыя рэжымы не з'яўляюцца нейкімі спецыфічнымі ў дачыненні да постсавецкіх краінаў, падобнага тыпу рэжымы ёсць і ў Афрыцы, і ў некаторых краінах Лацінскай Амерыкі. Акрамя канкуренціі выбараў (найяўнасці альбо адсутнасці рэальнай магчымасці страты ўлады інкумбэнтамі з-за паразы на выбарах), я б яшчэ звярнуў увагу на такія паказчыкі, як тып пануючых палітычных інстытуцыяў (фармальная і/альбо нефармальная) і элітная структура (ступень інтэграцыі і дыферэнцыяцыі элітай).

— Ці можна разглядаць глабалізацыю і дэмакратызацыю як сінхронныя працэсы?

— Мяркую, што, нягледзячы на тое, што гэтыя працэсы адбываюцца адначасова, палягаюць яны ў розных пласкасцях. Досвед Кітая дэмансструе, што магчыма быць у авангардзе глабалізацыі па-за сувязью з дэмакратызацыяй, у той час як працэсы дэмакратызацыі ў Заходняй Еўропе ў XIX–XX стагоддзях адбываліся задоўга да глабалізацыі.

Пытанні задавалі

Ніна Антановіч, Андрэй Казакевіч, Ірына Суздалева

КАНЕЦ ПАРАДЫГМЫ ТРАНЗІТУ

Томас Карозэрс

У апошняй чвэрці XX стагоддзя ў сямі розных рэгіёнах планеты пачынае назірацца тэндэнцыя, якая была заклікана змяніць палітычны ландшафт сучаснага свету. Гэта: 1) падзенне правых аўтарытарных рэжыму Паўднёва Еўропы ў сяр. 70-х; 2) замена ваенных дыктатураў шляхам абрання грамадзянскага ўраду ў Латынскай Амерыцы з канца 70-х да канца 80-х гадоў; 3) аслабленне аўтарытарных рэжыму ва Усходній і Паўднёвой Азіі з сярэдзіны 80-х; 4) крах камуністычных рэжыму ва Усходній Еўропе напрыканцы 80-х; 5) распад Савецкага Саюза на 15 незалежных дзяржаваў; 6) аслабленне аднапартыйных рэжыму ва многіх рэгіёнах Афрыкі на поўдзень ад Сахары ў першай палове 90-х; 7) слабая, але заўажная тэндэнцыя лібералізацыі ў некаторых краінах Блізкага Усходу на працягу 90-х.

Прычыны, форма і тэмпы зменаў былі вельмі рознымі. Але іх вылучала адна харэктэрная рыса — рух, прынамсі, некаторых краін з названых рэгіёнаў ад дыктатарскіх рэжыму у накірунку да больш ліберальнага і дэмакратычнага кіравання. Нягледзячы на некаторыя адрозненні, вышэй-згаданыя тэндэнцыі былі ўзаемазвязаны. У выніку многія аналітыкі, асабліва на Захадзе, разглядалі іх як складнікі адзінае глабальнае дэмакратычнае тэндэнцыі, якая дзяякуючы С. Хантынгтану стала шырока вядомаю як «трэцяя хвала» дэмакратызацыі¹.

Да гэтай імклівай плыні палітычных зменаў з энтузіязмам далучыўся ўрад Злучаных Штатаў. Ужо ў сярэдзіне 80-х презідэнт Р. Рэйган, дзяржаўны сакратар Дж. Шульц і іншыя ўпływowыя дзяржаўныя дзеячы пачынаюць спасылацца ў сваёй дзеянасці на «сусветную дэмакратычную рэвалюцыю». У 80-х з'явілася вялікая колькасць урадавых, квазіурадавых і няурадавых арганізацый, якія скроўвалі сваю дзеянасць на пашырэнне дэмакратыі. Новая супольнасць, якая прасоўва-

ла дэмакратыю, адчувала неадкладную патрэбу ў аналітычных распрацоўках, якія б дазвалялі асэнсаваць і патлумачыць сучасныя палітычныя падзеі. Такім чынам, сутыкнуўшыся з пачаткам «трэцяе хвалі» — дэмакратызацыі у Паўднёвой Еўропе, Латынскай Амерыцы і некалькіх краінах Азіі (перш за ўсё Філіпіны) — дэмакратычная супольнасць ЗША імкліва ўвабрала ў сябе аналітычную мадэль дэмакратычнага «транзіту». Гэтая мадэль паходзіла з прыватных інтэрпрэтацый канкрэтных дэмакратычных пераўтварэнняў і, у меншай ступені, з ранніх прац новае акадэмічнае дысцыпліны «транзіталогіі» і асабліва праграмнай (seminal) працы Гільерма О’Донела і Філіпа Шмітэра².

У той час як трэцяя хвала 90-х прайшла па Усходній Еўропе, Савецкім Саюзе, Афрыцы на поўдзень ад Сахары і іншых рэгіёнах, прыхільнікі пашырэння дэмакратыі (democracy promoters³) зрабілі гэту мадэль універсальнай для разумення працэсаў дэмакратызацыі. Яна ўкаранілася ў палітычных колах ЗША як форма/шлях мыслення, абмеркавання і распрацоўкі механізмаў удзелу ў працэсах палітычных зменаў па ўсім свеце. «Мадэль транзіту» застаецца надзіва трывалаю, нягледзячы на разнастайнасць палітычных зменаў і цэлую плынь вельмі розных поглядаў навукоўцаў на тое, у чым прычына і прырода дэмакратычнага транзіту⁴.

Парадыгма транзіту была чымсьці вельмі карысным у час важных і непрадказальных палітычных пераўтварэнняў у свеце. Але зараз становіцца ўсё больш відавочным, што рэальнасць ужо не адпавядае гэтай мадэлі. Многія краіны, якія палітыкі і іх дарадцы паслядоўна называюць «пераходнымі», не знаходзяцца ў стане пераходу да дэмакратыі. Трыванне парадыгмы пасля яе карыснага жыцця запавольвае эвалюцыю ў сектары, якія спрыяле развіццю дэ-

¹ Samuel P. Huntington, *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century* (Norman: University of Oklahoma Press, 1991). — Тым і далей, калі не назначана іншае, заўвагі аўтара.

² Guillermo O'Donnell and Philippe C. Schmitter, *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions About Uncertain Democracies* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986).

³ Літаральны пераклад — людзі, якія прасоўваюць дэмакратыю. — Заўв. перакл.

⁴ Ruth Berins Collier, *Paths Toward Democracy: The Working Class and Elites in Western Europe and South America* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), P. 5.

макратыі і накіроўвае палітыкаў на зусім няправільны шлях. Прыйшоў час прызнаць, што парадыгма транзіту перажыла сваю карыснасць, і шукаць лепшыя сродкі.

Асноўныя дапушчэнні

Парадыгму транзіту вызначаюць пяць асноўных дапушчэнняў. Першае, якое з'яўляецца «парасонам» для ўсіх астатніх, — «кожную краіну, якая адыходзіць *ад* дыктатуры, можна лічыць краінаю, якая ідзе *да* дэмакратыі». Асабліва ў першай палове 90-х, калі палітычныя змены ў многіх рэгіёнах свету мелі паскораны харектар, палітыкі і іх асістэнты пазначалі любую аўтарытарную краіну, якая ажыццяўляла некаторую палітычную лібералізацыю, як «краіну пераходнага перыяду» («transitional countries»). Колькасць «transitional countries» прамерна ўзрастала: амаль 100 краінаў (каля 20 у Лацінскай Амерыцы, 25 ва Усходній Еўропе і былым Савецкім Саюзе, 30 у трапічнай Афрыцы, 10 у Азіі і 5 на Блізкім Усходзе) былі кінуты ў канцэптуальны кацёл парадыгмы транзіту. Аднойчы замацаванае вызначэнне стала прычынаю таго, што палітычнае жыццё краінаў пачало аўтаматычна аналізавацца як рух да ці *ад* дэмакратыі і безумоўна звязвалася з чаканнямі парадыгмы. Узгадаю адзін надзвычай дзіўны прыклад. Амерыканскі Агенцтва па міжнародным развіцці (U. S. Agency for International Development — USAID) працягвае апісваць Дэмакратычную рэспубліку Конга (Кіншаса) — краіну, разбураную ўнутранай барацьбой, якая перажывае узбуджаны, не-празрысты і наўрад ці вельмі дэмакратычны працэс палітычных зменаў, — як краіну, «якая пераходзіць *да* дэмакратыі, грамадства свабоднага рынку»⁵.

Другое неапраўданае дапушчэнне парадыгмы транзіту — дэмакратызацыя разгортваецца ў некалькіх паслядоўных стадыях. Спачатку адбываецца *адкрыццё* (*opening*), перыяд дэмакратычнага бражэння і палітычнае лібералізацыі, калі выяўляюцца шчыліны ў кіраунічым дыктатарскім рэжыме, з вядомым размежаваннем паміж прыхільнікамі «жорсткага»

(hardliners) і «памяркоўнага» курсу (softliners). Затым наступае *прапрыў* (*breakthrough*) — калапс рэжыму і хуткае з'яўленне новае дэмакратычнае сістэмы, з прыходам да ўлады новага ўраду праз нацыянальныя выбары і ўсталяванне дэмакратычнае інстытуцыянальнае структуры, часта з прыніціем новае канстытуцыі. Пасля транзіту наступае *кансалідацыя* (*consolidation*), павольны, але мэтанакіраваны працэс пераўтварэння, падчас якога дэмакратычныя формы трансфармуюцца ў дэмакратычную сутнасць праз рэформу дзяржаўных інстытутаў, рэгуляванне выбарчага працэсу, узмацненне грамадзянскае супольнасці і поўнае прызвычайванне грамадства да новых дэмакратычных «правілаў гульні»⁶.

Прыхільнікі пашырэння дэмакратыі кажуць пра непазбежнасць працэсу ўстойлівага руху пераходных краінаў па гэтым вызначаным шляху — ад адкрыцця і прарыву да кансалідацыі. Пераходныя краіны, кажуць яны, могуць ісці назад, стаяць на месцы альбо рухацца наперад па гэтым шляху. Але нават адхіленні ад гэтай паслядоўнасці, якія яны аналізуюць, разглядаюцца ў тэрмінах пераходу. Розныя адхіленні апісваюцца як адрозненні «хуткасці» і накірунку, але не як рух, які зусім не супадае са шляхам дэмакратызацыі. Прынамсі ў пікавыя гады трэцяе хвалі многія энтузіясты дэмакратызацыі верылі, што, калі поспех некалькіх дзесяткаў новых транзітаў і быў сумнеўны, дэмакратызацыя ў некаторым важным сэнсе — натуральны працэс, які пачне дамінаваць, калі адбудзеца першапачатковы прарыв. У парадыгме пераходу ўтрымліваецца немалая колькасць дэмакратычнае тэлеалогіі, як бы яе паслядоўнікі гэта ні адмаўлялі⁷.

Трэцяе дапушчэнне моцна звязана з ідэяй паслядоўнасці дэмакратызацыі — вера ў вызначальную ролю выбараў. Актыўістаў дэмакратызацыі (*democracy promoters*) нельга абвінаваці ў атаясамленні выбараў і дэмакратыі, што часта робяць крытыкі. Цягам гадоў яны абрзунтоўвалі і рэалізавалі значна больш шырокі набор узданамоных праграмаў, а не толькі канцэнтраваліся на выбарах. Тым не менш яны былі схільныя за-

⁵ “Building Democracy in the Democratic Republic of Congo” www.usaid.gov/democracy/afr/congo.html. Тут і надалей я цытую дакументы USAID, таму што яны найбольш даступныя і заслугоўваюць даверу, але я думаю, што мой аналіз таксама можна добра прыкладзі і да іншых арганізацыяў, якія займаюцца прасоўваннем дэмакратыі ў ЗША і за межамі.

⁶ Канцепцыя дэмакратыі як прадказальнага і паслядоўнага працэсу добра адлюстравана USAID, гл. *Handbook of Democracy and Governance Program Indicators* (Washington, D. C.: USAID, August 1998).

⁷ Guillermo O’Donnell выказваўся супраць таго, што канцепт дэмакратычнае кансалідацыі мае тэлеалагічны ўласцівасці, у “Illusions About Consolidation, *Journal of Democracy* 7 (April 1996): 34–51. Адказ на гэтую заяву Richard Gunther, P. Nikiforos Diamandouros and Hans-Jürgen Puhle, “O’Donnell’s Illusions”: A Rejoinder, *Journal of Democracy* 7 (October 1996): 151–59.

вышаць чаканні ад таго, што рэгулярныя і справядлівыя выбары робяць для дэмакратыі. Яны верылі не толькі ў тое, што выбары даюць новаму постдыктатарскому ўраду дэмакратычную легітимнасць, але і ў тое, што выбары будуць пашыраць палітычны ўздел, дэмакратычную адказнасць дзяржавы перад грамадзянамі. Іншымі словамі, у меркаваных дэмакратычных пераўтварэннях выбары стануць не толькі фундаментальнай асноваю, але і генератарам для далейших дэмакратычных реформаў.

Чацвёртае дапушчэнне грунтуеца на tym, што асноўныя аспекты пераходных краінаў — узровень эканамічнага развіцця, палітычная гісторыя, інстытуцыйная спадчына, этнічны склад, соцыякультурная традыцыя і іншыя «структурныя» асаблівасці — не будуць з'яўляцца галоўнымі фактарамі ні на пачатковым, ні на завяршальным этапе транзіту. Вызначальны уласцівасцю ранняга перыду трэцяй хвалі было тое, што дэмакратыя, здавалася, уznікла ў найменш чаканых месцах — Манголія, Албанія, Маўрытанія. Здавалася, усё, што трэба для дэмакратызацыі, — гэта рагшэнне палітычнае эліты рухацца да дэмакратыі і здолынасць часткі гэтай эліты прыпыніць контрмеры з боку антыдэмакратычных сілаў.

Дынамізм і маштабы трэцяе хвалі, якія сапраўды ўражвалі, паставалі старыя дэтэрміністычныя і часта культурна шкодныя меркаванні пра дэмакратыю. Кшталту — толькі краіны з сярэднім класам, падобным да амерыканскага, ці спадчынай пратэстанцкага індывідуалізму могуць стаць дэмакратычнымі. Для палітыкаў гэтая новая візія была адыходам ад пазіцыі халоднае вайны, што большасць краінаў у трэцім свеце «не гатовыя да дэмакратыі» — пазіцыі, якая супадала з амерыканскай палітыкай падтрымкі антыкамуністычных дыктатараў па ўсім свеце. Некаторыя раннія працы па «транзіталогіі» таксама адлюстравалі «неабумоўленасць» («no preconditions») бачанне дэмакратызацыі, гэты зруш у межах акадэмічнае літаратуры пачаўся ў 1970-х з праграмнага артыкула Данквартса Раствой «Пераход да дэмакратыі: дынамічная мадэль»⁸. Як для навуковае, так і палітычнае супольнасці новая візія — «дэмакратыі без перадумоваў» — была аптымістычным, нават вызвольным поглядам, які лёгка пераклаўся за межамі як прапанова і заахвочванне. Калі

размова ідзе пра дэмакратыю, «кожны можа зрабіць гэта».

Пятае парадыгма транзіту грунтуеца на меркаванні, што дэмакратычныя пераўтварэнні, якія сталі асноваю трэцяй хвалі, пабудаваны на ўзгодненай, функцыянальнай дзяржаве. Працэс дэмакратызацыі прадугледжвае рэканструкцыю дзяржаўных інстытуцыяў — стварэнне новых выбарчых інстытутаў, рэформу парламента, рэформу прававой сістэмы — але гэта значыць мадыфікацыю дзяржавы⁹, якая ўжо функцыянуе. У адпаведнасці са схемамі, прыхільнікі пашырэння дэмакратыі не надавалі значнай увагі грамадствам, якія імкнуліся да дэмакратыі, але сутыкнуліся з реальнасцю пабудовы дзяржавы практична з руінаў альбо мелі справу з пераважна нефункцыянальнай дзяржавай. Гэта не было праблемаю для Паўднёвой Еўропы ці Латынскай Амерыкі — двух рэгіёнаў, якія служылі эксперыментальнай асноваю для фармулявання парадыгмы транзіту. У той меры, у якой прыхільнікі пашырэння дэмакратыі разглядалі пабудову дзяржавы (state-building) як частку працэсу пераходу, яны меркавалі, што працэсы пабудовы дэмакратыі і пабудовы дзяржавы будуць узмацняць адзін аднаго альбо нават стануць двума бакамі аднае манеты.

У шэрай зоне

Пакінем часова пазначаныя дапушчэнні парадыгмы і звернемся да досведу. Імкненне ацаніць дасягненні трэцяе хвалі дэмакратызацыі звычайна заўчастнае. Як сцвярджаюць прыхільнікі пашырэння дэмакратыі — дэмакратыя не будуеца за адзін дзень. Таму зарана казаць пра вынікі некалькіх дзесяткаў дэмакратычных працэсаў, якія пачаліся ў апошнія два дзесяцігоддзі. У той жа час праўдаю з'яўляецца тое, што цяперашняя палітычнае сітуацыя «пераходных краінаў» не акаменелая, ужо прайшло дастаткова часу, каб праліць светло на тое, наколькі парадыгма транзіту адпавядае реальнасці.

З прыкладна 100 краінаў, якія лічацца «пераходнымі», у апошнія гады толькі невялікая колькасць з іх — магчыма, менш за 20 — сталі відавочна паспяховымі, добра арганізаванымі дэмакратыямі альбо, прынамсі, зрабілі пэўны дэмакратычны прагрэс і да гэтага часу выяўляюць

⁸ Гл. Giuseppe Di Palma, *To Craft Democracies: An Essay on Democratic Transitions* (Berkeley: University of California Press, 1991). Артыкул Dankwart Rustow “Transitions to Democracy: Toward a Comparative Model” першапачатковая з’явіўся ў *Comparative Politics* 2 (April 1970): 337–63.

⁹ Спіс праграмаў USAID у галіне дапамогі ў развіцці кіравання, напрыклад, не ўтрымлівае працаў па фундаментальным дзяржаватворчым працэсе. Гл. “Agency Objectives: Governance”. www.usaid.gov/democracy/gov.html.

пазітыўную дынаміку дэмакратызацыі¹⁰. Лідэры гэтае группы знаходзяцца галоўным чынам у Цэнтральнай Еўропе і Балтыйскім рэгіёне — Польшча, Венгрыя, Чэхія, Эстонія і Славенія, а таксама некалькі краінаў Паўднёвае Амерыкі і Усходняе Азіі (Чылі, Уругвай, Тайвань). Тыя, што зрабілі меншы прагрэс, але выяўляюць значныя паляпшэнні, — Славакія, Румынія, Балгарыя, Мексіка, Бразілія, Гана, Філіпіны, Паўднёвая Карэя.

Абсалютная большасць краінаў трэцяе хвалі не дасягнула адносна нармальнага функцыянавання дэмакратыі і нават не выяўляе тэндэнцыяў дэмакратычнага прагрэсу. У некаторых краінах, такіх як Узбекістан, Туркменістан, Беларусь, першапачатковое палітычнае разнаволенне праішло, і нават ўсталяваўся аўтарытарны рэжым. Трэба зазначыць, што большасць «пераходных краінаў» — ні дыктатарскія, ні выразна скіраваныя на дэмакратыю, і складаюць палітычную шэрую зону¹¹. Яны маюць пэўную атрыбутыку дэмакратычнага палітычнага жыцця, якая ўключаетае, прынамсі абмежаваную, палітычную простору для апазіцыі і незалежнае грамадскае супольнасці, рэгулярныя выбары і дэмакратычную канстытуцыю. Але гэтыя краіны пакутуюць ад сур'ёнага дэфіцыту дэмакратыі, які часта ўключаетае слабое прадстаўніцтва грамадскіх інтарэсаў, нізкі ўзровень палітычнага ўдзелу, акрамя дня галасавання, парушэнне закону ўладнымі асобамі, выбары з няпэўнай легітымнасцю, вельмі нізкую ступень грамадскага даверу да дзяржаўных інстытутаў і ўстойліва слабую інстытуцыйную эфектыўнасць дзяржавы.

У сувязі з tym, што колькасць краінаў, якія знаходзяцца паміж дыктатураю і добра арганізаванаю дэмакратыяй, павялічылася, палітычныя аналітыкі прапанавалі мноства тэрмінаў для вызначэння «абмежаванасці дэмакратыі» (*«qualified democracy»*): напалову-дэмакратыя, фармальная дэмакратыя, электаральная дэмакратыя, фасадная дэмакратыя, псеўдадэмакратыя, слабая дэмакратыя, частковая дэмакратыя, неліберальная дэмакратыя, віртуальная дэмакратыя¹². Некаторыя з такіх тэрмінаў, як «фасадная дэмакратыя» і «псеўдадэмакратыя», можна выкарыстоўваць толькі ў дачыненні асобных выпадкаў «шэрае зоны». Іншыя тэрміны — «слабая дэмакратыя» і «частковая дэмакратыя» — маюць значна большы патэнцыял для выкарыстання. Новыя азначэнні

могуць быць карыснымі, асабліва калі яны ўгрунтаваныя ў палітычным анализе, як, напрыклад, праца О’Донела пра «дэлегаваную дэмакратыю». Апісваючы краіны ў шэрай зоне як тыпы дэмакратыі, аналітыкі на самой справе спрабуюць выкарыстаць парадыгму транзіту да тых краінаў, палітычная эвалюцыя якіх ставіць гэтую парадыгму пад сумнёў¹³. Большаясць з тэрмінаў «абмежаванасці дэмакратыі» выкарыстоўвалася для вызначэння краінаў, якія знаходзяцца на пэўнай стадыі дэмакратычных пераўтварэнняў, звычайна на першапачатковым этапе кансалідацыі.

Разнастайнасць палітычных шэрае зоны вельмі вялікая. Для яе апісання можна прапанаваць вялікую колькасць падтыпаў і падкатэгорый, і трэба яшчэ многа працаваць, каб падысці да разумення прыроды палітычных працэсаў у гэтых краінах. У якасці першага аналітычнага кроку можна разгледзець два пашыраныя палітычныя сіндромы, якія, здаецца, могуць быць агульнымі для «краін пераходу». Сіндром — гэта не выразна акрэслены тып палітычнае сістэмы, але хутчэй палітычнае схема, якая стала рэгулярнай. Нягледзячы на тое што краіны шэрай зоны маюць некаторыя агульныя рысы, яны вельмі адрозніваюцца ў прынцыповых момантах і з большага маюць несумяшчальны досвед.

Першы сіндром — нядзейсны, бездапаможны плюралізм (*feckless pluralism*). Краіны, палітычнае жыццё якіх выяўляе гэты сіндром, маюць значную ступень палітычнае свабоды, рэгулярныя выбары і змены ўлады паміж рознымі палітычнымі групамі. Нягледзячы на пазітыўныя рысы, дэмакратыя застаецца плыткаю і проблематычнаю. Палітычны ўдзел, дастаткова значны падчас выбараў, практична не назіраецца пасля выбараў. Палітычныя эліты з усіх значных палітычных партый і груп успрымаюцца як карумпаваныя, карыслівія і неэфектыўныя. Змены ўлады выглядае як перакідванне проблемай краіны з аднаго бездапаможнага боку на іншы. Палітычныя эліты ўсіх значных партый пайсюдна успрымаюцца як карумпаваныя, карыслівія, пазбаўленыя гонару, з несур'ённым стаўленнем да дзяржаўнае працы. Грамадства сур'ёзна не завадовенае палітыкай, і калі яшчэ захоўвае веру ў ідэал дэмакратыі, то вельмі адмоўна ставіцца да палітычнага жыцця ў краіне. Палітыка ўспрыма-

¹⁰ Пра дзяржавы трэцяе хвалі глядзі Larry Diamond, “Is the Third Wave Over”. *Journal of Democracy* 7 (July 1996): 20–37.

¹¹ Larry Diamond выкарыстоўваў тэрмін «смутная зона», *Developing Democracy: Toward Consolidation* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1999), 22.

¹² David Collier and Steven Levitsky, “Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research,” *World Politics* 49 (April 1997): 430–51.

¹³ Guillermo O’Donnell, “Delegative Democracy,” *Journal of Democracy* 5 (January 1994): 55–69.

еца як гнілая, здамінаваная элітамі малакарысная сфера і не выклікае асаблівае павагі. Дзяржава застаецца ўстойліва слабою. Эканамічна палітыка часта непераканаўчая і рэалізуецца дрэнна, эфектыўнасць палітыкі звычайна нізкая, нават катастрофічна нізкая. Сацыяльныя і палітычныя рэформы таксама нязначныя, а ўрады, якія змяняюць адзін аднаго, не здольныя забяспечыць прагрэс у вырашэнні большасці проблемаў, з якімі сутыкаецца краіна, ад злачынасці і карупцыі да аховы здароўя, адукацыі і агульнага грамадскага дабрабыту.

Нядзейсны плюралізм найболыш часта сустракаецца ў Латынскай Амерыцы, рэгіёне, дзе большасць краінаў увайшлі ў стадью дэмакратычнага транзіту з наяўнасцю палітычных партый, але з глыбокую спадчынаю нізкае эфектыўнасці дзяржаўных інстытутаў. Нікарагуа, Эквадор, Гватэмала, Панама, Гандурас і Балівія складаюць гэту катэгорыю, разам з Венесуэлаю за 10 гадоў да абрання Гуга Чавеса. Аргенціна і Бразілія з цяжкасцю балансуюць на мяжы гэтага стану. У посткамуністычным свеце Малдова, Боснія, Албанія і Украіна маюць, прынамсі, значныя прыкметы сіндрому, а Румынія і Балгарыя балансуюць на яго мяжы. У Азіі найболыш відавочны прыклад — Непал разам з Бангладэш, Манголіяй і Тайландам. У Афрыцы на поўдзень ад Сахары некалькі краінаў, такія як Мадагаскар, Гвінея-Бісау і Сьера-Леоне, можна прызнаць выпадкамі бездапаможнага плюралізму, акрамя таго, у гэтым рэгіёне змена ўлады застаецца рэдкаю з'яваю.

Існуе шмат варыянтаў бездапаможнага плюралізму. У некаторых выпадках партыі, якія па чарзе атрымліваюць уладу, размежаваны людзяй нянявісцю і ахвяруюць увесь час свайго кіравання на стварэнне перашкодаў для апанентаў, як гэта мае месца ў Бангладэш. У іншых выпадках найболыш значныя канкурэнтныя групы маюць фармальную альбо нефармальную дамову — такім чынам, змена ўлады не мае значэння, як гэта мела месца ў Нікарагуа канца 90-х. У некаторых краінах, апанаваных бяздзейсным плюралізмам, палітычная канкурэнцыя ідзе паміж моцна ўкаранёнымі групамі, якія, па сутнасці, дзейнічаюць як патранажныя сеткі, што, здаецца, ніколі не рэфармаваліся — Аргенціна і Непал. У іншых цыркуляцыя ўлады адбываецца паміж палітычнымі групоўкамі, эфемернымі партымі, якія ўзначалены харызматычнымі асобамі ці часовымі альянсамі, што шукаюць палітычнага вызначэння, — Гватэмала і Украіна. Гэтыя разнастайныя класы падзяляюць агульныя ўмовы, якія з'яўляюцца карэннем бездапаможнага плюраліз-

му, — увесь клас палітычнае эліты, плюралістычны і канкурэнтны, цалкам адрэзаны ад грамадскасці, у выніку чаго палітычнае жыццё становіцца непрадуктыўным і малакарысным.

Палітыка з дамінантнай сілаю (Dominant-Power Politics)

Іншы найбольш распаўсюджаны палітычны сіндром «шэрае зоны» — палітыка з дамінантнай сілаю. Краіны з гэтым сіндромам маюць абмежаваную, але рэальную палітычную прастору, пэўную палітычную канкурэнцыю апазіцыйных груп і, прынамсі, большасць інстытуцыйных формаў дэмакратыі. Тым не менш адна палітычная група — ці гэта рух, ці партыя, вялікая сям'я альбо адзін лідэр — дамінуе ў сістэме такім чынам, што застаецца мала перспектываў змены ўлады ў прадказальнай будучыне.

У адрозненне ад краінаў з нядзейсным плюралізмам, самай важнай палітычнай праблемаю ў краінах з дамінантнай ўладаю з'яўляеца няпэўная мяжа паміж дзяржаваю і кіраунічай партыяй (палітычнай сілаю). Асноўныя ўласцівасці дзяржавы: дзяржава — гэта крэніца грошаў, працы, грамадскае інфармацый (праз дзяржаўныя СМІ) і палітычнае ўлады. Варта памятаць, што пры нядзейсным плюралізме судовая сістэма адносна незалежная, у той час як судовая сістэма ў краінах з дамінантнай ўладаю звычайна ўтаймаваная гэтай ўладаю. У той час, калі пры нядзейсным плюралізме выбары звычайна адносна свободныя і справядлівые, для краінаў з дамінантнай ўладаю характэрныя сумнёўныя, але неадкрыта падманенныя выбары, у якіх кіраунічая група спрабуе арганізаваць адносна прымальнае электаральнае шоў, каб атрымаць дапамогу ад міжнароднае супольнасці. Адначасова даволі няроўнае поле для выбарчае гульні цалкам дастатковое, каб забяспечыць перамогу.

Як і пры бездапаможным плюралізме, грамадзяне пры дамінантнай ўладзе схільныя быць незадаволенымі палітыкай і адрэзаныя ад значнага палітычнага ўдзелу (акрамя выбараў). Аднак, з-за таго, што няма змены ўлады, яны менш схільны выяўляць ніглістичную візію палітыкі, якая распаўсюджана ў плюралістычных сістэмах. Але іншым палітычным партыям вельмі цяжка атрымаць грамадскі давер з-за таго, што яны маюць устойлівы статус аўтсайдэраў у адносінах да ўладных кабінетаў. Энергія і надзея на эфектыўную апазіцыю да рэжыму застаюцца ў колах грамадзянскага супольнасці. Гэта звычайна суккупнасць НДА і незалежных СМІ, якія часта фінансуюцца заходнімі донарамі і ўступаюць у палеміку з ура-

дам па пытаннях правоў чалавека, навакольнага асяроддзя, карупцыі і іншых проблемах грамадскага інтэрэсу.

Дзяржава з дамінантнай уладаю мае ніzkую эфектыўнасць, як і пры бяздзейсным плюралізме. Гэта абумоўлена заняпадам бюракратыі, што звязана са стагнацыяй аднапартыйнага кіравання, а не з дэзарганізацыяй і нестабільнасцю дзяржаўнага менеджменту (напрыклад, сталая змена міністраў), што тыпова для бездапаможнага плюралізму. Доўгае знаходжанне пры ўладзе аднае палітычныя групы звычайна прыводзіць да буйнамаштабнае карупцыі і капіталізму, заснаванага на асабістых стасунках. Як вынік пэўнае палітычнае адкрытасці сістэмы, палітычныя лідэры часта адчуваюць ціск грамадскасці, што тычыцца карупцыі і іншых праяваў зняважлівага стаўлення да дзяржаўнае ўлады. Яны нават могуць перыядычна абвяшчаць намеры выкараніць карупцыю і ўзмацніць законнасць. Але іх глыбокае непрыманне нечага большага, чым абмежаваная апазіцыя ў палітычнай сістэме, дзе яны дамінуюць, не прыводзіць да вырашэння проблемы.

Сістэмы з дамінантнай уладай распаўсяюцца ва ўсіх трой рэгіёнах. У Афрыцы шырокая хвала дэмакратызацыі, якая прайшла на поўдзень ад Сахары ў пачатку 90-х, скончылася складваннем сістэм з дамінантнай ўладаю. У некоторых выпадках лібералізацыя аднапартыйнай сістэмы скончылася толькі вельмі абмежаванным працэсам палітычнага «адкрыцця»: Камерун, Буркіна-Фасо, Экватарыяльная Гвінея, Танзанія, Габон, Кенія і Маўрытанія. У некалькіх выпадках старыя рэжымы былі пераможаны альбо рухнулі, у той жа час паўстанне новых рэжымів завершилася складваннем структур з партый-манапалістам — у Замбіі 90-х. У іншым выпадку пераможаныя групы вярнулі сабе ўладу — Конга (Бразавіль).

Сістэмы з дамінантнай уладаю можна знайсці сярод краін былога Савецкага Саюза. Арmenія, Азербайджан, Грузія, Кыргызстан, Казахстан адпавядаюць гэтай катэгорыі. Іншыя цэнтральнаазіяцкія рэспублікі і Беларусь маюць устойлівія тэндэнцыі да аўтарызацыі сваіх сістэм. Прыкметы лібералізацыі, якія з'явіліся на Блізкім Усходзе ў сярэдзіне 80-х, перамясцілі рэгіён з лагера аўтарытарызму ў шэраг сістэм з дамінантнаю групу: Марока, Іарданія, Алжыр, Егіпет, Іран і Йемен. Сістэмы з дамінантнаю ўладаю раскіданы і ў іншых рэгіёнах. У Азіі — Малайзія і Камбоджа. У Латынскай Амерыцы — Парагвай і Венесуэла, якая ўсё больш рухаецца ў гэтым накірунку.

Сістэмы з дамінаваннем улады адрозніваюцца ў ступенях свабоды і ў палітычнай арыентациі. Шэраг мае вельмі абмежаваную палітычную прастору і бліжэй стаіць да дыктатарскіх рэжымаў. Іншыя дазваляюць значна больш свабоды. Некалькі «пераходных краінаў», уключаючы важныя прыклады Паўднёва-Афрыканскай Рэспублікі і Расіі, толькі часткова выяўляюць прыкметы гэтага сіндрому. Яны маюць дастатковую палітычную свабоду і праводзяць канкурэнтныя выбары, забяспечваючы пэўную легітимнасць (што тычыцца Расіі, то на гэты конт ідуць вострыя дыскусіі). Гэтыя краіны падначалены палітычным сілам, якія вельмі доўга знаходзяцца пры ўладзе (калі лічыць, што замена Ельцина на Путіна не ёсць змена ўлады), і вельмі цяжка ўяўіць якую-небудзь апазіцыйную партыю, якая была б здольная прыйсці да ўлады. Пры захаванні реальных палітычных свабодаў і адкрытае прасторы змагання за ўладу, гэтыя краіны могуць стаць устойлівымі дэмакратыямі, як Італія, Японія (да 1990 г.) і Батсвана, дзе мае/мела месца доўгатэріновае кіраванне аднае партыі. Але з-за браку палітычных інстытутаў ёсць рэальная пагроза праявы сіндрому дамінантнае ўлады.

І нядзейсны плюралізм, і сістэма палітыкі з дамінантнай уладаю маюць пэўную ступень стабільнасці. Калі краіны трапляюць у такую сітуацыю, ім цяжка яе змяніць. Нядзейсны плюралізм мае сваю дысфункцыянальную раўнавагу — перакідае ўлады з аднае да другое канкурэнтнае эліты. Эліты ізаляваныя ад грамадскасці, але жадаюць гуляць па агульнапрынятых правілах. Сістэма з дамінантнай уладаю таксама часта дасягае свайго роду стабільнасці (stasis), кіраўнічая група здольна тримаць апазіцыю на кароткім павадку, але дазваляе дастаткова палітычнае адкрытасці, каб змяншаць грамадскі ціск. Гэта ні ў якім разе не застылая палітычная канфігурацыя, ніякая палітычнае канструкцыя не існуе вечна. Краіны змяняюць свае ўладаванні, рухаюцца да дэмакратыі альбо дыктатуры. Пэўны час у 90-х Украіна, здавалася, прыняла сістэму дамінантнай ўлады, але зараз пераўтварылася ў нешта падобнае да бездапаможнага плюралізму. Сенегал быў выразным выпадкам сістэмы з дамінаваннем, але з перамогаю апазіцыі на выбарах у 2000 можа быць аднесены да ліберальнае дэмакратыі ці бездапаможнага плюралізму.

Нягледзячы на тое, што многія краіны ў шэрай зоне перасталі быць прыкладамі нядзейснага плюралізму і сістэмы з дамінаваннем, гэта тычыцца далёка не ўсіх. Невялікая колькасць «пераходных краінаў» пакінула аўтарытарнае

кіраванне на працягу апошніх некалькіх гадоў, але іх палітычна траекторыя да гэтага часу застаецца няпэўнай. Інданезія, Нігерыя, Сербія і Харватыя — чатыры заўажныя прыклады краінаў гэтага тыпу. Некаторыя краіны, якія мелі досвед палітычнае адкрытасці, у 80- і 90-х былі настолькі разбураныя грамадзянскімі канфліктамі, што іх палітычныя сістэмы сталі занадта нестабільнымі ды дэзінтэграванымі, каб іх можна было лёгка вызначыць, але яны пэўна не на шляху дэмакратызацыі. Такія выпадкі рэпрэзентуюць Дэмакратычнае рэспубліка Конга, Сьера-Леоне і Самалі.

Крах дапушчэння

Калі ўзяць разам палітычныя траекторыі большасці краінаў трэцяе хвалі, то яны прымушаюць сумнівацца ў *парадыгме транзіту*. Гэта становіцца відавочным, калі мы разгледзім дапушчэнні, якія ляжаць у аснове парадыгмы, і сполучым іх з аналізам рэчаінасці.

Па-першае, гэта аксіёма прыхільнікаў дэмакраты ў пікавыя гады трэцяе хвалі пра тое, што любая краіна, якая здзейсніла пераход ад дыктатуры, аўтаматычна рухаецца да дэмакратычнага ладу. Гэта вельмі часта не адпавядала праўдзе. Некаторыя з такіх краінаў практична ўвогуле не адчулы дэмакратызацыі. Многія адаптавалі канцепты дэмакратыі вельмі паверхнева і дакладна не ішлі па нейкім вызначаным сцэнарыі дэмакратызацыі. Тыя афіцыйныя колы Злучаных Штатаў, што агажаваныя ў прасоўванне дэмакратыі, настойліва выкарыстоўваюць мову «транзіту» для азначэння краінаў, якія ніякім чынам не адпавядаюць мадэлям дэмакратызацыі. Такіх прыкладаў шмат, і гэта не толькі выпадак Конга (прыведзены вышэй), але і Малдовы («дэмакратычны транзіт Малдовы мае ўстойлівыя тэндэнцыі да прагрэсу»), Замбіі («Замбія... устойліва рухаецца да стварэння мультыпартыйнае дэмакратыі»), Камбоджы («шматлікія поспехі палітыкаў Камбоджы ў накірунку дэмакратыі і паліпшэння кіравання краінаю за апошнія 18 месяцаў»), а таксама Гвінеі («Гвінея зрабіла значныя прарыў у накірунку пабудовы дэмакратычнага грамадства»)¹⁴. Зацягнутае выкарыстанне парадыгмы транзіту з'яўляецца небяспечнай звычкаю, што прыводзіць да спробаў накласці спрошчаны і часам неправільны канцептуальны парадак на жывую і вельмі складаную эмпірычную рэальнасць.

Па-другое, не толькі сам агульны лэйбл і канцепт — пераходная краіна — можна лічыць неза-

давальняльным, але і ўяўленне пра разгортванне стадыяў дэмакратызацыі. Такія найбольш аптымістычныя прыклады дэмакратызацыі апошніх гадоў — Тайвань, Паўднёвая Карэя, Мексіка — не адбываюцца ў адпаведнасці з парадыгмічнай паслядоўнасцю: «дэмакратычны прарыў», які наступае хутка пасля нацыянальных выбараў, затым паўстанне новае дэмакратычнае сістэмы. Палітычная эвалюцыя гэтых краінаў вызначаецца практична супрацьлеглымі феноменамі — вельмі павольны працэс дэмакратызацыі з наяўнасцю арганізаванай палітычнай апазіцыі (гэта далёка не «прыхільнікі рэформаў у кіраунічым рэжыме»), якая працяглы час удзельнічала ў выбарах і ў рэшце рэшт перамагла. У многіх краінах, якія прайшли праз пэўную версію дэмакратычнага прарыву паслядоўнасць зменаў — спачатку урегулюванне канстытуцыйнага пытання, пасля праца над іншымі рэформамі — не мела месца. Пытанне палітычнага ўладкавання ўзнікала зноў у самы непрадказальны час, ідуучы пасля таго, што павінна было быць больш познімі стадыямі транзіту. Пра гэта сведчыць нядаўні палітычны крыйзіс у Эквадоры, Цэнтральна-афрыканскай рэспубліцы і Чадзе.

Больш за тое, розныя кампаненты працэсу кансалідацыі — развіццё палітычных партый, узмацненне грамадзянскае супольнасці, судовая рэформа, развіццё медыя — практична ніколі не адпавядалі тэхнічнай ідэі рацыянальных стадыяў. Але менавіта на гэтым прыхільнікі дэмакратычных зменаў засноўвалі свае стратэгічныя мэты і сістэмы індыкатараў. Замест гэтага мы маем хаатычны працэс зменаў, які з той жа верагоднасцю можа ісці назад, убок, як і наперад. Ніякае заканамернасці тут не заўажна.

Трэцяе дапушчэнне парадыгмы транзіту — рэгулярныя выбары не толькі пацвердзіць дэмакратычную легітымнасць новае ўлады, але грунтуюна паглыбіць палітычны ўздел і дэмакратычную адказнасць, — але гэта вельмі часта аказваецца недастатковым. У многіх «пераходных краінах» адносна рэгулярныя, справядлівые выбары праводзяцца, але палітычны ўздел паміж выбарамі застаецца плыткім, а адказнасць ураду за свае дзеянні — вельмі слабою. Шырокая прорва паміж палітычнай элітой і грамадскасцю ў гэтых краінах вызначаецца структурнымі ўмовамі. Гэта, перш за ўсё, узровень дабрабыту і соцыякультурная традыцыя, што выбары самі па сабе не здольныя пераадолець. Сапраўды, здзіўляе той факт, сколькі выбарчое спаборніцтва часта вельмі мала стымулюе абнаўленне і развіццё палітычных

¹⁴ Гэтыя цытаты ўзяты з агляду краінаў у аддзеле развіцця дэмакратыі сайта USAID www.usaid.gov/democracy.html.

партыяў. Такія глыбокія паталогіі, як высокая ступень персаналізацыі партыяў, іх летуценнасць, стагнацыя, сістэма патранажу, паказалі здольнасць да сусідавання паралельна з, прынамсі ў нейкай ступені, легітymным пракцесам палітычнага плюралізму і суперніцтва.

Гэта, пэўна, не значыць, што выбары ў такіх краінах бессэнсоўныя і што міжнародная супольнасць не павінна выступаць за свабодныя і справядлівыя выбары. Але трэба ў значнай ступені зменшыць чаканні ад выбараў як генератара далёкассяжных дэмакратычных зменаў. Непал можа быць тут красамоўным прыкладам. З 1990 у Непале адбылося багата шматпартыйных выбараў, і быў досвед частае змены ўлады. Тым не менш грамадства Непала засталося ў значнай ступені незадаволеным палітычнай сістэмай і знайшло мала сэнсу ў ідэі дэмакратычнай адказнасці.

Цацвёртае: на пачатку трэцяе хвалі былі адменены размовы пра «перадумовы дэмакратыі». Рэчаінасць пацвердзіла адваротнае. Калі глядзець на паспяховыя прыклады дэмакратызацыі ў краінах Цэнтральнае Еўропы і Усходнія Азіі, становіцца відавочным, што адносны эканамічны дабрабыт і мінулы досвед палітычнага плюралізму важныя для далейшага дэмакратычнага поспеху. І калі параўноўваць паміж сабою краіны былога сацыялістычнага лагеру і трапічнае Афрыкі, відавочна, што спадчына мінульых рэжымаў мае істотны ўплыў на вынікі спробаў «транзіту».

На працягу 90-х шэраг навукоўцаў сталі аспрэчваць адмаўленне перадумоваў дэмакратыі («no preconditions» line), што было зроблена пры аналізе ролі эканамічнага дабрабыту, інстытуцыйнае спадчыны, сацыяльных класаў і іншых структурных фактараў, якія выконвалі вельмі важную ролю ў пракцесах дэмакратычнага транзіту¹⁵. Тым не менш для прыхільнікаў пашырэння дэмакратыі было вельмі цяжка ўспрымаць гэтыя працы. Прыхільнікі дэмакратыі былі сфакусаваныя на палітычных пракцесах і інстытуцыях. Яны хваляваліся, што ўвага да эканамічных і сацыякультурных перспектываў можа прывесці да аслаблення ці скарачэння дэмакратычнага дапамогі. Арганізацыі розных груп прыхільнікаў дэмакратыі мелі практычна выключна палітыч-

ную перспектыву, і ім было цяжка ўспрымаць іншыя ацэнкі і падыходы.

Пятае: пракцэс пабудовы дзяржавы (state-building) акказаўся значна большай праблемаю, чым спачатку было адлюстравана ў парадыгме транзіту. У супрацьвагу дапушчэнняў тых, хто дапамагаў дэмакратызацыі, многія краіны «трэцяе хвалі» сутыкнуліся з фундаментальнымі выклікамі дзяржаватворчага пракцесу. Прыкладна 20 краін былога Савецкага Саюза і Югаславіі былі вымушаны будаваць уласныя інстытуты там, дзе іх раней ніколі не было. Паўсюль у трапічнай Афрыцы палітычная хвала лібералізацыі 90-х сутыкнулася з сумнаю рэальнасцю страшэнна слабое дзяржавы. У многіх частках Лацінскай Амерыкі, Блізкага Усходу і Азіі палітычныя змены адбываліся ў кантэксьце стабільных дзяржаўных структураў, але іх няпэўнасць ускладняла кожны крок.

Там, дзе адбываўся пракцэс пабудовы новае дзяржавы, памкненні і зацікаўленасці ўладных колаў — як мага больш хуткае замыканне доступу да ўлады і рэурсаў — наўпрост супярэчылі таму, што патрабавала дэмакратызацыя. У краінах з існымі, але вельмі слабымі дзяржавамі, пабудова дэмакратыі з дапамогаю спонсараў звычайна не прымала пад увагу праблему пабудовы дзяржаўных органаў. Са звычайнім акцэнтам на дыфузію ўлады і адноснае аслабленне выкананіча ўлады — узмацненне заканадаўчых органаў і судовае сістэмы, пабудова грамадзянскае супольнасці — яны (спонсары) думалі больш пра размеркаванне дзяржаўнае ўлады, чым пра пабудову дзяржаўных інстытуцый. Програмы, якія прыхільнікамі пашырэння дэмакратыі былі разлічаны на паляпшэнне кіравання (напрыклад, навучанне супрацоўнікаў міністэрстваў і тэхнічнае дапамога ўрадам), былі толькі малымі тэхнікратычнымі спробамі, а не істотнымі ўкладаннямі ў развіццё дзяржаўных здольнасцяў.

Letting Go

Наспей час для ўсяе супольнасці прыхільнікаў дэмакратызацыі адмовіцца ад парадыгмы транзіту. Аналіз досведу многіх краінаў, якія дэмакратычныя актыўісты азна-

¹⁵ Гл. для прыкладу: Michael Bratton and Nicolas van de Walle, *Democratic Experiments in Africa: Regime Transitions in Comparative Perspective* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997); Valerie Bunce, *Subversive Institutions: The Design and Destruction of Socialism and the State* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999); Ruth Collier, *Paths Toward Democracy*; Dietrich Rueschmeyer, Evelyne Huber Stephens, and John D. Stephens, *Capitalist Development and Democracy* (Chicago: Chicago University Press, 1992); Adam Przeworski, *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Latin America and Eastern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991); and Adam Przeworski and Fernando Limongi, i., *Political Regimes and Economic Growth*, *Ic Journal of Economic Perspectives* 7 (Summer 1993): 51–69.

чылі як «пераходныя», выявіў, што больш нельга лічыць, нібыта:

- большасць з «пераходных» краінаў у стане пераходу да дэмакратыі;
- рух краінаў ад аўтарытарызму адбываецца як працэс трох стадый — «адкрыццё», «прапрыў», «кансалідацыя»;
- усталяванне рэгулярных, справядлівых выбараў не толькі дасць новаму ўраду дэмакратычную легітымнасць, але і выкліча доўгатэрміновае паглыбленне дэмакратычнага ўзделу і адказнасці;
- паспяховасць дэмакратызацыі залежыць у першую чаргу ад палітычных інтэнцыяў і актыўнасці палітычных эліт, без сур'ёзнага ўплыву эканамічных, сацыяльных і інстытуцыйных умоваў, спадчыны;
- пабудова дзяржавы — гэта другасныя праblems пабудовы дэмакратыі, якія ў значнай ступені могуць ісці паралельна.

Вельмі цяжка вызваліцца ад парадыгмы транзіту як канцептуальнага парадку і аптымістычнае візіі, якую яна забяспечвае. Адмаўленне парадыгмы стварае вялікі разрыў, але разрыў не татальны. Гэта не значыць адмаўленне таго, што ў многіх краінах за апошнія 20 гадоў адбыліся значныя дэмакратычныя рэформы. Гэта не значыць, што краінам у «шэрай зоне» наканавана ніколі не дасягнуць добра арганізаванае ліберальнае дэмакратыі. Гэта не значыць, што свабодныя і справядлівыя выбары ў «пераходных краінах» не карысныя і не вартыя падтрымкі. Гэта не значыць, што Злучаныя Штаты і іншыя міжнародныя акторы павінны кінуць спробы пашырыць дэмакратыю ў свеце.

І нарэшце, гэта не значыць, што актыўісты дэмакратызацыі павінны падыходзіць да сваёй працы з вельмі рознымі дапушчэннямі. Але яны павінны ўсвядоміць, што няпросты, выпадковы, прамежкавы стан паміж поўнай дэмакратыяй і жорсткаю дыктатураю ёсць найбольш распаўсюджаная палітычная арганізацыя краінаў трэцяга і посткамуністычнага свету. Гэта не выключная катэгорыя краінаў, якая можа быць вызначана толькі ў тэрмінах «дэмакратыі» і «дыктатуры», гэта нармальны стан для многіх грамадстваў, добра гэта ці не. Зацягнутае здзіўленне і расчараванне заходніх аналітыкаў ад адчування недахопу дэмакратыі ў «пераходных краінах» павінна быць заменена на рэалістычныя чаканні ад магчымых мадэляў палітычнага жыцця гэтых краінаў.

Палітыкі і іх дарадцы, гледзячы на палітыку краінаў, якія нядаўна пакінулі аўтарытарызм, не

павінны пытацца: «Як адбываецца дэмакратычны транзіт?» Замет гэтага яны павінны сфармуляваць больш адкрытае пытанне: «Што там адбываецца ў палітычным сэнсе?» Настойванне на першым падыходзе прыводзіць да аптымістычных дапушчэнняў, якія часта штурхаюць аналіз у памылковым накірунку. Для прыкладу, на працягу 90-х заходнія палітыкі прызываюцца аналізуаць грузінскую палітычную эвалюцыю пасля 1991 г. як дэмакратычны транзіт, падкрэсліваючы многія фармальныя дасягненні і падтрымліваючы ў асноўным пазітыўны імідж краіны. Потым раптам, у канцы дзесяцігоддзя, сутнасная пустата грузінскага дэмакратычнага транзіту стала занадта відавочнаю, каб яе ігнараваць. І зараз пра Грузію пачалі казаць як пра краіну з сур'ёзнай рызыкаю заняпаду дзяржавы і глыбокім сацыяльна-палітычным кризісам¹⁶.

Цэлае пакаленне дэмакратычнае дапамогі заснавана на парадыгме транзіту, перш за ўсё на тыповым акцэнтаванні інстытуцыйнага «спісу», які быў падставаю для стварэння праграмаў, фармавання практычна стандартнага збору ўзданаможных праектаў, якія складаюцца з вельмі шырокага набору сродкаў: судовая рэформа, узмацненне парламенту і грамадзянскае супольнасці, праца са СМІ, развіццё палітычных партыяў, грамадзянскае адукацыі, электаральная праграмы. Збольшага дэмакратычнае дапамога, заснаваная на парадыгме транзіту, вычарпана. Там, дзе парадыгма адпавядала рэальнасці, — у невялікае колькасці краінаў з відавочна паспяховым транзітам — дапамога больш не патрэбная. Там, дзе дэмакратыя патрабуе дапамогі, — у многіх краінах «шэрае зоны» — такая палітыка неадэкватная.

Актыўісты дэмакратызацыі павінны канцэнтраваць увагу на палітычны мадэлі кожнае краіны, з якой яны працуяць, а не спрабаваць рабіць усяго патрошку ў адпаведнасці з ідэальнымі інстытуцыйнымі формамі. Там, дзе быў усталяваны нядзейны плюралізм, трэба надаваць увагу дзвюм знітаванным праблемам: як падвысіць разнастайнасць і якасць асноўных палітычных актораў і як пераадолець прорву паміж грамадствам і фармальнай палітычнай сістэмай. Адказам на выклікі павінна быць узрастанне ўвагі да развіцця палітычных партыяў, з асаблівай увагай на захвочванне інавацый у партыйнай сістэме, зменаў правілаў і стымулаў, якія фармуюць існуючу партыйную структуру. Трэба спрыяць развіццю моцных сувязяў праміж партыямі і групамі грамадзянскае супольнасці, а не стымуляваць дыстанцыяванне групай грамадзянскае супольнасці ад палітыкі.

¹⁶ Гл. Charles King, “Potemkin Democracy,” *The National Interest* 64 (Summer 2001): 93–104.

У сістэмах з дамінаваннем прыхільнікі дэмакратызацыі павінны надаваць значна большую ўвагу з'яўленню альтэрнатыўных цэнтраў улады. Простая фінансавая дапамога, якая спрыяе памнажэнню няўрадавых арганізацыяў, з'яўляецца неадэкватным сродкам рэалізацыі гэтае задачы. І зноў спрыянне развіццю палітычных партыяў павінна быць на першым месцы на парадку дня, асабліва пытанне змены шляхоў фінансавання палітычных партыяў. Трэба браць пад увагу тое, як можа быць зніжана канцэнтрацыя эканамічнае ўлады (стандартная рыса сістэмы з дамінаваннем), а таксама іншыя сродкі, якія могуць працаўца супраць зрастання кіраўнічай партыі і дзяржавы.

Іншыя палітычныя мадэлі павінны мець іншыя падыходы. Захаванне для краінаў стандартнага набору сродкаў — сукупнасць дэмакратычных праграмаў, заснованых на туманным дапушчэнні, што ўсе яны робяць унёсак у працэс кансалідацыі, — недастатковае. Дапамога дэмакратыі павінна пачынацца з дэтальнага аналізу канкрэтнае прычыны сіндрому, які вызначае палітычнае жыццё краіны, і аналізу таго, як зневяденне дапамога можа змяніць гэты сіндром.

Адыход ад парадыгмы транзіту таксама значыць сур'ёзнае разуменне сувязі паміж дапамогаю, накіраванай на пабудову дэмакратыі, і той, што сфакусавана на сацыяльным і эканамічным развіцці. USAID ініцыяваў пэўную працу на гэты конт, але толькі паверхнева закрануў проблему, што можа стаць пачаткам сінтэзу асобных сфераў у сістэме зневяденне дапамогі. Вазьму адзін прыклад, які заслугоўвае сумеснае ўвагі тых, хто забяспечвае эканамічную дапамогу і спрыяе распаўсюдж-

ванню дэмакратыі. Гэта праграма прыватызацыі. Прыватызацыя можа мець вялікае значэнне для размеркавання ўлады ў грамадстве і ўплываць на працэсы ўзмацнення кіраўнічых палітычных сілаў, змяняць актыўнасць грамадства ў прыняціі значных палітычных рашэнняў. Прыхільнікі пашырэння дэмакратыі павінны асабліва цікавіцца гэтымі рэформамі і атрымаць давер эканамістаў, каб удзельнічаць у планаванні такіх праграмаў. Тоё ж тычыцца і іншых сацыяльна-еканамічных рэформаў, якія з'яўляюцца галоўным фокусам эканамічнае дапамогі і патэнцыйна маюць вялікае значэнне для эвалюцыі сацыяльна-палітычнае сітуацыі. Гэта пенсійная рэформа, рэформа працоўнага заканадаўства, антыманапольная палітыка, банкаўская і падатковая рэформы. Абавязак тых, хто забяспечвае дапамогу дэмакратыі, — распрацаўца больш широкую канцепцыю працы і презентаваць сябе як карысных удзельнікаў сістэмы «развіцця-дапамогі».

Гэта толькі папярэдняя заўвагі. Шматлікія выклікі «новага пакалення» застаюцца нявызначанымі. Але цэнтральны пункт відавочны — парадыгма транзіту ёсць прадуктам пэўнага часу — імклівых ранніх дзён трэцяе хвалі — і гэты час прайшоў. Активістам пашырэння дэмакратыі неабходна рухацца да новых мадэляў, прымаць удзел у новых дыскусіях і, магчыма, шукаць новую парадыгму палітычных пераўтварэнняў, якая будзе адпавядала ландшафту сучаснага свету, а не рэанімавала надзеі мінулае эпохі.

*Пераклад з ангельскай Вольга Раханьская паводле:
Thomas Carothers “The End of the Transition Paradigm”
Journal of Democracy, 2002, vol. 13, N 1.*

О ПОЛИТИЧЕСКОМ ЗЛЕ

Джордж Кэйтеб

Должен отметить, что мое желание сказать несколько слов о политическом зле навеяно изучением книг Ханы Арендт. Она писала о политическом зле с какой-то внутренней силой, и делала это именно потому, что тоталитаризм является наихудшей формой зла. Две ее книги — «О происхождении тоталитаризма» (1951) и «Эйхман в Иерусалиме» (1963) — повлияли на меня в большей степени. И я бы хотел сделать все возможное для того, чтобы как можно глубже изучить и понять феномен зла. Кроме того, следует сказать, что в этом разделе я уделяю особое внимание индивидуализму, так как, по моему убеждению, поддержка и развитие индивидуализма создает мощный барьер для возникновения и проявления политического зла.

Люди очень часто чувствуют внутренний дискомфорт от слова «зло». Арендт ощущала то же самое, поэтому она стала использовать понятие «повседневное зло», тем самым хотела лишить всех тех, кто совершает зло, великолепия и величия. Многие думают, что употребление слова «зло» по любому поводу является преувеличением и что это несправедливо демонизирует события и людей. Однако использование этого понятия правомерно, но лишь только тогда, когда его употребление основывается на достаточных фактах. Это слово содержит в себе и осуждение, и проклятие. Многие политические системы, условия жизни, средства ведения политики заслуживают того, чтобы быть осужденными и проклятыми. И если их не осуждать и не считать злом и несправедливостью, тогда в этом мире нет зла и несправедливости вообще. Зло само по себе является наихудшей формой несправедливости.

Под политическим злом здесь будет пониматься любое преднамеренное причинение вреда (поддержка или сознательное допущение таких действий), которое становится причиной страданий, смерти одного человека, нескольких или многих. Только в том случае, если причинение вреда, страданий или смерти становится результатом сопротивления со стороны жертв и их союзников тем, кто убивает и лишает свободы, такие действия не будут рассматриваться как зло. Только подобного рода агрессия может рассматриваться как «не-зло», остальные же виды действий, даже если они

легальны и законны, как например смертная казнь, являются злом, так как ничего общего не имеют с самообороной и самозащитой.

Если же самозащита против атаки не является злом, даже если в результате приводит к смерти, то какова же моральная оценка такому действию? Является ли морально оправданным благородное предпочтение себя в условиях постоянной борьбы за выживание всех против всех?

Дать полный и однозначный ответ на эти вопросы очень трудно. Учения Сократа и Христа против предпочтения себя препятствуют любым попыткам принять или допустить саму возможность преднамеренного причинения вреда при самообороне и однозначно оценивают такие действия как зло. Принять эти учения означает назвать самозащиту злом, но необходимым, а следовательно, морально оправданным злом. Однако, с индивидуалистической точки зрения, будет лучше, если самозащита будет обозначена не как необходимое или справедливое зло, а как легитимное пристановление морали.

В любом случае историческая норма такова, что зло совершается ради достижения целей и защищает достижений, что не имеет ничего общего с самозащитой, с освобождением людей из неволи и предотвращением ухудшения условий жизни.

Таким образом, предметом исследования есть зло, которое является не чем иным, как преднамеренным причинением вреда простыми людьми или правительством. Преднамеренным злом также являются запланированные и ожидаемые страдания, гибель и смерть, даже если об этом сожалеют и оправдывают их с точки зрения (государственной. — Прим. перев.) необходимости. Безусловно, человеческая активность может привести к непредвиденным и, следовательно, непреднамеренным страданиям или смерти, однако этот вопрос не является предметом обсуждения.

Основным интересом тех, кто изучает политические процессы, является политическое зло, то зло, которое творят, сознательно поддерживают и разрешают правительства (или политические движения), а не то зло, которое совершают индивиды как простые человеческие существа. Необходимо провести различие между политическим злом и

двумя другими политическими феноменами: угнетением и несправедливостью. Политическое зло включает в себя почти все войны, специфические политические действия во время ведения войн, рабство, преднамеренное допущение обеднения, пренебрежение страданиями, осознанное допущение моральной и умственной деградации, пытки, законное убийство, высшую меру наказания, массовые убийства и геноцид. Выражаясь языком Права, который, думается, более подходит для употребления, когда речь идет об отношениях, складывающихся между политической сферой и людьми, злом является уничтожение индивидуальности и, следовательно, лишение всех личных и политических прав одного, нескольких или многих людей. В противоположность политическому злу, категория *угнетение*, хотя определить четкие границы между всеми этими явлениями очень трудно, включает в себя такие формы как тирания, деспотия, диктатура, нетерпимость и систематическая дискриминация. Угнетение — это отторжение значительной части личных или политических прав. Однако некоторыми правами люди все же обладают, даже если эти права ненадежны и не признаются как права, например: право на жизнь, право вести семейную жизнь, право на работу и личную жизнь. Политическая *несправедливость* — это отторжение отдельной группы личных или политических прав, скажем, лишение права голоса или возможности публиковаться без цензуры.

Можно привести множество примеров того, когда современные конституционные демократии у себя дома зачастую допускают политическую несправедливость, которая выражается в отдельных действиях или в социальной политике, тогда как за границей они могут содействовать или совершать не только действия, входящие в категорию политической несправедливости, но и политическое зло.

Однако политическое зло отличается от вышеупомянутых категорий еще и тем, что оно имеет огромные масштабы.

Если подходить к анализу всех этих трех категорий и приводить исторические примеры, то можно сказать следующее: то, что делали Гитлер, Сталин и Пол Пот, было не чем иным, как политическим злом. Безграмотность в Индии, апартеид в Центральной и Южной Африке, тяжелое положение крестьян в Центральной и Южной Америке могут быть отнесены к угнетению. Условия жизни Британских колонистов в Америке перед революцией, которые основывались на принципах сохранения жизни, виновности и невиновности, можно назвать несправедливостью.

С уверенностью можно сказать, что только политическое зло оправдывает насилиственное противостояние. «Угнетение» может оправдывать и не оправдывать его. В свою очередь, «несправедливость» не делает этого вовсе. Насильственное сопротивление при «несправедливости» может вызывать нашу симпатию, но может быть также осуждено как зло.

Почему правительства и политические движения допускают, поддерживают или сами участвуют в творении политического зла в огромных масштабах? Занимаясь политической теорией, я попытался найти ответ на этот вопрос в классических текстах по политической теории Платона, Маркса и Ницше, но, как оказалось, эти тексты мало помогли мне в выяснении того, что есть политическое зло. Кроме того, некоторые из этих текстов содержат в себе оправдание политическому злу, страданию и смерти. Так, к примеру, Платон делает войну необходимым условием для общественного порядка — она, по его мнению, повышает уровень организованности и дисциплины.

Исходя из этого, можно сказать, что, во-первых, канонические тексты по политической теории не затрагивают аспектов, связанных с политическим злом, творимым властью. Они допускают, что власть или правительство могут угнетать и быть несправедливыми, но не творить зла. Более того, многие политические теоретики считают, что правительство является лучшим средством от равнозначного зла или меньшего зла: против нарушения закона, реальных или потенциальных преступлений, совершаемых индивидами (группами или кликами) в отношении друг друга. Очень часто такие теоретики не отличают большего зла от меньшего. Авторы некоторых политических текстов склонны принимать сторону порядка, а не мира, и называют это справедливостью. Существование политического зла они объясняют несовершенством человеческой натуры, инстинктами и желанием постоянного насыщения, слабостью, испорченностью и развращенностью человеческого сердца. Любое преднамеренное зло объясняется человеческой природой.

Во-вторых, как уже говорилось выше, некоторые из политических теоретиков занимают сторону зла. Это проявляется в том, что они без тени сомнения принимают идею о превосходстве группы над индивидом либо активно ее защищают. Тех индивидов, которые функционируют вне группы, они рассматривают как чужих.

По моему собственному убеждению, большинство случаев проявления политического зла так или иначе связаны с верой в превосходство группы и групповую идентификацию. В данном

случае под группой понимается вооруженная национальная группа, а также вооруженная революционная группа или вооруженная правящая группа, которая уничтожает или подчиняет другие группы внутри общества.

Таким образом, в классической политической теории основными постулатами являются следующие: человек — это ненасытное животное, и люди, по крайней мере, должны как-то сдерживаться, дабы не произошло взаимного уничтожения. Поэтому перед политической теорией должна стоять задача показать необходимость разоружения индивидов и групп и сделать их цивилизованными, а также объединить их против внешнего мира и заставить людей подобающе вести себя дома.

Безусловно, нет ничего плохого в сдерживании и воспитании граждан в подобающих социальных условиях. Однако проблема в том, что наравне с процессом улучшения людей и сдерживания их от зла в повседневной жизни может происходить процесс включения индивидов в широкомасштабное политическое зло. Уменьшение повседневного зла, которое выражается в насилии, преступлениях и других нарушениях закона, может в то же самое время способствовать развитию и усилинию политического зла. Установление и поддержание общественного порядка является одним из тех факторов, который способствует созданию условий для политических преступлений в более широких масштабах. Решение проблем, связанных с преступлениями и нарушениями закона в обществе, дает правительству широкие полномочия, в том числе и возможность оправдать политическое зло, массовое насилие и репрессии.

Политическое общество является двигателем зла, а не только угнетения и несправедливости. Правительства всех типов, так же как и военизированные организации, творят или допускают зло как политическое дело и включают его в сферу политики. Они творят зло как в отношении своего собственного населения, так и в отношении других обществ. И так как зло является политикой, то не имеет смысла говорить о том, что основными причинами существования зла являются человеческие инстинкты и жажда насыщения, — необходимо искать другие объяснения его существованию.

Политика, по своей сути, не является инстинктом или желанием. В значительной степени она безлична. Политика — разработанная конструкция, она искусственно создана. Поэтому и желание творить или поддерживать зло является абстрактным, лежащим вне сферы чувств. Политическое зло — это результат человеческих впечатлений и переживаний, сформированных под воздействием

доминирующих (в обществе. — Прим. перев.) убеждений, а не природное состояние человека. Что бы ни говорили представители политических теорий, не существует прямого пути, который бы соединял зло, присущее человеку, с политическим злом, индивидуальное преступление — с преступлениями государственного уровня. Даже если кто-то по природе своей агрессивен и склонен к правонарушениям, этот факт совершенно не объясняет существования политического зла. Политические обязательства и обстоятельства трансформируют человека, делая его способным к совершению более ужасных поступков (люди от политики, как правило, действуют методически и осознанно, вплоть до самопожертвования), чем в случаях с проявлением простой зловредности. С другой стороны, даже те люди, которые ведут невинный и спокойный образ жизни, могут превратиться в искренних сторонников и представителей политического зла. Поэтому и те философы, политологи, которые приписывают человечеству внутреннюю невинность и доброту, продвигаются по пути познания политического зла еще меньше, чем те, кто утверждает обратное. Если хотите, можно сказать, что политического зла берет свое начало в психологии Адама и Евы еще задолго до их падения. Если же предположить, что человеческие переживания и впечатления, о которых шла речь выше, универсальны и не поддаются сдерживанию и контролю (а если и поддаются, то при помощи огромных усилий и энергии, и то не всегда с успешным результатом), то тогда политическое зло должно проявляться так часто, как это только возможно, по причине врожденного зла.

Как бы то ни было, можно утверждать, что человеческие переживания и впечатления возникают не в результате внутренней предрасположенности и аморальности, но в результате предрасположенности к крайностям, с одной стороны, а с другой стороны становятся результатом вполне нормального состояния человека.

Крайность сама по себе ужасающая, но и нормальность ужасает не меньше, несмотря на то, чем она есть.

Если даже мы начнем с посылки о том, что власть имеет свойство разворачивать, то едва ли мы получим адекватное объяснение тому, почему политические представители и политические силы допускают зло в своих действиях. Может показаться, что фраза лорда Актона (любая власть разворачивает, абсолютная власть разворачивает абсолютно. — Прим. перев.) дает объяснение жестокости, высокомерию или гордыни от обладания властью. Безусловно, такие высказывания не должны игно-

рироваться, однако изучение зла как политики требует других источников для объяснения. Рассматривая данный аспект политической теории, видится благоразумным, следуя лорду Актону, обратить внимание на существенное различие тех ролей, которыми обладают лидеры и простые обыватели в политике, даже если они разделяют решительные меры. Однако речь не идет о том, чтобы возложить всю вину на лидеров или утверждать, что лидеры гораздо более радикальны в своих действиях и хуже простых людей, хотя различие в занимаемых позициях, а следовательно и в возможностях действовать, играет большую роль. Когда мы изучаем любое проявление политического зла, масштабного зла, необходимо задать три вопроса; первый: каковы были переживания и цели лидеров, которые их вдохновили и воодушевили для зла? Второй вопрос: каковы были переживания и чувства обывателей, которые были вынуждены сносить это зло? В этом контексте могут рассматриваться те чувства и переживания, которые классифицировались лидером как поддержка для того, чтобы творить зло. И третий вопрос: каковы были чувства и переживания тех людей, которые считали, что нет надобности подчиняться такой политике и поддерживать ее, однако подчинялись и поддерживали ее? Эти три вопроса взаимодополняют друг друга, и в процессе дискуссии обсуждение одного из них так или иначе будет затрагивать другой.

Прежде чем начать описание политического зла, необходимо проанализировать и понять, что есть восприятие или переживание власти и могущества, так как эти факторы являются тем, что инициирует зло. Обобщая, можно сказать, что те, кто стоит у власти или находится возле нее, будь то правительство или политические движения, особенно склонны к фантастическим проектам и мышлению на мировом, глобальном уровне. Они заражены грандиозностью. Кроме того, они склонны к особым видам абстракции. Власть имущие не воспринимают человеческие существа как отдельных индивидов. Они склонны превращать своих собственных граждан в ингредиенты, источник силы или инструменты либо же включают их в различные социальные категории или видят в них всех одну большую массу, находящуюся в полном распоряжении политических лидеров. Соответственно, в других обществах или в отдельных группах своего общества они склонны видеть врагов.

Всех тех, кто так или иначе причастен к политическому злу, можно подразделить на две группы. К первой группе можно отнести тех, кто разрабатывает политику, вдохновляет, отдает прика-

зы. Зачастую они видят только некоторые детали и аспекты собственной политики. На самом деле они видят очень мало. Следовательно, то зло, которое они инициируют, в большинстве своем остается для них невидимым (до тех пор, пока страдание и разрушения не начинают воздействовать на них самих). Однако нет никаких оснований утверждать, что лидеры, проводящие деструктивную политику, остановятся, если увидят результаты, к которым она привела. Зачастую лидеры имеют не только абстрактное представление о политике, но и абстрактное представление о том, как ее реализовать.

Ко второй группе относятся те люди, которые непосредственно включены в процесс реализации этой политики, кто поддерживает ее, ведь именно они видят результаты своих действий. Однако ни первые, ни вторые до конца не представляют себе всей картины политики зла. Мозаичное представление о политике дает право утверждать, что внутренняя испорченность человека не играет большой роли в зарождении политического зла, а вот абстрактное представление о политике создает все условия для него.

Кроме того, важно понять, что разработка и внедрение абстрактных политических планов на прямую связаны со склонностью политических лидеров персонифицировать собственное общество и государство, с тем, чтобы, сделав его единым, приписать ему те внутренние моральные качества и свойства, которые соответствуют их собственным. Лидеры просто превращают индивидов в полезное или бесполезное количество, тогда как вымыслы и абстракции они превращают в реальных людей. Представляя общество и государство как индивида, они считают его гораздо более важным и достойным, чем какого-либо реального индивида. Абстракция — это не просто человек, а суперчеловек. Любую деятельность, любые возможные ошибки, которые совершают простые люди в достижении своих собственных интересов, государство отвергает, но наделяет себя правом делать все это ради защиты интересов всеобщности индивидов. Государство убивает, калечит, принуждает, обманывает и, делая это, «обеспечивает» условия для рабского существования населения. Такого рода персонификация дает неограниченные возможности для тех, кто стоит у власти.

[...]

С уверенностью можно сказать, что своеобразное восприятие власти создает условия для претворения в жизнь «поверхностной и негуманной» политики, или, выражаясь словами, взятыми из Торы, «Жизни без Принципов». Это восприятие является предпосылкой для зла, но как бы то

ни было, составляет лишь малую его часть, потому что лидеры бессильны без большого числа последователей и простых людей, поддерживающих их.

Бытовое восприятие и представление о власти является другой причиной возникновения зла, так как непонимание происходящего со стороны основной массы людей ободряет и поддерживает политических лидеров для свершения зла в огромных масштабах. Существует внутренняя, но стабильная связь между злом в политике и верой в групповую идентификацию. Групповая идентификация, в отличие от политических абстракций, представляет собой нечто видимое и осязаемое. Убежденность и вера в групповое единство и идентификацию в равной степени разделяются как лидерами, так и простыми обывателями. Можно предположить, что простые люди поддаются влиянию политической абстракции, персонификации общества и наделяют правительство неограниченными правами и властью. Они могут неистово радоваться фантастическим проектам, которые реализуются правительством. Совпадение в восприятии действительности простых людей и политических лидеров, а также удаление первых от власти еще в большей степени отстраняет их от той реальности, которая существует на самом деле. Однако везде и всюду простые люди делают гораздо больше, чем просто идентифицируют себя с группой, — они принимают принадлежность к ней неистово и искренне и ставят группу выше себя. Поэтому наиболее существенной причиной появления политического зла является даже не абстрактность мышления тех, кто у власти, а стирание индивидуальности как лидеров, так и простых людей, и полное отождествление себя с группой, поклонение и самопожертвование ее интересам. Возникает своеобразное чувство экстаза, когда человек готов сказать «Мы», а не «Я». Человек чувствует себя большим, но вместе с тем в значительной степени ограниченным, когда идентифицирует себя с группой. Он убежден в том, что сам по себе он ничего не стоит, но его значимость и важность создается группой и выражается в том, что делает группа, и в том, что он делает совместно с группой.

Групповая идентификация имеет иное значение, чем идеальное демократическое представление об индивидуальном единстве с другими, которое необходимо для того, чтобы понять других людей и функционировать вместе с ними. В случае групповой идентификации разница между отдельным человеком и группой отсутствует и подчинена не целям взаимопонимания и доверия, а воображаемой реальности и тому, что она требу-

ет. Незнакомые друг другу люди, собранные и объединенные вместе, обманывают себя, думая, будто они так во всем похожи, что нет необходимости прилагать усилий для того, чтобы узнать друг друга лучше. Более того, в аутсайдерах (те, кто находится вне группы. — Прим. перев.) группа видит не только чужих, но и врагов, представляющих прямую угрозу всей группе. Когда групповая идентификация очень сильна, то члены группы ощущают себя сплошной и твердой массой, но не обществом, которое функционирует на основе контракта.

Невозможно представить человеческую жизнь без определенной групповой идентификации, но также трудно себе представить относительно порядочную жизнь до тех пор, пока групповая идентификация парализует функционирование доктрины индивидуальных прав. Здесь не идет речи о том, что каждый должен жить только сам для себя, но люди также не должны сходить с ума от идеи социального единства, в которой нет места для отдельного человека.

Таким образом, было представлено два явления, которые приготавливают почву для возникновения политического зла в большом масштабе. Во-первых, это абстрактное качество проводимой политики со стороны лидеров, во-вторых, это глубокая вера в групповую идентификацию, которая разделяется как политическими лидерами, так и простыми людьми. Однако именно групповая идентификация является краеугольным камнем, на котором возводится здание политического зла.

Без этих универсальных явлений, особого восприятия действительности, в обществе будут существовать условия только для угнетения и несправедливости. Если групповое единство очевидно, индивиды теряют целостное представление не только о себе, но и о действительности вообще. Таким образом, простые люди соединяются для уничтожения других, таких же простых людей. Все это в сумме и составляет политическое зло.

Теперь необходимо ответить на вопрос, существует ли какая-нибудь формулировка, которая бы могла охарактеризовать или выявить сущность тех целей, которые ставят перед собой лидеры, инициирующие политическое зло. Прежде всего, необходимо отметить, что практически никогда те, кто участвует в политическом зле, не скажут, что зло является их целью, что зло — это добро для них. Также трудно заставить таких людей сказать, что они случайно причастны к политическому злу или же допустили какие-то ошибки в процессе достижения своих целей. Политической реализации зла именно как политического зла не

существует. Возможно, отдельные индивиды, действующие официально или в повседневной жизни, осознают и реализуют зло как зло. О таких людях можно сказать, что они садисты или же действуют под влиянием психологических факторов и стремятся к внутренней компенсации своих недостатков, либо действуют так по причине не-понятной злобы и зависти, либо же по причине не-здорового тщеславия. Однако политическое зло в больших масштабах вряд ли может быть объяснено этими причинами.

Основная причина проявления зла в том, что чувства и страсти, лежащие за реализуемыми целями, абстрактны, и они не похожи на повседневные страсти, даже на те из них, которые выражаются наиболее сильно. Лидеры прежде всего инициируют создание предметов, которые затем формируют определенные чувства и страсти. Политическое зло — это масштабное преувеличение обыкновенной политики, однако это не результат преувеличения повседневного зла. [...] Например, война состоит из своеобразного движения ненависти — насилия, направленного на разрушение, пусть даже частичное, другого общества. Однако причина войны лежит не в той ненависти, которую люди испытывают повседневно, но в абстрактной ненависти, которая возникает в ответ на такую же абстракцию, что в конечном итоге приводит к деперсонализации всех чувств, страсти, злобы и гнева. (Гораздо легче возбудить ненависть к абстрактному сообществу незнакомых людей, чем к отдельному человеку — прим. перев.). Иногда даже нет необходимости в чувстве ненависти для того, чтобы развязать войну. Дух соревнования и ощущения игры — играть с тем, чтобы выиграть — могут быть достаточной причиной для начала войны. [...]

Люди, которые формируют в себе абстрактные чувства, имеют ограниченные представления о жизни, жизнь сама ведет их. Они также чувствуют необходимость постоянно формировать в себе только определенные чувства. Не всегда люди делают это самостоятельно. Сильная групповая идентификация и единое переживание реальности позволяют лидерам навязать группе чувства и действия, которые затем приводят к масштабным убийствам. Лидеры постоянно изобретают своеобразную реальность для социальных групп, которая замещает им настоящую реальность, они навязывают им логику видения мира и определенные формы его восприятия. [...]

Важным аспектом в рассмотрении политического зла является понимание того факта, что политическое зло не есть продолжение повседневного зла. В силу этого моральная сфера политики имеет

более низкий уровень, чем в других сферах. Это определяет и специфику политических целей и абстрактных проектов, которые приводят к политическому злу. Можно привести несколько примеров того, как политические цели несут с собой политическое зло. 1) Правительства и вооруженные группировки делают зло, борясь с ним. (Этот случай не имеет ничего общего с тем, когда зло становится результатом противодействия ему, т. е. самозаштиты.) 2) Правительства и группировки творят зло для того, чтобы сохранить определенные моральные принципы. 3) Правительства творят зло, борясь с тем, что они сами называют злом, в чем они видят не просто моральное зло, а нечто худшее, чем моральное зло. 4) Зло становится результатом попыток сохранить определенные блага, которые провозглашаются более важным, чем моральные принципы.

Таким образом, масштабное политическое зло возникает тогда, когда правительства или политические группы верят и убеждают остальных людей верить в то, что зло само по себе хуже, чем моральное зло, что общее благо более важно, чем мораль, и, соответственно, действовать без рационального анализа этой веры. Когда мораль теряет главенствующую роль в определении политических действий, возникают предпосылки для зла.

Здесь встает важный вопрос: может ли зло возникать на основе моральных установок, или же процесс изменения моральных принципов может привести к обесцениванию морали? Для того чтобы ответить на этот вопрос, необходимо понять роль идеологии в данном процессе. Почти в каждом случае, когда речь заходит о масштабном политическом зле, можно отчетливо увидеть, что оно зарождается тогда, когда абстрактное мышление власть имущих трансформируется под воздействием идеологии, которая также оказывает влияние на усиление групповой идентификации и привязывает группу к определенным политическим целям. Восплемененная таким образом группа стремится к достижению своих целей без всяких моральных ограничений.

Идеология по-особому воздействует как на индивидов, так и на лидеров, лишая их индивидуальности и человечности. Энергия, которой обладает политическое зло, высвобождается только при помощи идеологии. В свою очередь идеология существует в двух основных формах: в дешевых идеях и упрощенном видении действительности.

Кроме того, любая идеология дуалистична (разделяет мир на черное и белое, общество — на «своих» и «чужих». — Прим. перев.). Социальные группы склонны восхвалять самих себя и испыты-

вать недоверие, а порой и ненависть к другим группам. Идеология усиливает эти чувства. Идеология создает условия для формирования определенного чувства восприятия действительности, в том числе и политической. Человек — это идеологическое животное, и он становится моральным только тогда, когда противостоит идеологии.

Теперь проанализируем каждую из четырех целей политического зла, о которых говорилось выше.

Цель первая. Северные Штаты в Гражданской войне или союзники во Второй мировой войне творили зло, борясь против большего зла. С уверенностью можно сказать, что любая война, каковы бы ни были ее причины, всегда рождает зло. Зло остается злом, даже если одна из сторон делает усилия, чтобы противостоять злу. Если хорошая сторона в конфликте приносит страдание и смерть, лежащую за рамками самообороны, она творит зло. Иногда лучшая из сторон может принести больше зла, чем та, против которой она борется. Действия Северных Штатов в Гражданской войне и союзников во Второй мировой войне не были развращены идеологией, но как только они стали реагировать на зло, как только они встали на защиту прав человека, они стерли всякие границы, и их действия стали категоричными.

Цель вторая. Революционные правительства или движения творят зло во имя создания нового общества и общего морального блага, а не только ради разрушения старого порядка. В данном случае налицо двойственность цели, деструкция должна предшествовать реконструкции. Сталин, Мао, Пол Пот воплощают в себе то самое плохое, что было в XX веке.

Цель третья. Завоевание Америки европейцами, порабощение черной Африки, нацизм, невероятные примеры зла, которое творит или допускает правительство во имя устранения определенных

идеологических аномалий, которые, по его мнению, являются худшими, чем моральное зло. В этом случае действия направлены на очищение мира от всего того, что кажется нечистым и порочным.

Цель четвертая. Правительства допускают зло ради попыток сохранить определенные блага, которые провозглашаются более важным, чем моральные принципы. Примерами могут служить крестовые походы, так называемая цивилизаторская миссия европейского империализма, священные войны, внедрение новой культуры посредством эксплуатации других, многочисленные проекты Запада, цель которых — завоевание новых миров, и др.

Говоря о тех целях, которые становятся результатом абстрактных проектов политического зла, следует еще раз подчеркнуть тот факт, что особую роль во всем этом играет идеология, которая вдохновляет политических лидеров и отдельные социальные группы на аморальные действия, оправдывая их социальной и политической необходимостью. [...]

Не менее важным при рассмотрении проблемы политического зла остается вопрос, как мы должны поступать в отношении тех, кто творит политическое зло? Однозначно можно сказать, что нельзя судить этих людей, опираясь на христианские принципы и мораль. Тех, кто причастен к политическому злу, нельзя называть грешниками, они хуже, чем грешники. Поэтому каждый человек должен выработать свою собственную оценку и суждение в отношении политического зла.

Перевод с английского Павла Усова

George Kateb. *The Inner Ocean.*

Individualism and Democratic Culture. N. Y., 1992. — 443 p. (pages 199–221).

СУЧАСНАЕ ВЫІМЯРЭНЬНЕ ФЭНОМЭНУ ПАЛІТЫЧНАЙ СЪМЕРЦІ

Віталь Мароз

Жыць — гэта азначае:
увесь час адкідваць ад сябе тое, што хоча памерці;
жыць — гэта азначае:
быць жорсткім і бязылітасным да ўсяго,
што робіца слабым і старым у нас, і ня толькі ў нас.

Фрыдрых Ніціэ «Вясёлая наука»

Катэгорыя «палітычна съмерць» яшчэ не атрымала сваёй інстытуцыяналізацыі ў палітычнай наўцы. Прынамсі, мы не знайшлі гэтай дэфініцыі ані ў адным з адпаведных слоўнікаў. Аднак частае выкарыстаньне гэтага тэрміну ў палітычным дыскурсе ёсьць лішнім пацьвярджэннем універсалізму паліталёгіі (палітыкі), тканіна якой звязаная з палатном памежных галінаў ведаў. Тэрмін «палітычна съмерць» мае этычна-антрапалагічнае паходжаньне. Да яго выкарыстаньня і пашырэнья ў паліталёгіі ў значнай ступені спрычынілася журналістыка, прадстаўнікі якой для ўзмацнення эффекту палітычнай паразы альбо перамогі звязватаюцца да палітычных мэтафараў, сінекдахай¹ ды іншых літаратурных прыёмаў. Аднак, на нашую думку, разуменьне «палітычнай съмерці» мусіць сягаць далей за значэнне «трапнага слова» ў прафэсійным слэнзе «майстроў пяра». Паспрабуем аргументаваць гэту звязу з пазыцыяй этикі і антрапалёгіі ў іх палітычным вымярэнні.

«Быць-да-съмерці» палітычнага

Сучасная дэмакратычная систэма, пашыраная ўва ўсім сьвеце, інстытуцыяналізуе палітычную дзеянасць, а таксама і палітычную съмерць, катэгорыямі «ратацыя ўлады», «дэмакратычныя выбары», «народны плебісцит», «справаздачнасць» і

«падкантрольнасць» улады. Воля выбаршчыка ёсьць tym інструментам, палітычнай гільятынай, што выносіць прысуд палітычнаму: быць альбо ня быць. Толькі ў канстытуцыйных манаехіях час палітычнай дзеянасці можа супадаць з часам жыцьцёвай дзеянасці. Інакш выглядае сытуацыя ў краінах зь недэмакратычнымі рэжымамі. Завершанаасць палітычнага рэгулюеца тут недэмакратычнымі мэтадамі — цэнзурай, забаронай свабоды слова і друку, перасылем апазыцыі (аўтарытаратызм, таталітарызм). У выпадку з таталітарызмам ды аўтарытаратызмам уласная палітычная съмерць ёсьць ненатуральнай і непажаданай для ўлады, тады гэта ўлада вымушаная звязватацца да міфалагізацыі часу і просторы, выпрацоўваць гэткія трансцендэнтныя катэгорыі, як «чалавек будучыні», «адвечны рэвалюцыянэр», разважаць гэткімі звышвялікімі катэгорыямі, як «эпоха», «эра сацыялізму» і «стагодзьдзе». Метачас — адзнака ўсяго камуністычнага ў ХХ стагодзьдзі.

Для дэмакратыяў і для недэмакратыяў, акрамя, бадай што, найгоршых формаў таталітарызму, палітычнае жыцьцё выступае антыподам да прынцыпаў вітальнасці, спонтаннасці, бязымежнасці. Добра вядомы выраз Чэрчыля, што палітыка — гэта мастацтва магчымага (да гэтага выказваньня яшчэ часам дадаюць «...і немагчымага»). Аднак і наяўнае, і няіснае ў палітыцы заціснутыя ў межы гэтак званага «палітычнага тэатру» зь яго-

¹ Сінекдаха ў лексікалёгіі — від мэтаніміі, то бок абагульнення пад адным найменнем дзвіюх не звязаных паміж сабой звязаў. У сінекдасе назва больш шырокай звязы распаўсюджваецца на больш вузкую звязу, альбо наадварот, назва больш вузкай звязы распаўсюджваецца на больш шырокую. Прывклад сінекдахі ў канцэпцыі палітычнага дыскурсу — выразы кшталту «Белы дом заяўіў...», альбо «Францыя абвесьціла гандлёвую вайну Злучаным Штатам...», «Выбарчая гонка» і г. д. — Заўв. рэдактара.

най сцэнай для актывістаў і партэрам для на-
зіральнікаў. Палітыкі, якія маюць намер звязвіца
на сцэне, павінныя мець ігравы патэнцыял. Уся
афіцыйная і закулісная палітыка такім чынам
робіцца прадуктам гульні, падчас якой працэс
ўтварэння сэнсаў і азначэнняў скажаецца ў па-
раўнаныні з жыцьцёвай дзеянасцю. Цырымоніі,
ўрачыстасці, рытуалы — неад'емныя адзнакі
палітычнага. Эсхаталягізм палітычнага таксама
падпадае пад гэтую правілы. Працэс палітычнага
заняпаду і крапкі пагібелі — палітычнай
съмерці — ёсьць менш гульнёвым, але ня менш
значным.

Этыка і палітыка: катэгорыяльны дысананс

Значэнне «палітычнай съмерці» адыходзіць
ад парадыгмы «жыцьцё-съмерць», адной з га-
лоўных этичных катэгорыяў. Жыцьцё (а хут-
чэй — жыцьцёвае ўтварэнне сэнсаў) у палітыцы
набывае значэнне палітычнага быцця зь ягонай
далейшай пераемнасцю палітычных элітаў.
Значная неадпаведнасць у адрозненіі катэго-
рияў «жыцьцё» і «палітычнае быцьцё» цалкам
відавочная. Этыка як навука мае сваім прадметам
чалавека, які здольны рабіць выбар, а калек-
тыўная паняцці (нацыя, народная памяць, калек-
тыўная съядомасць) яна ўключае ў сваю сферу
толькі з погляду іхняга ўплыву на асобу. Зрэшты,
прадметам этикі зьяўляецца менавіта асоба
(В. Малахаў).

У той жа час індывідуалістычнасць у паліты-
цы заўжды мае межы. Палітычная сфера завязаная
перш за ўсё на надіндывідуалістычныя структу-
ры — клясы (К. Маркс), статусы (М. Вэбэр),
палітычныя агенты (М. Дзювержэ). Гэта ёсьць
падмуркам для інтэракцыі, гэта перадумова, што
папярэднічае разъмеркаванню сацыяльных даб-
ротаў і статусаў. Мысліць катэгорыямі падпара-
дкавання — гэта ўжо азначае мысліць палітычна.
Платон быў першым, хто супрацьпаставіў бяз-
ладзьдзю міжіндывідуальных стасункаў упарат-
каваны макракосмас: палітычная асоба — калек-
тыўная асоба, якая живе ў полісе. Нават калі
выйсьці па-за межы арыстоцелеўска-марксісцкай
традыцыі калектыўнага ў палітыцы («гаспадар —
найміт», «эксплюататар — эксплюатаваны»), бач-
на: прадстаўнікі сучасных школаў працягваюць
карыстацца зборнымі паняццямі — «узгадненіне
калектыўных інтарэсаў», «супрацоўніцтва»,
«страты» (школа канфліктолягія — Р. Дарэн-
дорф, Т. Парсанс).

Палітыка і этика, такім чынам, заўжды
сутыкаліся з непараразуменнем: ці то палітычнае

ёсьць прадметам разгляду этикі, ці то этика
павінная быць апалёгіяй рэальнае палітыкі. Гэтае
пытанье будзе заставацца навырашаным, калі
дасьледчык будзе знаходзіцца ў межах уплыву гэ-
тых зъяваў. Упершыню здолеў пазыбегнуць гэта-
га Ф. Ніцш: ён паспрабаваў вырашыць гэтае пы-
танье, не звязтаючы ўвагі ані на межы добра і
зла (гэта значыць, не звязтаючы ўвагі на этичны
бок), ані на тагачасную палітыку.

Разъмяжуем выкарыстаныне этималягічна па-
добных, але розных паводле сэнсу паняццяў:

Палітычная съмерць — вынік заканчэння
палітычных, кіраўнічых паўнамоцтваў з наступ-
ным адбіраньнем усіх рэгаліяў, стратай прывілеяў
і сродкаў уплыву. Адхіленне, адыход ад палітыч-
най барацьбы ў выніку ўласнага рашэння, рата-
цыі ўлады альбо палітычнай інтрыгі. Іншае вымя-
рэнне — палітычная съмерць, стан забыцця. Га-
лоўны аб'ект нашага дасьледавання.

Съмерць палітыка — фізычная съмерць асо-
бы ў палітыцы. Цягне за сабой магчымасць зъме-
ны палітычнага ладу альбо систэмы праз непрад-
казальнасць ейных наступстваў альбо праз гвал-
тоўнае ўмяшальніцтва ў ход падзеяў звонку.

Съмерць палітыкі — алегарычны тэрмін, што
пераважна акрэслівае стан апатыі да палітычных
зъяваў і палітыкі ўвогуле з боку насельніцтва, яко-
му спадарожнічае фармаваныне нэгатыўных стэ-
рэятыпаў у соцыюме і стагнацыя ў дзеянасці
саміх палітычных інстытуцыяў, паніжэнне рэй-
тынгу даверу ў іх дачыненьні.

Съмерць палітычнага — тэрмін, прасунуты ў
навуковы зварот тэарэтыкамі постструктуралізму,
які азначае зынікненне аб'екту палітычнага, скаса-
ваныне раней вызначаных межаў палітычнага, раз-
мываныне палітычнага ў навакольным асяродзьдзі,
зъвязваныне яго з эканамічным і сексуальным.

Съмерць «прырученая» і «зъдзічэлая»

Ажыятаж вакол працы О. Шпэнглера «Заня-
пад Эўропы» напырканцы 20-х гадоў ХХ ста-
годзьдзя быў выкліканы ўдалай спробай аўтара
растлумачыць катаклізмы пачатку ХХ стагоддзя.
Кожная культура, якая занадта ўзбагачаная нема-
тэрыяльнымі здабыткамі, перакідаеца ў ду-
хуўна зъбяднелую цывілізацыю, ў зъмярцьвелую
форму культуры. Праца нямецкага культуролага
мела аб'ектыўныя падставы стаць выяўленынем
пэсымістычных поглядаў прадстаўнікоў тагачас-
най эліты. Першая сусветная вайна, якая канчат-
кова зынішчыла веру ў гуманнасць тэхнікі, такса-
ма выклікала і пераацэнку ролі ўплыву інтэлекту-
алаў на ход сусветнай гісторыі, дала адчувальны

штуршок ня толькі да зъяўленьня тэрміну «заняпад культуры» (О. Шпэнглер), «згубленае пакаленне» (Э. М. Рэмарк), але і адначасова спрыяла развіццю элітарысцкіх тэорыяў (Г. Моска, В. Парэта, Р. Міхельс).

Элітарысты мелі за мэту растлумачыць зъяўленьне і дзейнасць індывідаў, аб'яднаных у паняцці «эліта», якія ёсьць рухавіком гістарычных зъменаў. З боку элітарыстаў гэтая задача патрабавала тлумачэння і аргументавання ня толькі дзейнаснага аспекту элітаў, але і способаў іх фармавання, цыркуляцыі, заняпаду. Нягледзячы на тое, што тэрмін «палітычная съмерць» у 20-я гады XX стагодзьдзя не ўжываўся, класікі элітарных тэорыяў азначылі розныя шляхі нараджэння новых палітычных актораў: для Вільфрэда Парэта эліты прадукавалі новыя эліты з свайго ж асяродку шляхам спадкаемства, тады як для Гаэтана Москі старыя эліты палітычна паміралі пад націскам новых, больш моцных маладых элітаў у выніку канкурэнтнай барацьбы. Для нас большую ступень цікавасці мае пытанье стаўлення да палітычнай съмерці з боку саміх актыўістаў у палітыцы і судносіны гэтага стаўлення з біялагічнай съмерцю. Москі і Парэта не звязаўся з увагі на гэтае пытанье. Тым ня менш усъведамлены палітычнай съмерці ў систэме каштоўнасцяў фармуеца пад уплывам стаўлення да съмерці ў межах пануючага тыпу культуры.

Традыцыя хрысьціянства ў стаўленні да съмерці зъмяніла карціну сярэднявечча зь ягонай «прырученай съмерцю» (Ф. Ар'ес). Хрысьціянская традыцыя ўспрыняла погляды стоікаў на тое, што чалавек пачынае паміраць адразу з моманту свайго нараджэння. XX стагодзьдзе распачалося з Сусветнай вайны, пасля якой погляды на съмерці кардынальна зъмяніліся. Масавыя ахвяры вайны паставілі крапку ў традыцыі публічнай съмерці, калі «съмерць кожнага рабілася грамадзкай падзеяй, якая і ў простым, і ў пераносным сэнсе датычылася ўсяго грамадзтва». Згодна з вызначэннем Ф. Ар'еса, сёньня мы живем у часы «пеправёрнутай съмерці»:

- нішто ня кажа жыхарам гораду, што яго наведала съмерць. Съмерць больш не стварае паўзу ў грамадzkім жыцці. Чалавек зънікае імгненнем. У гарады съмерць прыходзіць такім чынам, як быццам бы нічога не адбываецца;
- галоўная зъмена ў стаўленні да съмерці XX стагодзьдзя — яна ўжо не падстава для роспачы. Яе вывучаюць, ставяць у цэнтр сюжэтаў кінастужак, ладзяць публічныя дэбаты і кансіліумы. «Як толькі яна выходитзіць за вакно, яе адразу ж вяртаюць»;

• сучасная съмерць схаваная, схаваная ў шпіталях. Штодзённа там паміраюць сотні людзей — аднак гэта не падзея, а простая статыстыка. Яна ня мае шанцаў патрапіць у гарачую хроніку навінаў — да съмерці ў шпіталі ўсе прызычайліся {1}.

Сёньня палітычная съмерць, згодна з Ф. Ар'есам, у двух сваіх значэннях (съмерць пераносная і съмерць фізичная) мае нашмат больш агульных рысаў са «съмерцю зъдзічлай» (XVIII–XX ст.), чым са «съмерцю прырученай» (XIII–XVII ст.). Фізична палітычная съмерць прыходзіць, як правіла, нечакана — у выніку замаху альбо няшчаснага выпадку. Здарэньні з презыдэнтам ЗША Джонам Фіцджэралдам Кенэздзі і прэм'ерам Італіі Альда Моро застаюцца на слыху ўжо больш за сорак і дваццаць год адпаведна. Пра съмерць камуністычных генэральных сакратароў складаюць анекдоты, аднак мала хто памятае, калі да ўлады прыйшлі Леанід Брэжнэў альбо Міхаіл Гарбачоў. Палітычная съмерць ёсьць знакавай падзеяй перш за ўсё ў сувязі з яе раптоўнасцю. Прэса можа толькі рэагаваць на яе факт. Час жа сымбалічнай палітычнай съмерці і яе часовыя межы могуць пашырацца на некалькі месяцаў.

Тым ня менш у палітычнай рэчаіснасці «зъдзічласць» у рэшце рэшт перамагае «прырученай съмерцю». Пра гэта съведчыць «распальваныне істэрыі» ў перадвыбарчых баталіях, выкарыстаныне забароненых сродкаў падчас выбараў, якія звычайна не выкарыстоўваюцца ў пэрыяд паміж імі, палітычны гандаль адносна пэўных пасадаў.

Дыскурс дэмакратыі і псэўдадэмакратыі

У палітыцы съмерць ужо ня ёсьць прывілеям пана Бога. У дэмакратыі пасаду Бога замяшчае ўсемагутная выява народу, якому належыць права вызначаць закон, парадак прызначэння выбарных палітыкаў («слугаў народу»), систэму кантролю за імі ды іх ратацыю. Апошняя служыць падставай для палітычнае съмерці. Сутнасць псэўдадэмакратычнай систэмы выказаў К. Маркс у «18 брумэра Луі Банапарта», маючы на ўвазе сучасныя яму дэмакратыі: «Дэмакратычныя выбары — гэта калі эксплюатаваным адзін раз на чатыры гады даеца права вызначаць, хто менавіта будзе іх эксплюатаваць». Тонкая гіронія Маркса адносна элітарнага характару дэмакратыі была зразумелая для заможных заходніх інтэлектуалаў, на што адгукнуўся Р. Даль зь ягонай тэорыяй паліархіі. Але, у адрозненьні ад Маркса, Даль разумеў, што галоўная прычына не ў элітарнасці грамадзтва, а ў сродках кантролю за элітай.

Палітычна съмерць у псэўдадэмакратыі — пытанье не рацыянальнага фактару чарговых зъменаў элітаў, а пытанье, што вынікае з асаблівасцій закрытай палітычнай систэмы.

Адкрытая ж систэма, альбо «адкрытае грамадзтва» (К. Попэр), базавай сваёй характарыстykай мае здольнасць ягоных удзельнікаў да крытычнага мыслення. Для Попэра перадумовамі дэмакратыі і яе адрозненінем ад іншых тыпаў грамадзтва былі перш за ўсё формы съядомасці. Нонканфармізм і крытычнасць, прызнаныне права на памылкі і іх выпраўленыне, уласны до-съвед — гэта для Попэра магчымасць пазыбен-нуць адчужэння індывіда ад палітыкі і ўлады. У такім выпадку і талерантнасць, давер, зъмены ёсьць відавочнымі рэчамі. У такім грамадзтве па-трэба ва ўладзе ня ёсьць самамэтай, паколькі ўзро-венъ даверу і прадказальнасць паводзінаў «інша-га» культурна блізкага табе індывіда «пры ўладзе» ёсьць надзвычай высокімі.

Калі ж палітычна съмерць па сваёй знач-насці знаходзіцца на адным узроўні са съмерцю фізычнай і прадугледжвае ня толькі страту папя-рэдніх дабротаў, але і магчымасць тваіх пра-ціўнікаў «разылічыцца» за палітычныя грахі, тады псэўдадэмакратычнае грамадзтва кіруеца прын-цыпам барацьбы ва ўмовах «свой сярод чужых». У гэткай систэме ўласная бяспека базуецца на асабістай адданасці ў дачыненыні да крыніцы ўлады, якой не зьяўляецца ані закон, ані народ. Права на жыццё і съмерць узурпаванае канкрэт-нымі асобамі, чыё ўласнае выжываныне базуецца альбо на сіле, альбо на балансе інтэрэсаў іншых палітычных сілаў навокал. Аднак гэта не перашкаджае гэтым грамадзтвам мець свае законы, часцяком дасканалыя, але зазвычай мёртвыя.

У вочы кідаецца суцэльны эсхаталягізм украінскай палітыкі. Пашираны штамп «бягучыя падзеі» быў мадыфікаваны на «бягучыя кадры» і «бягучая палітыка». Сэнс гэтых выслоўяў — бег, плыня. Пра тое казаў яшчэ Геракліт: «Усё цячэ, ўсё зъмяняецца». Для съядомасці ўкраінскага палітыка характэрнае бачаныне прызначэння на нейкі дзяржаўны пост як пачатку працэдуры ад-стайлі — ці то ў выніку неблаганадзейнасці, ці то ў выніку натуральнага ходу падзеяў. Аднак больш-

шая гіронія становішча ва Украіне ў тым, што палітічні съмерці палітыкі не абвязкова прыводзяць да съмерці саміх палітыкаў.

Высновы

Традыцыя ўспрыніцца съмерці ў эўрапей-скай культуры была шчыльна звязаная з хрыс-ціянствам. Ягоны заняпад альбо ўзвышэнне, рас-пад на каталіцызм і пратэстантызм вырашальным чынам зъмянялі стаўленыне да съмерці. У XX ста-годзьдзі мы назіраем часовыя інтэнсіфікацыі съмерці як фізычнай (дзіве сусветныя вайны, шматлікія канфлікты, таксама інфармацыя пра стан трэцяга свету), так і палітычнай (распад імперыяў, дзе дынастыі панавалі стагодзьдзямі). Палітычна съмерць згубіла сваі глыбокі эсхаталягічны сэнс. Съмерць стала на канвэр, зънікла грацыёзна-велічна съмерць, што бачылася князю Андрэю пад небам Аўстэрліца (Л. Тал-стой «Вайна і мір»).

Фэномэн палітычнай съмерці вынікае з тра-дыцыі ўспрыніцца съмерці фізычнай. Аднак ба-завае адрозненіне палітычнай съмерці адываецца з-за адрознення тыпаў грамадзтва. Для дэ-макратычнага грамадзтва палітычна съмерць ёсьць вынікам барацьбы элітаў і ходу палітычных працэсаў. Аднак прадказальнасць і трываласць такої систэмы адрознівае яе ад «зъдзічэлай» палітычнай съмерці, якая характэрная для псэўда-дэмакратыяў. У закрытых грамадзтвах, такіх, як сёньняшняя Украіна, прасочваецца залежнасць палітычнай ратацыі ня столькі ад «літары» і «духа закону», колькі ад выніку інтрыгай і закулісной барацьбы ў межах систэмы ўлады.

Выкарыстаныя крыніцы:

1. Арьев Ф. Человек перед лицом смерти. — М., 1992. — С. 455.
2. Кундера М. Невыносимая легкость бытия. — СПб: «Азбука-классика», 2002. — С. 10.

Пераклад з украінскай Юрый Чавусава паводле:
Віталі Мароз. Сучасны вімір феномену політычнай //
смерти «І», 2004, № 30*/Молодіжны випуск/.

СВАБОДА МЭТАДАЛЁГІ – МЭТАДАЛЁГІЯ СВАБОДЫ

Юрый Чавусаў

Рэйтынгі свабоды амэрыканскай няўрадавай арганізацыі *Freedom House* (Дом Свабоды) — адзін з самых пашыраных і вядомых у сьвеце паказынікаў свабоды той ці іншай краіны. Менавіта адзнакі *Freedom House* часта прымаюцца за вызначальны крытэрій свабоды і дэмакратычнасці той ці іншай дзяржавы.

Пашукавік *Yahoo!* знаходзіць у сусветным павуціні больш за 12 300 000 спасылак на інтэрнэт-старонкі, што ўтрымліваюць словазлучэнне *Freedom House*. Адпаведна, нават калі скласці разам колькасць спасылак на словазлучэнні (у розных напісаньнях) «беларуская паліталёгія», «белорусская политология», «палітычная наука Беларусі» і гэтак далей, агульная колькасць спасылак на гэтыя тэрміны ў *Yahoo!* не перавысіць дваццаці тысячай. А на слова «беларуская палітыка» пашукавік выдае 80 000 спасылак. Гэтыя лічбы — сьведчаньне ўплывовасці парадынальных дасьледаваній палітычных систэмаў розных краінаў, якія распаўсюджваюцца *Freedom House*.

Пра Дом Свабоды

Няўрадавая арганізацыя *Freedom House* была заснаваная больш чым шэсцьдзесят год таму, на прыканцы Другой сусветнай Вайны, зь ініцыятывы Элеаноры Рузвэльт, Вэндэла Ўілкі і іншых амэрыканцаў з мэтай пашырэння дэмакратычных каштоўнасцяў, прадухілення пагрозаў міру і дэмакратыі ў сьвеце. Зараз кірауніцтва *Freedom House* складаецца з прадстаўнікоў амэрыканскіх дэмакратычнай і рэспубліканскай партый, незалежных палітыкаў, а таксама бізнесаўцаў, вучоных, журналістаў, пісьменнікаў, грамадзкіх дзеячоў, былых дзяржаўных службоўцаў. Усе яны аб'яднаныя «бачаньнем вызначальнай ролі каштоўнасцяў свабоды і правоў чалавека ў місіі Злучаных Штатаў на міжнароднай арэне».

За працяглы час свайго існаваньня *Freedom House* зайжды быў у цэнтры дыскусіі і падзеяў,

датычных пашырэння свабоды. У 40-я гг. мінулага стагодзьдзя ён актыўным чынам удзельнічаў у распрацоўцы і прасоўванні Пляну Маршала ды ў пабудове Арганізацыі Паўночна-Атлянтычнай Дамовы, у 60-я спрычыніўся да руху за грамадзянскія права ў саміх Злучаных Штатах, у 70-я прымаў удзел у вырашэнні проблемаў палітычных мігрантаў, у 80-я падтрымліваў рух Салідарнасці ў Польшчы і дэмакратычную апазицыю на Філіпінах. *Freedom House* актыўна (наколькі гэта магчыма ў статусе няўрадавай арганізацыі) працідзейнічаў дыктатурам у Цэнтральнай Амэрыцы і Чылі, рэжыму апартэйду ў Паўднёва-Афрыканскай Рэспубліцы, задушэнню Праскай Вясны, савецкай інтэрвенцыі ў Аўганістане. У 90-я гады вялікую ўвагу і заклапочанасць *Freedom House* выказаваў адносна лёсу новых дэмакратычных рэжымаў, што паўсталі ў выніку трэцяй глябальнай хвалі дэмакратызацыі, а таксама пратэставаў супраць генацыду і брутальных парушэнняў правоў чалавека ў Босніі і Руандзе, на Кубе, у Кітаі і Бірме.

Сёння *Freedom House* — вядучы (найбольш вядомы) дасьледчык маладых дэмакратыяў усім сьвеце і іх абаронца ад небяспекі рэцыдываў дыктатуры і палітычных рэпресіяў. Ён імкнецца дапамагчы маладым дэмакратычным рэжымам перадолець тыя перашкоды, якія звычайна паўстаюць на шляху да дэмакратіі і свабоды. Гэтая місія выконваецца шляхам мноства ўнутрыамэрыканскіх і замежных дасьледаваній, адукацыйных праграмаў і праграмаў прававой дапамогі, якія скіраваныя на прасоўваньне праву чалавека, дэмакратыі, развязаныя рынкам, эканомікі і прававой дзяржавы, незалежных сродкаў масавай інфармацыі і рэлігійнай талерантнасці. *Freedom House* мае штаб-кватэру ў Нью-Ёрку, а таксама аддзяленыі ў Вашынгтоне, Бухарэсце, Будапешце, Бялградзе, Варшаве і Кіеве.

Карацей кажучы, *Freedom House* прадстаўляе ту частку амэрыканскай грамадзянскай суполь-

насыці, якая процістаіць традышыйнаму для амэрыканскага палітыкуму імкненю да ізоляцыянізму і засяроджванью на ўнутрыамэрыканскіх справах. Гэтае процістаяньне грунтуецца на дзяржайніцкім разуменіні амэрыканскіх нацыянальных інтэрэсаў згодна з ліберальным съветапоглядам. У межах такога разуменія інтэрэсам амэрыканскай дэмакратыі больш адпавядае не нэўтральнасць альбо нават прыхільнасць нейкага дыктатарскага рэжыму, а хутчэй нэўтралітэт альбо нават апазыцыя з боку рэжыму дэмакратычнага. Інтэрэсы Амэрыкі, згодна з *Freedom House*, — гэта пашиярэнныне свабоды ва ўсім съвеце. У адрозненініе ад ястрабаў з кансерватыўнага крыла, зь іх «ракетна-бомбавым» разуменінем інтэрэсаў Амэрыкі ў съвеце, *Freedom House* хутчэй арыентаваны на экспарт ліберальна-дэмакратычных культурных каштоўнасцяў і падтрымку дэмакратычнага лёбі (ці то «дэмакратычнай пятай калёны») ува ўсіх кутках съвету. «Дэмакратыі не ваююць паміж сабой» — вось крытэр нацыянальнай бяспекі ЗША, які транслюеца *Freedom House*. Гэтая пазыцыя часткова ўваходзіць у зынешнепалітычную дактрину ЗША, часцяком выкарыстоўваецца ў распрацоўцы палітыкі ў дачыненіі да «новых дэмакратыяў», аднак зъяўляеца не адзіным яе складнікам.

У тым, што такога кшталту арганізацыя паўсталала ў пасълявеннай Амэрыцы, няма нічога дзіўнага, і ў гэты пэрыяд іншыя падобныя інституцыі паўставалі як у Злучаных Штатах, так і ў іншых краінах Захаду. Выклік пасълявеннага Трэцяга съвету і магутная альтэрнатыва Савецкага блёку, працэсы дэкалянізацыі і неабходнасць дакладнага вывучэння гэтага новага съвету для выпрацоўкі адэкватных і надзейных стратэгіяў дасягненія амэрыканскіх інтэрэсаў спарадзіл шэраг інституцыяў, скіраваных на вывучэніе неамэрыканскага, незаходняга, дамадэрнага грамадства. Палітычнае, гуманітарнае і часткова эканамічнае вымярэнне гэтага прцесу было адлюстраванае пры стварэнні *Freedom House*. Рэзультаты съвету на два лягеры, абмежаванасць магчымасцяў сілавога дасягненія амэрыканскіх мэтаў і адсутнасць канцэптуальных ведаў пра працэсы дэмакратызацыі ў съвеце патрабавалі наўковага вывучэння недэмакратычнага съвету, съвету незаходняй, традыцыйнай культуры, патрабавалі збору інфармацыі пра яго з наступнай выпрацоўкай канкрэтных рэкамэндацыяў тактычнага і стратэгічнага характару для зынешнепалітычных ведамстваў ЗША і іх саюзнікаў па блёку. У пэўнай ступені арганізацыі, падобны *Freedom House*, павінны былі выпрацоўваць ідэалёгію дэмакратыі, якая магла б эфектуна про-

цістаяць ідэалёгіям «закрытага грамадзства», якія панавалі ў съвеце. Менавіта такога кшталту «фабрыкі думкі» стваралі туу зброю, якая перамагла ў сусветнай халоднай вайне. А пазней яны спатрэбліліся для вывучэння «новых незалежных дзяржаваў» і шматлікіх выпадкаў нечаканых дэмакратызацыяў.

Карысным для аналізу стратэгіі тых дасьледаваніяў, што праводзіць *Freedom House*, зъяўляеца вывучэніе съпісу фундатараў гэтай арганізацыі. Побач зь вядомымі прыватнымі фундацыямі, якія перманэнтна спансуюць развиціцьцё дэмакратычных пераменаў у съвеце (*Bradley Foundation, Soros Foundations, Ford Foundation* і інш.), у тым ліку і з карпарацыямі (такімі як *U. S. Steel, Unilever* альбо *Whirlpool*), дзейнасць *Freedom House* фінансуеца фундацыямі, непасрэдна звязанымі з амэрыканскай адміністрацыяй (*National Endowment for Democracy* альбо *Eurasia Foundation*), а таксама атрымлівае фінансаваныне ад амэрыканскага ўраду. Такая структура фінансавых здабыткаў у агульных рысах застаецца нязменнай на працягу ўжо доўгага часу. Гэта ёсьць ня толькі прайавай зацікаўленасці амэрыканскай супольнасці ў дзейнасці, што ажыццяўляеца *Freedom House*, але ў некаторай ступені абумоўлівае мэтадалягічныя асноўы ягоных дасьледаваніяў і вызначае магчымасці выкарыстання ў практичнай дзейнасці вынікаў гэтых дасьледаваніяў.

Рэгулярныя публікацыі

Freedom House актыўна публікуе вынікі сваіх дасьледаваніяў адносна стану дэмакратыі і правоў чалавека ў розных рэгіёнах съвету. Сярод публікацыяў *Freedom House*, прысьвечаных проблемам транзіталёгіі (а гэта асноўны накірунак дасьледаваніяў гэтай няўрадавай арганізацыі), вылучаюцца некалькі рэгулярных цыкліў.

Па-першае, для Беларусі актуальны штогадовы *Nations in Transit* («Нацыі ў стане транзіту»), які зъмяшчае шматмерны паралельны аналіз 27 краінаў, якія перажываюць систэмную трансфармацыю і якія прынята называць «посткамуністычнымі». Гэтая сэрыя была распачатая ў сярэдзіне 80-х гг. мінулага стагодзьдзя і ахоплівае палітычныя, эканамічныя, сацыяльныя трансфармацыйныя працэсы ў пасткамуністычных краінах. Становішча ў кожнай з краінаў, што зъяўляюцца прадметам дасьледаванія, адлюстроўваеца ў асобным артыкуле, які звычайна рыхтуецца па прапанаванай *Freedom House* схеме і з выкарыстаннем зададзенай систэмы колькасных ацэнак спэцыяльна запрошаным экспэртам — гэта можа

быць філёзаф, культуроляг, палітоляг альбо практик у галіне зынешняй палітыкі, але заўжды чала-век, абазнаны ў справах дадзенай краіны.

Таксама выдаюца адмысловыя зборнікі, такія як *Countries at the Crossroads* («Краіны на раздарожжы») — тут даецца параўнальны аналіз працэсаў транзіту да дэмакратыі як у пост-камуністычных краінах, так і ў тых краінах съвету, якія ступілі на гэты шлях, ня маючы папярэдняга досьведу пабудовы камуністычнага грамадзтва. Напрыклад, выданьне *Countries at the Crossroads* 2004 г. зъмяшчае агляды ў дачыненьні да працэсаў дэмакратызацыі ў 30 «ключавых» для сваіх рэгіёнаў краінаў, сярод якіх Аўганістан, Пакістан, Узбекістан, Уганда, Грузія, Азэрбайджан, Украіна, Вэнесуэла. У гэтым выданьні таксама публікуюца аўтарскія матэрыялы навукоўцаў, аналітыкаў і дзяржаўных дзеячоў, прысьвежаныя параўнальнаму аналізу дэмакратычнага будаўніцтва ў галіне пашырэння грамадзянскіх сва-бодаў, прававой дзяржавы, барацьбы з каруп-цыяй, празрыстасці ўлады і свабоды выбараў. У параўнаньні з папярэднім сэрыяй, прадмет дасыльданьня тут значна больш шырокі з пункту гледжання культурнай разнастайнасці. Сэнс дасыльданьня — у аналізе бягучых тэнденцыяў у тых краінах, становішча ў якіх мае вырашальнае значэнне для працэсаў дэмакратызацыі ў сваіх рэгіёнах (Беларусь да гэтай групоўкі не належыць). Гэтыя зборнікі заўжды зъяўляюцца грунтоўнай крыніцай актуальнай інфармацыі для дасыльдніка, які займаецца параўнальнай паліталёгіяй.

Безумоўна, вартыя ўвагі і іншыя, больш спэцыялізаваныя дасыльданьні *Freedom House*, справаўдачы, прысьвежаныя свабодзе слова і сва-бодзе веравызнаньня, бюлетэнь *Freedom Monitor*, дасыльданьні асобных краінаў, іншыя спэцыяльныя дасыльданьні і зборнікі аўтарскіх ана-літычных артыкуулаў.

Аднак найбольшай увагай прэсы і грамадз-касці, найбольшым аўтарытэтам і паблісці карыс-таеца штогадовы агляд *Freedom in the World* («Свабода ў съвеце»), які дае параўнальную ацэнку стану палітычных правоў і грамадзянскіх свафодаў ува ўсіх краінах і залежных альбо спрэчных тэры-торыях — па стане на адпаведны год. Гэтыя спра-ваздачы складаюцца арганізацый штогадова з 1972 г., выдаюцца ў выглядзе кнігі з 1978 г., аднак і раней, недзе з 50-х гг., *Freedom House* час ад часу выдаваў гэтак званыя «Падлікі свабоды» — *Balance Sheet of Freedom*. Цяпер гэтае выданьне карыста-еца вялікім аўтарытэтам і шырока выкарыстоўва-еца ў палітычных спрэчках як аргумент для адня-сеньня той альбо іншай краіны да свабодных альбо да несвабодных. Яго чытаюць і цытуюць палітыкі,

журналісты, дасыльчыкі. Карацей, выдадзены ў 2004 г. чарговы том гэтага агляду ёсьць вызначаль-ным рэсурсам пра свабоду ў съвеце, вага якога шмат у чым абумоўленая сур'ёзным падыходам да збору фактычнага матэрыялу, грунтоўнай працай над мэтадалёгіяй і нязменнасцю ключавых пады-ходаў да праблемы вось ужо цягам шасыцізесці гадоў.

«*Freedom in the World* заўжды зыходзіць з таго, што свабода зъяўляеца ўніверсальнай каштоў-насцю», — адзначае Фрэнсіс Фукуяма, які такса-ма ўваходзіць у Наглядальную Раду *Freedom House*. Як адзначае Фарыд Захарыя, пры наяўнасці ў съвеце дастаткова вялікай колькасці дадзеных па эканамічным разьвіцці, разьвіццё палітычнае і дэмакратычнае пакутуе на недахоп статыстычнай і аналітычнай інфармацыі. *Freedom in the World* за-паўняе гэты прабел, прадстаўляючы інфармацыю па ўсіх краінах съвету для кожнага, хто цікавіцца разьвіццём дэмакратыі і ўвогуле грамадзкім разь-віццём і сацыяльнымі працэсамі. З амэрыканскімі дасыльчыкамі вартыя пагадзіцца — сапраўды, сёнь-ня, бадай, толькі *Freedom in the World* (і дапамож-ная выданьні *Freedom House*) дае магчымасць на падставе ў агульных рысах нязменнай мэтадалёгіі прасачыць працэсы разьвіцця ліберальнай дэмакратыі ў глябальнym маштабе.

У кожным аглядзе *Freedom in the World* інфармацыя прадстаўленая ў выглядзе рэйтынгаў, якія характарызуюць кожную з краінаў съвету па стане электаральнай дэмакратыі і грамадзянскіх правоў, з улікам эканамічнага дабрабыту і ўзроўню карупцыі. Таксама вызначаеца адзіны на кожны год агульны рэйтынг свафоды ў памеры ад 1 да 7 для кожнай краіны. У залежнасці ад на-браний колькасці пунктаў і атрыманага рэйтингу краіна зъмяшчаеца ў групу свафодных, часткова свафодных альбо несвабодных. Дасыльданьне ўтрымлівае кароткія нататкі пра кожную краіну і суправаджаеца трывама-пяццю ўводнымі арыку-ламі кіраунікоў дасыльчай групы (якая часам складае па два тузіны асобаў), найбольш упływo-вых экспертаў, дзе зъмешчанае бачанье сусьвет-ных працэсаў дэмакратызацыі і лібералізацыі за-справаўдачны пэрыяд.

Такім чынам, ўсе агляды *Freedom in the World* аб'ядноўвае арыгінальная мэтадалёгія *Freedom House*, якая скіраваная на структурна-функцыянальны аналіз працэсу разьвіцця грамадзянскіх правоў і дэмакратыі ўва ўсіх краінах съвету. Карацей, *Freedom in the World* — лічба свафоды.

Выданьне *Freedom in the World* 2004 г. зъмяш-чае дадзенныя па 192 краінах і 16 звязанных альбо залежных тэрыторыях за 2003 г. і мае падзагаловак «Сусветная свафода пашыраеца сярод тэрору і

няпэўнасці». У ім адзначанае падзеньне ўзроўню свабоды ў бедных краінах, аднак адначасова робіцца выснова пра няўхільны прагрэс свабоды і дэмакратыі, нягледзячы на глабальны тэрарызм і... нягледзячы на наступствы барацьбы зь ім. Дасыледнікі заўважаюць паляпшэнне сітуацыі са свабодай у параўнанні з пазаміным годам ў 51 краіне (у тым ліку за гэты год — у 25 дзяржавах), у той час як становішча за апошнія два гады пагоршылася ў 27 краінах (у 13 — за апошні год). Увогуле за апошні год пяць краінаў зъмянілі катэгорыю свабоды да горшай, а трэх краін перайшлі ў больш высокую катэгорыю. У той жа час выклікае занепакоенасць той факт, што пазытыўную дынаміку дэмантруюць краіны, недатычныя да глабальнай вайны з тэрарызмам (Цэнтральная і Ўсходняя Эўропа і Ўсходняя Азія). *Freedom House* адзначае, што ў краінах, задзейнічаных у антытэрарыстычнай кааліцыі, а таксама ў краінах Сярэдняй Азіі пад лёзунгамі барацьбы з тэрарызмам становішча пагоршылася. «Часцяком контртэрарыстычныя дзеянні выкарыстоўваюцца ў якасці апраўдання барацьбы зь іншадумствам», — гаворыць *Freedom House*. Аднак адначасова аўтары робяць заўвагу, што гэтыя негатыўныя наступствы падзеяў 11 верасня 2001 г. не пахінулі становішча ў краінах старой кансалідаванай дэмакратыі.

Увогуле, у адпаведнасці зь бягучым аглядам, цяпер 88 краін у сівеце свабодныя (у мінулым где было 89 свабодных краінаў), у іх пражывае 2,8 мільярды людзей, альбо 44% сусветнага насельніцтва. Яны карыстаюцца шырокім дыапазонам правоў. 55 краінаў разглядаюцца як часткова свабодныя, як і ў мінулым годзе, — яны прадстаўляюць 1,3 мільярды людзей, альбо 21% чалавечтва. Для іх палітычныя права і грамадзянскія свабоды больш абмежаваныя, кіраўнічая ўлада ў некаторых выпадках пакутуе на карупцыю альбо ажыццяўляе палітычныя, этнічныя ці рэлігійныя перасьлед. Агляд сцьварджае, што 2,2 мільярды людзей, альбо 35% глабальнага насельніцтва, якія жывуць у 49 дзяржавах, існуюць ва ўмовах несвабоды (у мінулым годзе лічба складала 48 краінаў). Гэтыя людзі амаль пазбаўленыя асноўных палітычных правоў і фундамэнタルных грамадзянскіх свабодаў. Адзначым, што дадзеная ацэнка не звязаная наўпрост з наяўнасцю ў краіне электаральнага дэмакратычнага рэжыму — па стане на 2004 г. у 177 краінах сівецу фармальна ўлада вызначаецца ў ходзе выбарчага працэсу. Аднак не заўжды гэта ўплывае на рэальны стан свабоды.

У дасыледаванні адзначаецца павелічэнне колькасці свабодных сярод краінаў ісламскай культуры. Таксама аўтары адзначаюць, што пераважная частка багатых краінаў зъяўляеца свабод-

нымі, аднак пры гэтым адкідаеца аргумэнт аб простай залежнасці ўзроўню свабоды ад узроўню эканамічнага разьвіцця. Дасыледнікі хутчэй схіляюцца да думкі, што свабода на самой справе зъяўляеца рухавіком эканамічнага разьвіцця.

Паказальна, што за ўесь час складання спраўваздачы *Freedom in the World* толькі 24 краіны заўжды мелі адзнаку свабодных. Таму для большасці чалавецтва стан свабоды — новая рэч, якая ня мае прыкметаў устойлівасці. Тым ня менш рэгрэс свабоды ня ёсьць пашыранай зъявай, калі зыходзіць з пазыцыі *Freedom House*. 13 несвабодных краінаў ніколі не атрымлівалі ад *Freedom House* іншай адзнакі, акрамя гэтай. Але у 2004 г. самы нізкі з усіх магчымых рэйтынгаў атрымалі толькі 8 краінаў — меней, чым калі-небудзь за ўсю гісторыю дасыледаванніяў.

Аснова мэтадалёгіі *Freedom in the World*

Якім жа чынам фармуеца рэйтынгі *Freedom House*? На якой падставе той альбо іншай краіне даеца адзнака «свабодная», «часткова свабодная» альбо «несвабодная»? Якая мэтадалёгія пакладзеная ў аснову дадзеных дасыледаванніяў?

Мы сфакусуем нашу ўвагу на мэтадалёгіі *Freedom in the World* як на паказальным і асноўным прыкладзе мэтадалягічных падыходаў дасыледаванніяў, што ажыццяўляюцца *Freedom House*. Іншыя дасыледаванні адрозніваюцца большай увагай да тых альбо іншых аспектаў дэмакратыі і дэмакратызацыі, аднак філозофскі падмурок падыходаў застаецца нязменным. Тая мэтадалёгія дасыледаваннія, якая выкарыстоўваецца *Freedom House* зараз, мае ў сваім падмурку распрацоўкі Раймонда Гасціла, спэцыяліста ў галіне рэгіянальных дасыледаванніяў. Пазней гэтыя распрацоўкі разъвіваліся і дапрацоўваліся.

Такім чынам, з 1972 г. *Freedom House* ў сваім аглядзе *Freedom in the World* выстаўляе штогадовую адзнаку свабоды, частковай свабоды альбо несвабоды ўсім незалежным дзяржавам альбо залежным тэрыторыям, якія існуюць у дадзены момант. Краіны, якія падлягаюць дасыледаванню, вызначаюцца згодна зь іх прызнаннем міжнароднай супольнасцю, аднак пад увагу бярэцца рэальная магчымасць уладаранні на дадзенай тэрыторыі — напрыклад, тэрыторыя непрызнанага Турыцкага Кіпру вызначаецца за асобны суб'ект, паколькі там *de facto* не ўладарыць урад Кіпру (таксама асобна разглядаюцца звязаныя тэрыторыі і калёніі, такія як Ганконг, Французская Гвіяна, Пуэрта-Рыка). Такія спрэчныя тэрыторыі, як Абхазія і Тыбет, таксама вылучаюцца ў асобныя

адзінкі згодна з выразна выяўленым імкненіем насельніцтва да самавызначэння. Побач зь незалежнымі дзяржавамі і спрэчнымі альбо звязаннымі тэрыторыямі дырэкцыя *Freedom House* у асобным дадатковым разьдзеле ацэньвае гэтак званыя «мікратэртыры» зь міэрным насельніцтвам, такія як Фалклендскія выспы, атол Піткэрн, атол Норфалк, Какосавыя выспы і выспу Пасхі. Усе гэтыя тэрытарыяльныя адзінкі маюць сталае мясцовае насельніцтва, якое ўтварае асобныя палітыкумы, што могуць разглядацца як незалежныя палітычныя систэмы. Наадварот, тая тэрыторыі, якія ня маюць сталага насельніцтва (незаселеныя выспы і атолы, амерыканскі Джонстанскі атол, часова населены вайскоўцамі, плятформы ў Паўночным моры, у tym ліку і плятформа Сіляндыйя, якая абвесціла незалежнасць, выпусціла пашпарты і маркі і нават уступіла ў вайсковы канфлікт з Аб'яднаным Каралеўствам), а таксама Ватыкан, не разглядаюцца як палітычныя ўтварэнні.

Прадметам дасъледаваньня тут зьяўляюцца стан палітычных правоў і грамадзянскіх свабодаў, прычым для ўсіх краінаў і тэрыторыяў стандарт чалавечых правоў і свабодаў зьяўляецца канстантай, якая не зъмяніяецца ў залежнасці ад культурных адрозненій, рознай ступені эканамічнага разьвіцця і разнастайных нацыянальных, дзяржаўных інтэрэсаў. Гэтыя фактары ў канкрэтных краінах улічваюцца пры фармаваньні ацэнак асобных індыкатараў (такіх як свабода прэсы альбо стан канфесійных дачыненій) і могуць быць разгледжаныя як дастатковая падстава для разумных аблежаваньняў асобных свабодаў, аднак базавы кошык свабодаў і правоў застаецца адным для ўсіх краінаў, што патрапілі ў адзін агляд. У той жа час відавочна, што гэты базавы кошык, нязменны ў геаграфічным сэнсе, зь цягам часу зъмяніяецца: адбываюцца пераасэнсаваныя розных акспектаў электаральной дэмакратыі і ступені палітычнага ўдзелу, па-рознаму разумеецца свабода слова, зъмяніяецца стаўленіне да сымяротнага пакараньня. Кропкай адліку зьяўляецца пералік, дадзены ва Ўсейгульнай дэкларацыі правоў чалавека, адзіны стандарт, агульны для ўсіх грамадстваў, незалежна ад геаграфічнага становішча, этнічнага і рэлігійнага складу, узроўню эканамічнага разьвіцця.

Аўтары агляду зыходзяць з думкі, што дэмакратыя, пры ўсёй разнастайнасці разуменій гэтага тэрміну, мае ў сваёй аснове палітычную систэму, дзе людзі свабодна абіраюць сваіх уладных лідэраў зь ліку канкурэнтных груповак, якія не былі вызначаныя ўрадам. Свабода зьяўляецца магчымасцю функцыянуваць вольна і спантанна ў

разнастайных палях чалавечай дзеянасці па-за кантролем альбо кіраваньнем ураду альбо іншых патэнцыйных цэнтраў дамінаваньня. Гэткае разуменіе дэмакратыі і свабоды склалася пад уплывам рэзвізаваных (абноўленых) тэорыяў мадэрнізацыі і ліберальных канцэпцыяў дэмакратыі, яно застаецца па сутнасці нязменным для ўсіх больш чым 30 выпускаў *Freedom in the World*, а таксама распаўсюджваецца і на іншыя дасъледаваньні, што ажыццяўляюцца *Freedom House* альбо нахнёныя мэтадалёгіяй *Freedom House*.

У аглядах ацэньваецца рэальнае становішча і рэальны набор правоў і свабодаў, якім можа карыстацца канкрэтны грамадзянін, а не палітычны рэжым як такі, якія стан заканадаўства альбо ідэалягічная дактрина кіраунічай эліты альбо ўраду. Такія палітычныя ўмовы, як вайна, голад, тэарызм, рэвалюцыйны альбо надзвычайні стан, іншыя навакольныя абставіны, наўпрост не ўпłyваюць на рэйтынгі — яны ўлічваюцца толькі ў той ступені, у якой яны (згодна з ацэнкай дасъледнікаў) паўплывалі на стан свабоды, зрабіўшы на яго станоўчы альбо адмоўны ёфект.

Freedom in the World адкідае як неабгрунтаваныя ўяўленыя пра культурна абумоўлены харктар дэмакратыі, прызнае магчымасць пабудовы розных формаў ліберальнай дэмакратыі ў краінах незаходнай культуры. Агляд съцвярджае, што, акрамя старых заходніх дэмакратыяў Паўночнай Амерыкі і Эўропы, існуе розныя формы ў той ці іншай ступені ўстойлівых дэмакратычных і свабодных дзяржаваў у народе розных расаў і рэлігій у Афрыцы, Азіі, Ціхім Акіяне. Культурныя перашкоды для дэмакратыі часам у гэтых краінах пераўтвараюцца ў культурныя перадумовы для дэмакратыі. Напрыклад, на некаторых ціхаакіянскіх выспах свабодныя краіны пабудавалі рэжымы, заснаваныя на палітычным і электаральным спаборніцтве радавых і клянавых групаў альбо нават пэрсаналіяў — і такія палітычныя систэмы функцыянуюць тут часам больш ёфектыўна (і з большай ступенню дэмакратычнасці), чым систэмы канкурэнтных палітычных партыяў. Прынамсі, такія систэмы выглядаюць больш дэмакратычна, чым тыя дыктатуры, якія паўсталі ў выніку спробаў мэханічнага перанясення на грамадзвы не-заходнай цывілізацыі інстытутаў заходніх дэмакратыў ў ёўрапейскім альбо паўночна-амерыканскім стылі.

У дадзены перыяд часу агляды *Freedom in the World* канстатуюць працяг глябальнай хвалі дэмакратызацыі, што пачалася напрыканцы 70-х гг. мінулага стагодзьдзя — згодна з тэрміналёгіяй Сэмюэля Хантынгтана, гэта «трэцяя глябальная

хваля дэмакратызацыі». Такая думка чиста статыстычна мае права на існаванье, аднак адначасова існуюць сур'ёзныя сумнэвы ў аргументаванасыці аб'яднанья ў адзінную дэмакратычную хвалю такіх розных працэсаў, як лібералізацыя ў Гішпаніі і Партугаліі ў 70-я, вызваленіе краінаў савецкага блёку і лібералізацыя ў самім Савецкім Саюзе, новая палітыка ў КНР, звязрэньне рэжыму талібаў у Аўганістане, ратацыя вайсковых і грамадзянскіх рэжымаў у Афрыцы, Азіі і Латынскай Амэрыцы. Ці аргументаванае залічэнне ў адзін працэс такіх розных (па культурным зъмесце і трываласыці новых дэмакратычных рэжымаў) выпадкаў? У межах канцепцыі «дэмакратычных хваляў» гэтае абагульненне зъўлецца правамерным — папросту паўзы паміж рознымі і неаднароднымі па прычынах дэмакратычнымі хвалямі сталі зараз такімі малымі, а адваротныя антыдэмакратычныя хвалі ўжо не парадаўца зь мінульымі (такімі як хваля аўтарытарызму ў 30-я гг. XX ст.). Тым ня менш нельга спрачацца з тым, што працэдуры і самі наступствы дэмакратызацыі ў 70—90-х (Гішпанія, Грэцыя, Чылі, Эстонія і г. д.) не парадаўца з той дэмакратызацыяй, якую мы назіраем зараз (Ірак, Аўганістан, Косава). І мы больш ня бачым выпадкаў, каб якая-небудзь «ключавая» краіна дэмантравала б эндагеннае памкненне стаць лякаматывам дэмакратызацыі ў сваім рэгіёне — і Кітай, і Пакістан, і Нігерыйя, і Іран не дэмантруюць прынцыповых зъменаў у сваім палітыкуме (справа абмяжоўваеца звыклым для аглядаў *Freedom in the World* у пачатку 70-х «дэмакратычным трывъненнем»). Тым ня менш для *Freedom in the World* прычыны дэмакратызацыі і канкрэтныя абставіны працякання дэмакратычных зъменаў ня маюць значэння самі па сабе — ацэнцы падлягаюць вынікі гэтых працэсаў, наяўнае выкананье палітычных правоў і грамадзянскіх свабодаў.

Пры падрыхтоўцы штогадовых аглядаў дасылднікі выкарыстоўваюць шырокі дыяпазон нацыянальных і міжнародных крыніцаў інфармацыі — пры фармаванні базы дадзеных важную ролю адыгрываюць прафесійныя контакты і аўтарытэт *Freedom House* ў дасылдніцкіх колах. Зразумела, што вялікая частка першаснай інфармацыі паступае з мэдияў, а таксама ў выніку непасрэдных падарожжаў аўтараў справаздачы па ўсім сьвеце. Крыніцай інфармацыі для *Freedom in the World* зъўлеюцца таксама справаздачы ўплывовых міжнародных няўрадавых арганізацый (такіх як *Amnesty International*, *Human rights watch*, міжнародная ліга правоў чалавека), міжнародных і міждзяржаўных арганізацый (такія структуры ААН як ЮНЕСКА альбо Чыр-

воны крыж па гуманітарных пытаньнях, сусветны Банк, АБСЭ, Савет Эўропы). Дарадчую ролю адыгрывае інфармацыя, што паступае ад няўрадавых арганізацый нацыянальнага ўзроўню — часцей за ўсё гэта ажыццяўляецца праз рэгіональныя аддзяленыні і прадстаўніцтвы *Freedom House* альбо праз згаданыя міжнародныя інстытуцыі. Таксама дарадчую ролю выконвае інфармацыя і справаздачы, якія паступаюць ад саміх урадаў — яны падлягаюць дадатковай праверцы, што павінна зъменышыць суб'ектыўізм інфармацыі, якая паступае з нацыянальнага ўзроўню. Важней крыніцай інфармацыі для *Freedom House* зъўлецца штогадовая справаздача амэрыканскага дзярждэпартамэнту па стане правоў чалавека ў сьвеце і дадатковая справаздачы зънешнепалітычнага ведомства. У сваю чаргу, *Freedom in the World* і іншыя выданыні *Freedom House* выкарыстоўваюцца пры складанні гэтага дакумэнта і для аргументавання амэрыканскай палітыкі (трэба прыгадаць, што кірауніцтва арганізацыі звязанае з вышэйшымі эшалонамі амэрыканскай адміністрацыі і рэспубліканскага, і дэмакратычнага кшталту). Галоўную ролю ў атрыманні і аналізе інфармацыі адыгрываюць дасылдніцкія цэнтры ЗША, навуковыя інстытуцыі, фабрыкі думкі, што спэцыялізуюцца на дасылдаванні неамэрыканскага съвету і зънешній палітыкі. Карапей, кожная справаздача *Freedom in the World* ёсьць плёнам намаганніяў калектыву навукоўцаў і практикаў, які сфармаваны адмыслова для гэтай справы і бярэ інфармацыю для дасылдавання з самых разнастайных крыніцаў, падвяргаючы яе шмаступеневай праверцы.

Сыстэма падлікаў

Агляд *Freedom in the World* бярэ пад увагу дзіве групы крытэраў, датычных, адпаведна, палітычных правоў і грамадзянскіх свабодаў. Палітычныя права дазваляюць індывідам удзельнічаць у палітычным працэсе на розных ягоных стадыях, упłyваць на прыняцце палітычных рашэнняў на нацыянальным, рэгіональным і лякальным ўзроўнях. У свободным грамадстве гэта дазваляе ўсім дарослым асобам прымаць удзел у канкурэнтным вырашэнні публічных справаў падчас свабодных і справядлівых выбараў, у тым ліку праз свабодна абранных прадстаўнікоў. Грамадзянскія свабоды ўключаюць права мець і распаўсюджваць уласнае меркаванье, ствараць і развіваць ініцыятывы і валодаць асабістай свабодай аўтаномна ад дзяржавы. Пры гэтым кожная краіна праганяеца праз два шэрагі контрольных пытаньняў, датычных гэтых дзівюх групаў крытэраў.

Для высьвятленыя становішча з палітычнымі правамі дасьледнікі ставяць наступныя пытаныні:

- A. Выбарчы працэс — Ці зъяўлецца галава дзяравы і/альбо галава ўраду ці іншы фактычна ўладны лідэр абранным праз свабодныя і справядлівыя выбары?
1. Ці абранныя праз свабодныя і справядлівыя выбары асобы, што ажыцьцяўляюць функцыі заканадаўчай улады?
  2. Ці маюцца справядлівыя выбарчыя законы, роўныя магчымасці правядзення кампаній, сумленае галасаванье і падлік пададзеных выбарчых бюлетэняў?
- B. Палітычны плюралізм і ўдзел — Ці маюць людзі права арганізоўвацца ў разнастайныя палітычныя партыі альбо ў іншыя канкурэнтныя палітычныя групоўкі па ўласным выбары і ці прадугледжвае систэма магчымасць перамогі альбо паразы гэтых партыяў альбо груповак?
1. Ці існуе рэальная апазыцыя і магчымасць для яе прыйсьці да ўлады альбо павялічыць сваю падтрымку праз выбары?
  2. Ці вольны народ ад улады вайскоўцаў, замежных сілаў, таталітарных груповак альбо партыяў, рэлігійнай гіерархіі, эканамічнай алігархіі альбо іншай уладнай групоўкі?
  3. Ці маюць культурныя, рэлігійныя, этнічныя альбо іншыя меншасці магчымасць (у разумных межах) ажыцьцяўляць самавызначэнне, самакіраванье, аўтаномію альбо нефармальны ўдзел у працэсе прыняцця рашэнняў?
- C. Функцыянаванье ўраду — Ці вызначаецца палітыка ўраду волій свабодна абранных прадстаўнікоў?
1. Ці вольны ўрад ад распаўсюджанья калупці?
  2. Ці справаўдачны ўрад насељніцтву ў пэрыяд паміж выбарамі, і ці працуе гэты мэханізм эфектыўна і празрыста?
- Акрамя таго, для традыцыйных манархіяў, якія не дапускаюць існаванье палітычных партыяў альбо выбарчага працэсу, вызначаецца магчымасць правядзення кансультацыяў з насељніцтвам, заахвочванье абмеркаванья палітычных проблемаў і існаванье права падачы пэтыцыяў манарху альбо прадстаўнікам уладаў (дадатковае пытаныне A). Таксама для вызначэння стану палітычных правоў вырашальнае значэнне маюць выпадкі, калі ўрад альбо іншыя ўладныя структуры наўмысна зъмяніюць этнічны склад краіны альбо тэрыторыі або зънішчаюць нейкую культуру ці даюць істотныя прэфэрэнцыі ў бок той ці іншай палітычнай групы (дадатковае пытаныне B).
- Вырашаючы пытаныні палітычных правоў, *Freedom in the World* разглядае, у якой ступені сис্টэма дазваляе выбаршчыку зрабіць выбар сярод кандыдатаў і ў якой ступені кандыдаты выбіраюцца незалежна ад дзяржаўной улады. Пры гэтым прызнаеца, што фармальная выбарчыя працэдуры — далёка не адзіны фактар, які вырашае рэальнае размеркаванье ўлады. Напрыклад, пашырэнне ўплыву вайскоўцаў у Лацінскай Амэрыцы альбо рэальная перавага караля Марока над выбарнымі палітыкамі паніжаюць рэйтынг палітычных правоў, які выстаўляеца ў гэтых выпадках аглядам *Freedom House*.
- Што датычыцца грамадзянскіх свабодаў, то *Freedom House* дасьледуе наступныя пытаныні:
- A. Адносна свабоды меркаванья і веры — Ці ёсьць свабодныя і незалежныя сродкі масавай інфармацыі альбо іншыя формы культурнай камунікацыі? (Калі мэдыі кантролююцца дзяржавай, але пры гэтым дазваляеца разъмішчэнне плюралістычных меркаванняў — гэта ў пэўнай ступені разглядаеца як пазытыўны момант).
  1. Ці маюцца свабодныя рэлігійныя інстытуцыі і ці дазваляеца прыватнае і публічнае выяўленыне рэлігійных перакананняў?
  2. Ці маеца акадэмічная свабода і вольная ад ідэялягічнай індактрынацыі систэма адукацыі?
  3. Ці існуюць адкрытыя і свабодныя прыватныя і публічныя дыскусіі, абмеркаванье?
- B. Адносна свабоды сходаў і асацыяцыяў — Ці маеца свабода сходаў, дэмансстрацыяў і адкрылага публічнага абмеркавання?
1. Ці маеца свабода палітычнай альбо квазіпалітычнай арганізацыі? (Гэта могуць быць палітычныя партыі, структуры грамадзянскай супольнасці, сітуатыўныя альбо *ad hoc* групоўкі).
  2. Ці існуюць свабодныя прафесійныя саюзы, аб'яднаныя сялянаў альбо іх эквіваленты, і ці прымаюць гэтыя арганізацыі ўдзел у перамовах адносна ўмоваў працы?
  - C. Адносна стану законнасці і правоў чалавека — Ці ёсьць незалежная судовая ўлада?
1. Ці дзейнічае закон па грамадзянскіх і крымінальных спраўах? Ці знаходзіцца паліцыя пад непасрэдным грамадзянскім кантролем?
2. Ці маеца абарона ад палітычнага терору, неабгрунтаванага зъняволенія альбо высылкі, ад пытак, што могуць выкарыстоўвацца групамі, якія падтрымліваюць альбо процістаяць систэме? Ці ёсьць свабода ад вайны і паўстанняў? (Адсутнасць вайны і паўстань-

няў павялічвае аб'ём свабодаў у свабодным грамадзтве, аднак адсутнасць вайны і паўстаньня ня робіць несвабоднае грамадзтва больш свабодным.)

3. Ці ўсе роўныя перад законам?
- D. Асабістая аўтаномія і эканамічныя права — Ці маецца асабістая аўтаномія? Ці ёсьць дзяржаўны кантроль за падарожжамі, выбарам месца жыхарства і месца працы? Ці існуе свабода ад ідеалігічнай індактрынацыі і празмернай залежнасці ад дзяржавы?
1. Ці ахоўваеца прыватная ўласнасць? Ці маюць права грамадзяне ажыццяўляць прыватнае прадпрымальніцтва? Ці вольная гэтая дзейнасць ад незаконнага ўзьдзеяньня з боку дзяржаўных службовых асобаў і сілаў бяспекі, арганізаванай злачыннасці?
2. Ці выконваюцца пэрсанальныя сацыяльныя свабоды, у тым ліку гэндерная роўнасць і магчымасць выбару партнэраў па шлюбе?
3. Ці маецца роўнасць магчымасцяў, уключна з свабодай ад эксплуатацыі і залежнасці (у тым ліку прыгоннай), ад уласнікаў зямлі і прадпрыемстваў, ад лідэраў аб'яднанняў і бюракратуў, альбо іншыя перашкоды ў атрыманні справядлівай долі эканамічнага прыбыту?

Пры аналізе гэтага пераліку грамадзянскіх свабодаў *Freedom House* ніколі не атаесамляе замацаваныя ў законе нормы з реальным станам рэчаў — і першае, і другое мае значэнне, аднак вага другога чынніка пераважае. Адначасова заўжды ўлічваюцца канкрэтныя мясцовыя ўмовы, напрыклад, адсутнасць на маленькой высьпе вялікіх прафсаюзных аб'яднанняў ня съведчыць пра памяншэнне ўзроўню свабоды, калі гэткае становішча ня сталася вынікам таго, што ўрад альбо іншы актор наўмысна блякуе іх разъвіцьцё. У такіх выпадках невялікі памер супольнасці не дазваляе іх парашыць зь вялікім дзяржавамі — але ўзворені свабоды ад гэтага не памяншаецца. Пытаныні карупцыі і празмернай альбо неразумнай няроўнасці (у сэнсе адсутнасці роўнасці магчымасцяў) могуць шкодзіць свабодзе ўва ўсіх яе праявах. З кожным годам у гэтую мадэль дасыльдаванья ўносяцца некаторыя змены, напрыклад, у 2004 г. было дададзенае пытаньне пра стан акадэмічных свабодаў у блёку грамадзянскіх свабодаў, дадаліся тры пытаныні пра функцыянальне ўраду і зынікла адно пытаньне пра эфектыўнасць выбарчай сыстэмы ў блёку палітычных правоў, пераформуляваныя некаторыя з пытаньняў.

Першапачаткова каманда экспэртаў *Freedom House* зъмяшчае краіну ў прамежак ад 0 да 4 пунктаў па кожным з пазначаных вышэй пытаньняў,

зыходзячы з уласнай ацэнкі агульнай сітуацыі, дзе 0 пунктаў азначае поўную несвабоду па дадзеным пытаныні альбо татальнае невыкананье гэтага палітычнага права, а 4 пункты азначаюць поўную свабоду і выкананье ўсіх правоў. Такім чынам, самы высокі магчымы лік для групы пытаньняў палітычных правоў складае 40 пунктаў (калі на кожнае з палітычных пытаньняў прыпадае адзінка ў 4 пункты, гэта значыць выдатнае становішча ўсіх палітычных правоў), а для пытаньняў групы грамадзянскіх правоў — 60 пунктаў (поўнае выкананье ўсіх грамадзянскіх свабодаў). Дадатковыя адказы на пытаныні да групы палітычных правоў — напрыклад, магчымасць у варунках традыцыйнай абсолютнай манархіі падаваць пэтыцыі манарху альбо адсутнасць дыскрымінацыі па этнічнай прыкмете — могуць таксама пацягнуць адыманне, але не павелічэнне пунктаў. Пасля гэтай аперацыі, зыходзячы з набранай колькасцю пунктаў, вызначаюцца агульнія катэгорыі стану палітычных правоў і стану грамадзянскіх свабодаў паводле табліцы 1.

Табліца 1

Палітычныя права	
Колькасць балаў	Катэгорыя
36–40	1
30–35	2
24–29	3
18–23	4
12–17	5
6–11	6
0–5	7
Грамадзянскія свабоды	
Колькасць балаў	Катэгорыя
53–60	1
44–52	2
35–43	3
26–34	4
17–25	5
8–16	6
0–7	7

Таксама *Freedom House* у сваёй справаўданіі азначае і дынаміку зъмянення сітуацыі, пазначаючы яе рыскамі ↑ (пазытыўная дынаміка зъмянення становішча) альбо ↓ (нэгатыўная перамены). Гэтыя трэнды не абавязкова азначаюцца зъменамі ў колькасці набраных краінай пунктаў альбо катэгорыяй, у якой знаходзіцца краіна.

Такім чынам, па прыкмеце палітычных правоў і па прыкмеце грамадзянскіх свабодаў краіна зъмяшчаеца ў адну з гэтых сямі катэгорыяў па двух паказніках, дзе катэгорыя 7 съведчыць пра поўную адсутнасць свабоды альбо грамадзянскіх правоў, а катэгорыя 1 съведчыць пра росквіт свабоды і грамадзянскіх правоў, блізкае да ідэальнага становішча. Пры гэтым важна адзначыць, што ацэнкі палітычных правоў і грамадзянскіх свабодаў не зъяўляюцца цалкам аўтаномнымі — немагчымая сітуацыя, калі адна краіна альбо тэрыторыя знаходзілася б у адзін год у катэгорыі 1 альбо 2 па паказніку палітычных правоў і ў катэгорыі 6 па паказніку грамадзянскіх свабодаў — гэта вынікае з самой сутнасці прадмету.

Краіны, адзначаныя ў катэгорыі 1 па прыкмеце палітычных правоў, ажыццяўляюць свабодныя і спрэвядлівыя выбары кіраўнічай улады на аснове вольнай канкурэнцыі плюралістычных палітычных груповак. Пры гэтым апазыцыя мае рэальную вагу і магчымасць прыйсці да ўлады. Меншасці маюць разумную ступень аўтаноміі, а ўся супольнасць карыстаецца дабротамі самавызначэння. За выключчынем мікратэрыторыяў і карліковых дзяржаваў у гэтых краінах назіраецца дэцэнтралізацыя ўлады. Жыхары краінаў і тэрыторыяў катэгорыі 2 маюць меншую ступень палітычных правоў з-за нэгатыўнага ўплыву і праяваў карупцыі, гвалту, дыскрымінацыі меншасцяў, замежнага ці вайсковага ўплыву на палітычныя працэсы. Гэтыя ж фактары могуць падрываць палітычныя праваў ў краінах катэгорыяў 3, 4 і 5, прычым да іх могуць далучацца наступствы вайны, вайсковых пераваротаў, вырашальнай ролі манарака альбо аўтарытарнага кіраўніка, аднапартыйнага панавання. Аднак і ў гэтых краінах і тэрыторыях існуе магчымасць ствараць і развіваць палітычныя партыі і квазі-палітычныя групоўкі, ажыццяўляць народны ўплыў на ўрад. Гэтай магчымасці пазбаўленыя грамадзяніне краінаў, зъмешчаных у катэгорыю 6, якія кіруюцца вайсковымі хунтамі, аднапартыйнымі дыктатурамі, рэлігійнымі гіерархамі альбо адзінасабнымі дыктатарамі. Гэтыя рэжымы дазваляюць толькі мінімальныя праявы палітычных правоў, такія як канкурэнтныя выбары ў мясцовыя органы кіравання альбо некаторыя ступені аўтаноміі ці прадстаўніцтва для меншасцяў. Пры гэтым дадзеныя краіны могуць знаходзіцца на раннім альбо прыпыненай стадыі дэмакратычнага транзіту альбо мець характар асьвечанай манаракіі з захаваннем інстытуцыяў традыцыйнай альбо дынастычна-фэадальнай дэмакратыі і кансультацыяў з палітычнымі суб'ектамі. Гэткія інстытуцыі адсутнічаюць альбо фактычна ня дзейнічаюць у краінах, зъмешчаных пад адзнакай 7, дзе палітычныя праваў не існуюць з-за надзвычай рэпрэсіўнага характару ўлады альбо істотных рэпрэсіяў,

абцяжараных грамадзянскай вайной. Часцяком гэтыя тэрыторыі і дзяржавы адзначаныя надзвычайным узроўнем гвалту і фактычным кіраваннем вайсковых камандзіраў у адсутнасці рэальнай улады цэнтральнага ўраду.

Што датычыцца грамадзянскіх свабодаў, то тут таксама, згодна з адказамі на контрольны сыпіс пытанняў, краіны з катэгорыі 1 знаходзяцца ў стане, блізкім да ідэальнага. У гэтых дзяржавах усталяваны і ў агульных рысах выконваецца прынцып панавання закону, а грамадзяне вольныя ад залішняга ўмешальніцтва дзяржавы ў прыватныя справы. Эканамічная актыўнасць тут ажыццяўляецца вольна на падставе прынцыпу роўных магчымасцяў. У краінах катэгорыі 2 адчуваецца дэфіцыт тых ці іншых грамадзянскіх свабодаў, а краіны і тэрыторыі катэгорыяў 3, 4 і 5 абмяжоўваюць праваў сваіх грамадзянаў праз увядзенне цэнзуры, палітычны перасыдэл і чыненне перашкодаў развязцію свабодных асацыяцыяў (гэтая дэрагацыя можа ажыццяўляцца як дзяржавай, так і недзяржаўнымі групоўкамі са згоды альбо бяз згоды ўраду). У краінах шостай катэгорыі ў адной альбо некалькіх сферах свабоды грамадзянаў абмежаваныя радыкальна — сацыяльныя, рэлігійныя свабоды, а таксама свабода дзелаў ажыццяўніцтва падлягаюць такою ступені дэрагацыі, што рэальна ня могуць разглядацца як наяўныя. Звычайна людзі ў гэтых краінах альбо тэрыторыях адчуваюць немагчымасць самавыяўленення і стварэння недзяржаўных аб'яднанняў, там амаль заўжды ёсць палітычныя зыняволенія і іншыя праявы палітычных рэпрэсіяў. Краіны катэгорыі 7 ня маюць аніякай грамадзянскай свабоды. Гэтыя супольнасці поўняцца пэрманэнтным і абургунтаванным страхам рэпрэсіяў.

Агляд *Freedom in the World* характарызуе тую альбо іншую краіну як свабодную, часткова свабодную альбо несвабодную на падставе агульнага сярэдняга паказніку палітычных правоў і грамадзянскіх свабодаў згодна з тымі катэгорыямі, якія ім нададзеныя (табліца 2).

Табліца 2

Сярэдняя лічба па стане палітычных правоў і грамадзянскіх свабодаў	Статус краіны
1–2,5	Свабодная
3–5,5	Часткова свабодная
5,5–7	Несвабодная

Мяжа паміж несвабоднымі і частковая свабоднымі краінамі, якая палягае на лічбе 5,5, мае хісткі

характар: краіна альбо тэрыторыя, якая мае рэйтынг палітычных правоў 6 і рэйтынг грамадзянскіх свабодаў 5 (альбо мае рэйтынг палітычных правоў 5 і рэйтынг грамадзянскіх свабодаў 6), можа быць ацэненая і як часткова свабодная, і як несвабодная. У гэткіх выпадках канчатковы статус вырашаецца зыходзячы з агульнай сумы першапачаткова набранных пунктаў па абодвух паказніках: краіны зь лікам 0–33 пунктаў вызначаюцца як несвабодныя, зь лікам 34–67 пунктаў — як часткова свабодныя. Часціцам тут можна заўважыць залежнасць ад канкрэтных палітычных абставін: напрыклад, Ліван, які меў аднолькавую лічбавую катэгорыю 6 і 5 (у сярэднім — 5,5) у 1994 і ў 1995 гг., быў спачатку ацэнены як часткова свабодны, а пасля таго як ягоны парліамэнт беспадстаўна працягнуў тэрмін кадэнцыі прэзыдента — як несвабодны. У некаторых (выключных) выпадках можа перасоўвацца і мяжа «свабодны — часткова свабодны» — тут пры сярэднім рэйтынгу 3 краіна можа патрапіць у катэгорыю свабодных.

З выкладзенага відавочна, што папулярныя і шырока распаўсюджаныя ў прэсе вынікі дасьледаванняў *Freedom in the World* не павінныя гэтак шмат увагі надаваць адзнакам «свабодны», «часткова свабодны», «несвабодны». Заўжды павінная ўлічвацца розніца паміж паказнікамі палітычных правоў і грамадзянскіх свабодаў, а сапраўдныя вынікі дасьледавання ўтрымліваюцца не ў разьмеркаваныні краінаў па сямі катэгорыях (якія носяць з большага валюнтарысцкі характар), а ў колькасці набранных пунктаў па кожнай зь дзізвюх лінек паасобку (якія прадстаўляюць сабой ацэнку таго, што адбываецца ў реальнym съвеце). Асабліва гэта датычыцца тых выпадкаў, калі краіны займаюць прамежкавую пазыцыю ў рэйтынгу *Freedom House*.

Дадзеная мэтадалёгія не разглядае дэмакратыю як статычную канцепцыю, і дасьледнікі прызнаюць, што дэмакратычная краіна не абавязкована патрапіць у катэгорыю свабодных. Дэмакратыя можа быць звязаная з уцікам свабодаў — і такія дзяржавы як Калумбія альбо Шры-Ланка трапляюць у катэгорыю часткова свабодных краінаў. Некаторыя дзяржавы, якія вагаюцца ад вайсковага да грамадзянскага кіравання альбо на цалкам зьдзейснілі пераход да ліберальнай дэмакратыі (такія як Гватэмала) таксама трапляюць у катэгорыю часткова свабодных. Сама гэтая катэгорыя выклікае ў дасьледнікаў пытаньні і прымушае займацца вытворчасцю дадатковых тэрмінаў, такіх як «паўдэмакратыя» альбо «фармальная дэмакратыя», для характарыстыкі тых рэжымаў, якія зьяўляюцца дэмакратычнымі па форме, але не па зъмесце.

Неадназначная і катэгорыя «свабодны», паколькі яна не азначае, што грамадзяне дзяржавы маюць дасканалую свабоду і не сутыкаюцца ў гэтай сферы з сур'ёзнымі проблемамі. Тому *Freedom House*, заклапочаны пытаньнямі выканання праваў чалавека, звязаныя пільную ўвагу на стан грамадзянскіх свабодаў і дэмакратыі ў тых краінах, якія з года ў год характарызуюцца ў аглядзе *Freedom in the World* як свабодныя. Высокая ацэнка з боку *Freedom in the World* альбо паляпшэнні ацэнкі ня сведчаць пра тое, што барацьба за права і свабоды дасягнула посьпеху і мусіць быць скончаная. Аднак відавочна, што пры аналізе стану свабоды ў глябальным памеры дасьледнік мусіць прыкладці шмат намаганьняў для таго, каб ацэніваць культуры і грамадзтвы, якія надзвіваюцца ад другога, каб вымяраць у межах адной шкалы такія розныя зъявы, як свавольства адзінаасобнага традыцыйнага манарха і магчымасць выбару эфектыўнага сродку эўтаназіі. Тому змест агляду *Freedom in the World* павінен выкарыстоўвацца ня як паказнік суперласці грамадзтва альбо перавагі аднаго рэжыму над іншым, а як сродак для заахвочвання павелічэння палітычных правоў і пашырэння межаў грамадзянскіх свабодаў ува ўсіх краінах съвету. Менавіта дзеля гэтай мэты служаць вынікі іншых дасьледаванняў *Freedom House*, змешчаныя ў штогодніках *Nations in Transit* і такіх выданнях, як *Countries at the Crossroads*.

***

Крытыка мэтадалёгіі, якая выкарыстоўваецца *Freedom House* ў аглядзе *Freedom in the World*, а таксама кладзецца ў аснову іншых дасьледаванняў, што праводзяцца гэтай арганізацыяй, разгортваецца па некалькіх напрамках. З аднаго боку, мы маем вялізную плыню крытычных адзнакаў, якія выкліканыя папросту відавочнай незадаволенасцю адмоўнымі ацэнкамі, выстаўленымі ў дачыненні да некаторых краінаў. Такая крытыка носіць выразны палітызаваны і спэкулятыўны характар. Ня варта браць пад увагу тыя выпадкі, калі гэтая крытыка зыходзіць з тых краінаў, што перажываюць пэрыяд пераходу да дэмакратыі, і непарызменыні, выкліканыя неадназначнай ацэнкай тых абставін, якія гэты пераход супрадаваюць — такая крытыка не скіраваная на мэтадалягічныя падмуркі дасьледавання, а хутчэй звязаная са спрэчнай інтэрпрэтацыяй тых альбо іншых дадзеных (для шматлікіх постсацыялістычных дзяржаваў гэта становішча меншасцяў і падзеяў ў сэпаратысцкіх рэгіёнах).

Сярод крытыкі дадзеных дасьледаванняў не апошнюю ролю адыгрываюць заўвагі пра тое, што

іх вынікі выкарыстоўваюцца для аргументавання нападак на некаторыя краіны, якія праводзяць палітыку, незалежную ад волі дзяржаваў-лідэраў — маўляў, гэта ўсяго толькі зброя ў руках ураду Злучаных Штатаў. Сапраўды, цяжка казаць пра тое, што Злучаныя Штаты як дзяржава заўжды і паўсюль падтрымліваюць сілы свабоды і дэмакратыі супраць сілаў несвабоды і дыктатуры. Таму такія абвінавачаныні часткова апраўданыя, і лёзунгі свабоды (і ацэнкі, выстаўленыя *Freedom House* той альбо іншай краіне) часам выкарыстоўваюцца ў якасці аргументавання палітыкі ЗША, якая сапраўды грунтуецца на менш альтруістичных інтарэсах. Аднак адначасова нельга не прызнаць, што ўвогуле, калі наўпрост не закранутыя іншыя складнікі амэрыканскіх інтэрсаў, калі ў далёкай краіне зацікаўленасці ў нейкім палітычным аспекте няма, амэрыканская адміністрацыя пасълядоўна выступае за дэмакратыю і свабоду — пры ўсіх астатніх роўных. Такім чынам, Амэрыка заўжды абстрактна за дэмакратыю — а ў выпадках, калі ўмешваюцца нейкія іншыя пераменныя, сітуацыя ў дачынені да канкрэтнай краіны можа быць пераасэнсаваная. Дэмакратыя і свабода ў съвеце ёсьць прынцыпам, аднак гэты прынцып можа быць парушаны ў выніку супярэчанняў зь імпэраторам нацыянальнай бяспекі.

Парарадаксальна, але прыкладна такая самая лёгіка, толькі не на зынешнепалітычным накірунку, а на ўнутрыпалітычнай арэне, хаваецца ў дзеяннях шматлікіх дыктатарскіх рэжымаў — яны ў прынцыпе, абстрактна, пры ўсіх іншых роўных умовах, выступаюць за свабоду, але ў дадзены момант ахвяруюць ёю — ці то дзеля захавання сувэрэнітэту дзяржавы, ці то дзеля росквіту эканомікі, ці то дзеля іншых абставінаў нацыянальнай бяспекі. І апраўданыне гэтых кроکаў заўжды амаль тое ж самае, як і апраўданыне амэрыканскай палітыкі па падтрымцы аднаго дыктатара супраць іншага. «Гэта на карысць нашых нацыянальных інтэрсаў, а пасъля (пасъля гвалтоўнага дасягнення этнічнай гамагеннасці, пасъля вырашэння праблемаў у народнай гаспадарцы, пасъля фармавання цывілізаванай палітычнай систэмы, пасъля замірэння меншасцяў і г. д.) мы зоймемся пабудовай дэмакратыі», — кажуць праціўнікі дэмакратыі ўва ўсім съвеце. І толькі адзінкі зь іх наважваюцца съядома адмаўляць каштоўнасці свабоды.

Але ў гэтай крытычнай плыні існуе элемэнт, звязаны з аспрэчваннем самой сутнасці гэтай мэтадалёгіі — з успрыняццем лібэральнай дэмакратыі як сусъветнага і прынятага стандарту дэмакратыі. Сапраўды, у дадзеных дасъледаваннях выкарыстоўваюцца ня толькі стандартны кошык правоў і свабодаў, зафіксаваны ва Ўсеагульнай

дэкларацыі правоў чалавека, але таксама выкарыстоўваецца і адзінае тлумачэнне гэтага дакументу, якое мае выразнае заходнє пахожданье і палягае ў рэчышчы лібэральнага разумення дэмакратыі. На самой справе, калі Ўсеагульная дэкларацыя правоў чалавека прымалася, калі прымаліся адпаведныя ёй Міжнародны пакт аб грамадзянскіх і палітычных правах і Міжнародны пакт аб эканамічных і сацыяльных правах, урады краінаў незаходніх культуры падтрымлівалі гэтыя дакументы, зыходзячы зусім зь іншых ідэяў, на якіх трymаецца іх сёньняшнje тлумачэнне.

Такім чынам, было б памылкай зводзіць разуменне палітычных правоў і грамадзянскіх свабодаў да нейкага нарматыўнага падмурку — гэта хутчэй хітрасць з боку дасъледнікаў, якія мае на ўвазе павысіць статус вынікаў дасъледавання. Рэальна прадстаўленая мэтадалёгія дазваляе атрымаць ня нейкі вывераны «фізычны» паказынік памеру свабодаў, а ўсяго толькі іх ацэнку з пункту гледжання лібэральнага съветапогляду. На самой справе вынікі гэтых дасъледаванняў не зьяўлююцца аб'ектыўнымі ў тым сэнсе, у якім гэта разумее клясычная наука, а прадстаўляюць сабой толькі погляд на съвет (і на сябе ў съвеце) з боку лібэральнага Захаду.

Успрыняцьце дадзенай мэтадалёгіі і атрыманых пры яе дапамозе вынікаў як аб'ектыўных, наўковых ацэнак таксама сутыкаецца з той цяжкасцю, якая абумоўленая яе імкненнем да дакладнага аналізу. Маючы за аснову нязменны кошык правоў і свабодаў (заснаваны на стабільных дакументах), сама мэтадалёгія карэктуюцца. Зъмяненіе яе квантывіфікаваны вынік, а ў гісторыі застаюцца толькі харектарыстыкі — свабодная, несвабодная, часткова свабодная. Гэта зыніжае продуктыўнасць аналізу вынікаў дадзеных дасъледаванняў у доўгатэрміновай перспектыве — адразненіне ў спосабе атрымання вынікаў за пэўны год часцяком некрытычна ня ўлічваецца. У такіх выпадках магчымыя недарэчныя выпадкі, калі, напрыклад, Савецкі Саюз у 1988 г. меў рэйтынг свабоды 7, у той час як у 1979–1981 гг. — рэйтынг 6, што па ідэі павінна было бы съведчыць пра значнае пагаршэнне становішча з палітычнымі правамі і грамадзянскімі свабодамі. Мэтадалёгія і тэхнікі падліку зъмяняюцца, і пра гэта ня варта забывацца.

Таксама ня трэба забывацца пра тое, што рэйтынгі *Freedom in the World* у дачынені да кожнай краіны павінны выкарыстоўвацца з улікам колькасці пунктаў, набраных па той альбо іншай групе пытанняў. У ідэале заўжды трэба разглядаць асобна ўзоровень свабоды слова, канфесійныя свабоды, магчымасць зъмены ўлады палітычным

шляхам і іншыя пытаныні. Абагульнены харктар рэйтынгу *Freedom in the World* часцьцяком спакуше да ягонага некрытычнага ўспрыняцьця як «ідэальнай вагі свабоды», што ня ёсьць слушным — як усякі сінтэтычны паказынік, гэта толькі вэктар, які ня можа ўлічвацца самастойна, без разгляду ягоных складнікаў. У іншым выпадку такая ацэнка застанецца ўсяго толькі палітычнай ацэнкай адпаведнасці ідэальнай (і няіснай) ліберальнай дэмакратыі. Гэта прыводзіць да страты таго пазытыўнага зъместу, які ўтрымліваеца ў выкладзенай мэтадалёгіі, да інфляцыі свабоды. Павелічэнне сярэдняга рэйтынгу свабоды па плянеце з 4,46 ў 1975 г. да 3,33 у 2003 г. азначае, што мы жывем у самыя свабодныя часы з моманту пачатку рэгулярных назіраньняў. Гэта рэкордная адзнака — свабоды ў съвеце зараз болей, чым калі-небудзь раней.

Для сапраўднага разуменяя выстаўленых, напрыклад, Беларусі адзнакаў неабходна зъвяртасца да матэрыялаў з *Nations in Transit*, якія зь цягам часу робяцца менш арыентаванымі на колькасныя паказынікі і хутчэй набліжаюцца да якасцяў аналітыкі сучаснага палітычнага працэсу (гэта найбольш заўважна ў матэрыялах па Беларусі, але мае дачыненіне да матэрыялаў і па іншых краінах). Калі ж браць лічбавыя паказынікі *Freedom in the World*, то Беларусь дэманстуе найгоршую дынаміку зъменаў у сваім рэгіёне (табліца 3):

Табліца 3

Год	Паказынік стану палітычных правоў	Паказынік стану грамадзянскіх свабодаў	Катэгорыя
1991	4	4	Часткова свабодная
1992	4	3	Часткова свабодная
1993	5	4	Часткова свабодная
1994	4	4	Часткова свабодная
1995	5	5	Часткова свабодная
1996	6	6	Несвабодная
1997	6	6	Несвабодная
1998	6	6	Несвабодная
1999	6	6	Несвабодная
2000	6	6	Несвабодная
2001	6	6	Несвабодная
2002	6	6	Несвабодная
2003	6	6	Несвабодная

Заўважым, што згодна зь іншымі мэтадалягічнымі мадэлямі, якія выкарыстоўваюцца *Freedom House*, Беларусь таксама дэманстуе ўстойліва адмоўную дынаміку (пры разглядзе колькасці набраных пунктаў па розных пытанынях заўважнае найбольш істотнае пагаршэнне паказынікаў у пэрыяд з 1996 г.).

Сярод канцэпцыяў, натхнёных мэтадалёгіяй *Freedom House*, варта вылучыць мадэль, распрацаваную амэрыканскім дасыледнікам А. Матылём. На ягоную думку, у межах распрацаванага *Freedom House* мэтадалягічнага падыходу больш зручна ацэніваць зусім не свабоду, а ўзоровень не-свабоды. Зыходзячы з гэтай ідэі, А. Матыль распрацаў «кумулятыўны рэйтынг несвабоды», прызначаны адмысловы для ацэнкі вынікаў дэмакратычных рэформаў. Гэты рэйтынг больш дынамічны, больш арыентаваны на аналіз сучасных працэсаў, улічвае большую колькасць пераменных.

Плюсам мэтадалёгі *Freedom House* з'яўляецца тое, што ацэнцы падлягаюць не структурныя альбо працэдурныя перадумовы дэмакратызацыі, а яе вынікі. Наяўнасць такіх неадназначных катэгорый ацэнкі, як «свабода», «права», пераадольваеца тым, што большасць пытаньняў будзеца па схеме: «Ці ёсьць рэальная магчымасць для...» Напрыклад, пытаньне пра магчымасць зъмены кіраунічага ўраду шляхам выбараў вырашаеца не на аснове абстрактных экспэртых ацэнак сучаснага палітычнага працэсу, а на падставе рэальнага факту зъмены ўраду: параза кіраунічай групоўкі на прэзыдэнцкіх выбарах у Беларусі і прыход да ўлады апазыцыйнага кандыдата ў прэзыдэнты ў 1994 г. адразу пазытыўным чынам паўплывала на ацэнку палітычных правоў у Беларусі з боку *Freedom House* — нашая краіна атрымала катэгорию 4 (раней толькі пад уплывам распаду Савецкага Саюзу ў 1991 і 1992 гг. Беларусь магла ганарыцца такога ўзроўню адзнакай).

Адначасова варта адзначыць, што ў межах ацэнак *Nations in Transit* нельга разважаць пра сам працэс дэмакратычнага транзыту — звычайнія для гэтага працэсу цыклі ўстаноўчых выбараў і выбараў расчараўаныя, а таксама іншыя працэдурныя аспекты транзыту не адлюстраваныя ў выніковых дадзеных. Для такога кшталту разважаньняў неабходна ўлічваць вынікі дадатковых дасыледаваньняў краінаў пераходу.

Увогуле трэба адзначыць, што Беларусь і беларускі выпадак транзыту знаходзіцца на пэрыфэрыі ўвагі большасці дасыледнікаў. Амэрыканская паліталёгія і тэорыя міжнародных адносінай зъмяшчае Беларусь недзе ў маргіналіях — далёка

пасьля такіх быльых савецкіх рэгіёнаў, як Прыбалтыка, Каўказ, Сярэдняя Азія і тым больш Украіна. Беларусь — чорная дзірка амэрыканскай паліталаёгіі. ЗША, вядучая дзяржава съвету, адчувае відавочны недахоп дадзеных па разьвіцці нашай краіны, бо знакавыя крыніцы палітычнай інфармацыі Злучаных Штатаў надаюць нашай краіне вельмі мала ўвагі. Таму значэнне вынікаў дасыледаванняў, што ладзяцца *Freedom House*, пераацаніць немагчыма.

Выкарыстаныя крыніцы:

Belarus // Nations in Transit. — 1998. — P. 102–123.

Country reports on human rights practices for 2000. — Washington, U. S. Government printing office, 2001. — 2858 p.

Explanatory Notes // Nations in Transit. — 2002. — P. 9–12.

Freedom in the Middle East and North Africa: Freedom in the World Special Edition. — N. Y., Freedom House Survey Team, Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2004. — 80 p.

Freedom in the World 2004. Gains for Freedom Amid Terror and Uncertainty. — N. Y., Freedom House Survey

Team, Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2004. — 720 p.

Freedom in the World 2003: The Annual Survey of Political Rights and Civil Liberties. — N. Y., Freedom House Survey Team, Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2003. — 720 p.

Karatnycky A. Nations in Transit: From Change to Permanence // Nations in Transit. — 1998. — P. 3–20.

Karatnycky A., Repucci S. At the crossroads of reform and repression // Countries at the Crossroads. — 2001. — P. 1–8.

Kuzio T. Belarus // Nations in Transit. — 2001. — P. 100–111.

Linz J., Stepan A. Toward Consolidated Democracies // Journal of Democracy, vol. 7, № 1. — P. 14–33.

Methodology // Nations in Transit. — 2003. — P. xi–xix.

Motyl A. Ten Years after the Soviet Collapse: Persistence of the Past and Prospects for the Future // Nations in Transit. — 2001. — P. 36–44.

Rohozinska-Michalska J. Belarus // Nations in Transit. — 2004. — P. 124–142.

Rose R., Shine D. C. Democratization Backwards: the problem of third-wave democracies // British Journal of Political Science. Vol. 31, № 2 (april 2001). — P. 331–354.

ОБЩЕСТВЕННОЕ МНЕНИЕ И ВЛАСТЬ: МЕХАНИЗМЫ И СПОСОБЫ ВЗАЙМОДЕЙСТВИЯ

Павел Усов

Общественное мнение является ключевым элементом в системе политических отношений. Оно выполняет ряд политических и социальных функций, от которых зависит стабильность всей политической системы, а также степень влияния общества на принимаемые правительством решения. Возможность и способность общественного мнения выполнять свои функции свидетельствует о его зрелости и политической силе.

Функциональные характеристики общественного мнения в отношении политической власти проявляются во включении общественного мнения в процесс борьбы за получение политической власти, установление и легитимация того или иного политического правления, а также включение общественного мнения в процесс принятия политических решений и степень отражения в нем общественных интересов.

Во взаимодействии общественного мнения с политической властью оно может быть активным участником этого процесса. Следовательно, общественное мнение может являться эффективным, и наоборот, может быть пассивным инструментом политической власти, и тогда его роль в этом процессе будет неэффективной.

Под эффективностью общественного мнения понимается: 1. Полная реализация функций общественного мнения, которые направлены, прежде всего, на координацию и защиту общественных интересов и целей. Американский исследователь Дж. Кий под эффективностью общественного мнения понимал формирование и выражение обществом таких суждений, «с которыми управляющие должны считаться»¹. 2. Способность общественного мнения не допустить ограничения своих функций со стороны политической власти, а так-

же полного контроля за механизмами, посредством которых осуществляется взаимодействие с политической властью, прежде всего СМИ. 3. Влияние на процесс принятия политических решений, при котором непопулярные решения, не отражающие интересы значительного числа граждан, могут претерпевать изменения.

Неэффективность общественного мнения заключается в том, что его политическая роль сведена до выполнения только такого рода функций, которые легитимируют политический режим и одобряют его действия. Кроме того, процесс функционирования общественного мнения осуществляется через контролируемые властью механизмы СМИ, парламент, политические и общественные организации, что не дает возможности общественному мнению эффективно выполнять свои функции и действовать в своих интересах.

Если в первом случае общественное мнение существует благодаря обществу и функционирует для общества, то во втором случае общественное мнение существует и функционирует благодаря политической власти и для власти.

В различных ситуациях функции общественного мнения проявляются с различной полнотой и силой. В критических ситуациях, связанных с глубоким внутренним расколом общества, с кризисом доверия к институтам власти, общественное мнение может выступать как решающий фактор политической стабилизации. В такие моменты политическая элита более чувствительна к любым изменениям в общественном мнении и старается координировать свои решения в соответствии с интересами, выраженными в общественном мнении. В обычных условиях общественное мнение задает пределы политике, проводимой правящей элитой, зачастую сильно модифицируя ее.

¹ Zaller J. Definicje opinii publicznej // Władza a społeczeństwo. T. 2. Warszawa — Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, 1998. — S. 218.

Безусловно, эффективность функционирования общественного мнения определяется внутренними факторами, политической и социальной средой, в которой оно формируется и проявляется, установившимися правилами политической игры, наличием в политической системе определенных демократических ценностей или их отсутствием. Выступая важным элементом в политической системе, общественное мнение не всегда должно рассматриваться только как явление, зависящее от внешних условий, которые определяет границы его функционирования. Общественное мнение — это, прежде всего, политическая сила, которая способна сформировать необходимые для своего функционирования условия, если в этом возникнет прямая необходимость. Ситуация, когда в государстве отсутствуют условия для эффективного функционирования общественного мнения, свидетельствует о том, что оно или не готово для необходимых преобразований, или не имеет в этом надобности и не стремится обеспечить себя полнотою функций.

К основным условиям эффективного функционирования общественного мнения можно отнести:

1. Существование демократичной системы выборов, в ходе которых общественное мнение беспрепятственно может включаться в политический процесс, артикулируя свои интересы и ожидания через избрание своих представителей. Демократическая избирательная система делает общественное мнение реальной политической силой. Ожидается, что политическая элита, политические лидеры, стремясь получить или сохранить политическую власть, будут учитывать оценки своей деятельности со стороны общественного мнения. В случае ограниченности избирательной системы со стороны политической власти, взаимодействие общественного мнения и власти будет неэффективным.
2. Существование каналов свободного выражения мнений. Этими каналами являются, прежде всего, СМИ, которые обеспечивают доступ общественности к информации о текущих событиях, а также осуществляют передачу тех или иных мнений, возникающих в обществе по различным вопросам. СМИ дают возможность обществу ознакомиться с решениями, принимаемыми правительством в ответ на требования общественного мнения. Поэтому средства массовой информации становятся существенным механизмом в процессе функционирования общественного мнения и его взаимодействия с политической властью при решении возникших проблем.
3. Важную роль в функционировании общественного мнения играет политическое меньшинство. Меньшинство всегда выполняет критическую функцию по отношению к правительству, следит за соблюдением принятых правил политической игры и стремится привлечь на свою сторону большинство с тем, чтобы эффективнее воздействовать на правительство. Если роль меньшинства в какой-либо мере ограничена, то трудно говорить о том, что общественное мнение отражает интересы всего общества, а не какой-то его части. Все эти условия, как правило, закрепляются в конституции. Однако нормативное закрепление является малоэффективным, если все эти нормы не будут иметь отклик в самом общественном мнении, которое, в свою очередь, становится гарантом их соблюдения со стороны власти. Это может привести к ограничению эффективности воздействия общественного мнения на власть и к потере им своей политической значимости.

Избирательная система, СМИ, политическое меньшинство составляют не только условия обеспечения эффективного функционирования общественного мнения, но и являются одними из важнейших механизмов, благодаря которым осуществляется его включение в политический процесс.

Под механизмами функционирования общественного мнения понимается совокупность всех способов и средств, благодаря которым осуществляется (эффективная или неэффективная) реализация его функций в процессе взаимодействия с политической властью.

К способам или механизмам осуществления функций общественного мнения относятся те механизмы, благодаря которым общественное мнение выражает и доносит свою волю до правительства или индивидов. Эти механизмы можно подразделить на две группы: прямые и косвенные. Косвенные механизмы — это такие способы функционирования общественного мнения, которые передают его волю к политической власти не напрямую, а через своего рода посредников. К косвенной группе механизмов можно отнести: представительные органы (парламент, общенациональные собрания или съезды); СМИ; социологические институты, которые занимаются изучением общественного мнения и его отношения к политической власти; оппозиционные партии и движения, которые концентрируют в себе текущее общественное мнение и, активно взаимодействуя с ним, оказывают тактическое воздействие на политику правительства.

В зависимости от политических условий, в которых функционирует общественное мнение, данные механизмы могут выполнять роль объективного выразителя воли общественного мнения или же являться механизмами, которые использует политическая элита для ограничения влияния общественного мнения на политические процессы и укрепление своей власти. Иногда и сами косвенные механизмы требуют корректировки и воздействия общественного мнения на них с целью более объективного выражения интересов общественного мнения и принятия решений, соответствующих общественным требованиям. Примером такого вмешательства общественного мнения может служить попытка в начале 90-х гг. назначить новые выборы в Парламент Республики Беларусь. В апреле 1992 г., согласно законодательству, в соответствии с которым Верховный Совет мог быть отзван при наличии 350 тыс. подписей, оппозиция предоставила в Центральную избирательную комиссию 450 тыс. подписей граждан с требованием провести новые выборы в Парламент Республики Беларусь². Однако в силу многих причин, главными из которых были нерешительность оппозиции и слабость воздействия со стороны общественного мнения через другие (прямые) механизмы, Верховный Совет проигнорировал это требование.

К прямым механизмам влияния относятся такие действия, при которых общественное мнение выражает свою волю напрямую, взаимодействуя с политической властью. К таким механизмам можно отнести: забастовки, демонстрации, манифестации, а также крайние формы воздействия на власть, например, бунты или революции. При прямой форме воздействия общественное мнение способно продемонстрировать политической власти свою силу и решительность. В этой форме взаимодействия выражаются накопленные противоречия, которые невозможно разрешить другим путем.

Функционирование общественного мнения и способы его взаимодействия с политической властью могут осуществляться в соответствии с тремя моделями, построенными на основе степени включения общественного мнения в политические процессы и эффективности его влияния на политическую власть.

1. Модель вертикального, или неэффективного, функционирования. Функционирование общественного мнения осуществляется не полностью, так как во многом ограничены те функции, которые связаны с выражением интересов и ожиданий общества. Вместе с тем в

нужном ракурсе усилены те функции, которые направлены, прежде всего, на легитимацию власти элиты. Ограничены также механизмы функционирования, связанные с процессом принятия политических решений. Превалирующим считается мнение, согласно официальным политическим решениям, в котором отсутствует возможность критического подхода к политике правительства, а также существования альтернативных мнений. Кроме того, функции общественного мнения и его механизмы направлены вовнутрь самого общества, благодаря чему осуществляется контроль и критика только отдельных индивидов и социальных групп и подавляется мнение недовольных или несогласных с проводимой политикой. При такой модели функционирования индивиды находятся под двойным контролем, — как со стороны власти, так и со стороны общественного мнения, — и вынуждены смиряться с действительностью. Функционирование общественного мнения в соответствии с такой моделью осуществлялось в авторитарных и тоталитарных системах: СССР, фашистской Германии, Италии во времена правления Муссолини, франкистской Испании, Китае и Северной Корее.

2. Смешанная модель функционирования общественного мнения. Эта модель предполагает наличие таких механизмов функционирования общественного мнения, над которыми политическая власть не в состоянии осуществлять полный контроль. Контролируются только механизмы, благодаря которым осуществляется конституционная легитимация власти: выборы, референдум и т. д. Наряду с ними могут существовать и альтернативные механизмы, через которые общественное мнение может выражать свое отношение к политической власти: демонстрации, независимые СМИ, оппозиционные партии. Также может осуществляться непосредственное выражение общественного мнения через митинги, демонстрации и пикеты. Безусловно, в смешанной модели функционирования общественного мнения приоритет со стороны власти будет отдаваться мнению, легитимирующему решения политической власти, и всячески будет ограничиваться информация, относящаяся к мнению оппозиционных сил, которое не контролируется властью. Мнение большинства, или официальное мнение, также не в состоянии оказывать подчиняющее

² Мірановіч Я. Навейшая гісторыя Беларусі. — Беласток: Orthdruk, 1999. — С. 236.

воздействие на поведение и мнения индивидов, недовольных политической элитой. Оно скорее будет осуждающим, нежели подавляющим антиправительственные настроения. В таких условиях политическая элита стремится заручиться поддержкой со стороны общественного мнения или большей его части и не может полностью его игнорировать.

Данная модель функционирования общественного мнения характеризует процесс взаимодействия с политической властью как нестабильный, в силу чего политические процессы, происходящие в обществе, могут как создать условия для усиления центральной власти и установления диктатуры, так и привести к дальнейшим политическим изменениям, демократизации. Примером могут служить Украина, Россия, Беларусь.

В недемократических моделях функционирования общественного мнения такие механизмы, как выборы, референдумы, политические съезды и другие, выступают как способы мобилизации общественного мнения в поддержку политической элиты и направлены на легитимизацию политического строя. Они являются не механизмами воздействия общественного мнения на власть, а способами «правильного» выражения общественного мнения.

3. Модель горизонтального, или эффективного, функционирования. В данном случае общественное мнение имеет возможность выполнять все свои функции в полной мере. Политическая элита вынуждена считаться с ним в борьбе за власть и в процессе принятия политических решений, обращая внимание на проблемы, которые обозначены общественным мнением. Процесс принятия политических решений осуществляется на основе консенсуса тогда, когда и обществом, и политической властью учитываются общие интересы. Причем принимаются во внимание все ведущие мнения. В то же самое время индивид не находится под постоянным контролем политической власти и может свободно осуществлять свой выбор. Общественное мнение в данном случае не исполняет функцию «надсмотрщика» за индивидуальными политическими мнениями и поведением отдельных индивидов.

В процессе взаимодействия с политической властью общественное мнение выполняет целый

ряд функций. Наиболее значимая функция — управляемая. Среди общественных деятелей, политиков и политологов не существует единого мнения по вопросу о том, стоит ли допускать общественное мнение к решению важных политических вопросов, связанных с управлением государством, проводимой политикой. Следует ограничивать его вмешательство в политическую жизнь лишь избранием своих представителей во властные структуры, которые и будут решать, как защищать интересы общества и в какой степени.

В. Липпман писал об общественном мнении: «Оно может выбирать правительство, назначать его, может подтверждать или опровергать его функционирование, но оно не может управлять. Оно не может нормально инициировать и предлагать необходимые законы. Когда массовое мнение господствует над правительством, это означает расстройство функций власти»³. В. Липпман выделяет ряд причин, по которым общественное мнение не может участвовать в процессе управления:

- движение общественного мнения медленнее, чем движение событий;
- индивидуальные мнения по различным причинам не соответствуют объективным процессам;
- индивиды в большинстве своем не являются профессиональными управленцами и политиками и формируют свое мнение на основе обыденного опыта.

Общественное мнение не в состоянии предугадать событий будущего, так как основное его внимание сосредоточено на том, что происходит сейчас. «Когда решения требуют критического и быстрого осмысления, — пишет Липпман, — общественное мнение не будет истинным. Все, что содержится в общественном мнении, никоим образом не будет связано с компетентностью и обоснованностью, которая необходима для принятия политических решений»⁴.

Другие исследователи считают, что выборы вообще являются единственным способом и возможностью общественного мнения реализовывать свои функции и реально влиять на политическую жизнь общества, определять тот или иной курс правительства, и что вне выборов общественное мнение не в состоянии выполнять каких-либо существенных функций. После выборов общественное мнение теряет ту направляющую силу, которой следовали политики. Дж. Сартори пишет: «Между выборами власть людей остается, как правило, усыпленной, и поэтому существует

³ Lippman W. Public Opinion. — A free press paperback. N. Y., 1965. — P. 19.

⁴ Lippman W. Essays in the public philosophy. — N. Y.: The new american library, 1956. — P. 27.

значительный разрыв между широкими предпочтениями избирателей и конкретными правительственные решениями»⁵.

Как часто бывает, общественные избранники, прия к власти, начинают решать свои собственные проблемы, игнорируя общественные. Кроме того, как известно, не всегда при избрании своих лидеров общественное мнение основывается на рациональных элементах, в силу чего многие избранники не готовы к решению конкретных наущных задач. Поэтому общественное мнение часто остается иррациональным, субъективным явлением, как в процессе избрания, так и в попытках влиять на принимаемые его избранниками решения. Отсюда следует, что неправильным было бы сводить общественное мнение только к избирательной функции и ограничивать его включение и воздействие на процесс принятия решений и влияния на действия политической элиты. От характера взаимоотношений между политической властью и общественным мнением зависит принятие и адаптация политических решений со стороны общества, снижение конфликта между политической властью и обществом. Важность такого взаимодействия подчеркивает немецкий публицист Ф. Хольцendorff, который в своей книге «Значение общественного мнения в жизни государства» писал: «В отношении к политике правительства общественное мнение реализует свои требования двумя способами. Если общественное мнение имеет отношение уже с совершившимся действием, то оно может или поддерживать, или осуждать последствия этого действия, а следовательно, хвалить или осуждать правительство. В случае если общественное мнение имеет отношение с намерениями, то оно может поддерживать правительство либо его удерживать от действий. В первом и втором случае голос общественного мнения обладает практическим действием, даже когда речь идет о действии уже совершенном, любая похвала со стороны общественного мнения является для правительства указателем для проведения той же тактики»⁶.

Процесс принятия политических решений можно подразделить на две категории. Первая категория связана с инициативой власти, т. е. когда принимаемое решение исходит из выработанной стратегии политической элиты. Вторая категория — это инициатива общественного мнения, когда принимаемые политической властью решения связаны с давлением и требованиями общественного мнения. Взаимодействие общественного мнения и политической власти в процессе прини-

тия и реализации тех решений, которые принимаются благодаря инициативе общественного мнения, можно обозначить следующим образом:

- осознание и выявление обществом существующей проблемы;
- оценка и артикуляция интересов, выражение конкретных требований по отношению к правительству. Давление на правительство с целью принятия позитивного разрешения данной проблемы. Давление может носить различные формы: собрание подписей, петиции, манифестации и др.;
- контроль над процессом выработки соответствующего решения;
- оценка и адаптация принятого решения, ее легитимизация общественным мнением и одобрение правительства;
- институционализация решения в общественном мнении;
- несогласие с принятым решением и требование принятия нового решения или смены правительства.

В ситуации, когда инициатива в принятии решения принадлежит правительству, процесс принятия политических решений выглядит следующим образом:

- формирование целей на основе сбора и изучения информации, касающейся объекта управления в настоящий период;
- принятие решения охватывает ряд операций, благодаря которым информация, описывающая состояние объекта, трансформируется в информацию, предписывающую те или иные действия по отношению к нему. Началом данного этапа выступает «определение проблемной ситуации» и выработка соответствующего решения;
- обеспечение поддержки со стороны общественного мнения за счет воздействия пропаганды и СМИ на формирование позитивных оценок к принимаемым решениям;
- организация социального действия, которое направлено на реализацию цели, запишанной в принятом решении;
- анализ полученных результатов, т. е. оценка степени реализации ранее принятого решения, артикуляция новых проблем, являющихся исходным моментом для нового цикла процесса управления и принятия решений.

Общественное мнение играет важную роль практически во всем процессе принятия решений, за

⁵ Sartory. D. Teoria demokracji. — Warszawa: PWN, 1994. — S. 115.

⁶ Holtzendorff F. Znaczenie opinii publicznej w życiu państwowem. — Warszawa: Bronislaw Natanson, 1899. — S. 20.

исключением момента, когда решение принимается группой людей, имеющих власть, или одним человеком. Как, например, писал Б. Н. Ельцин в своей книге «Президентский марафон», «решения я всегда любил принимать в одиночку и реализовывать их быстро. Принятое решение не терпит волокиты, разговоров и оттяжек. С каждым часом оно теряет силу и эффективность. Так было всегда, на протяжении всех восьми лет моего пребывания на главном посту»⁷. Но как бы то ни было, именно от общественного мнения зависит, будет ли то или иное решение принято обществом, а следовательно, иметь силу, будет ли это решение реализовано.

Общество и власть должны решать возникшие социальные и политические проблемы, связанные с этим конфликты не в одностороннем порядке, а на основе взаимодоверия и общего соглашения.

Таким образом, процесс функционирования общественного мнения и взаимодействия с политической властью может приобретать различные формы и направленность, от конституционного взаимопонимания и реализации общих интересов, до конфликтов и столкновений, которые могут привести к диктату, террору и гибели государства.

---

⁷ Ельцин Б. Н. Президентский марафон. — М.: Изд-во «АКТ», 2000. — С. 10.

АЛЬТЕРНАТИВНЫЙ ПОДХОД К ПОНИМАНИЮ НАЦИОНАЛИЗМА

(НА ПРИМЕРЕ РАБОТ И. ВАЛЛЕРСТАЙНА)

Татьяна Чулицкая

В современной политической теории существует множество направлений и подходов к исследованию политической реальности. Каждый подход расставляет особые смысловые акценты, показывая явления политической сферы в той или иной перспективе, выделяя приоритетные объекты исследования, используя при этом наиболее приемлемые методы. Особенно важны для политического исследователя современности вопросы устройства и функционирования, с одной стороны, всей политической сферы, а с другой, рассмотрение отдельных общественных феноменов, определяющих существование политического целого.

И. Валлерстайн предлагает исследовательскую парадигму, применимую как для анализа политической сферы в целом (миросистемы), так и отдельных ее составляющих, что явно прослеживается при рассмотрении феномена национализма.

Современный мир, по мнению И. Валлерстайна, находится в состоянии «после либерализма», когда эта господствовавшая на протяжении двух предыдущих столетий идеология утратила свое значение, но не была заменена новой. Мировая капиталистическая система пребывает в состоянии кризиса. В результате коллапса либерализма как идеологии так называемые «опасные классы» (наменее обеспеченные, не обладающие устойчивым социальным статусом) вновь стали опасными, т. е. имеет место возвращение конфликтов и воссоздание линий общественного напряжения, которые, казалось бы, ранее были преодолены. Вследствие утраты государствами и всей международной системой эффективности, люди вновь стали обращаться к группам (этническим, гендерным, религиозным) за получением той поддержки, которая ранее обеспечивалась государством¹. Од-

ним из способов поддержания утрачиваемой лояльности для государства является (наряду с иными партикуляристскими течениями) национализм, способствующий интеграции и унификации общества, а также обеспечивающий основу идентичности.

Понимание подхода к изучению национализма в теории Валлерстайна невозможно вне контекста анализа современной мировой капиталистической системы, ее установок и противоречий. В этой системе происходит взаимодействие и взаимодополнение партикуляризма и универсализма, как двойственных и «лицемерных» течений, содержащих одновременно позитивные и негативные тенденции, их проявление на практике (в частности, в системе разделения труда). Современная мировая капиталистическая система существует благодаря напряженности между универсализмом, с одной стороны, и сексизмом, расизмом, национализмом — с другой. «Вершина айсберга универсалистской идеологии скрывает под собой в качестве подводной части неравноправие, связанное с полом и расой»². Но эта система имеет неустойчивый характер, и относительное равновесие в ней может быть легко нарушено.

Национализм, наряду с универсализмом, расизмом, сексизмом, существует и функционирует в современной миросистеме для поддержания и легитимации ее существования. Об этом же говорит соавтор Валлерстайна Э. Балибар: «В историческом поле национализма всегда существует взаимосвязь детерминации национализма и расизма. Расизм беспрестанно проистекает из национализма, не только по направлению за пределы государства, но и внутрь его. Национализм, в свою очередь, проистекает из расиз-

¹ Wallerstein I. After Liberalism. — New York: The New Press, 1995. — P. 40–42.

² Балибар Э., Валлерстайн И. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности. — М.: Логос-Альтера, 2003. — С. 43–47.

ма...»³. Таким образом, утверждается однопорядковость этих течений. На мой взгляд, фактическое приравнивание таких понятий как национализм и расизм не совсем корректно, поскольку национализм, в отличие от расизма, зачастую выполняет позитивные функции, способствуя консолидации общества на созидательных принципах. Но нельзя отрицать их взаимосвязь и возможность перехода от политики национализма к политике расизма, что и наблюдается сегодня во многих странах мира.

Функционирование национализма можно анализировать на уровне международной системы и на уровне каждого отдельного национального государства. Валлерстайн — представитель марксистской традиции, исследование феномена национализма имеет в его подходе ярко выраженный экономический характер.

В этой статье я попытаюсь:

- выявить основные характеристики национализма в теории И. Валлерстайна;
- рассмотреть предлагаемые им способы структурирования социального пространства (категории «раса», «национация», «этническая группа»);
- проанализировать функции национализма на уровне национального государства и международной системы;
- обозначить границы применимости подхода вышеуказанного автора к исследованию национализма.

Гипотезами статьи выступают следующие положения: национализм рассматривается как фактор, способствующий функционированию и поддержанию стабильности современной мировой политической системы. Национализм имеет двойственный и противоречивый характер. С одной стороны, он способствует легитимации и поддержанию существующего в государстве порядка. С другой — является вызовом ему и может быть использован для подрыва существующего режима. Национализм не связан с пониманием нации как этнической категории.

I. Основные характеристики национализма в подходе И. Валлерстайна

Национализм используется, по мнению Валлерстайна, как в целях политической интеграции, так и для улучшения функционирования капитали-

стического способа производства⁴. Национализм имеет **инструментальный характер**, поскольку служит для поддержания экономического господства, и может быть использован в политической борьбе той или иной группой для оправдания приобретаемых ею особых прав и привилегий.

На международном уровне национализм рассматривается как реакция на доминирование стран центра. На уровне отдельного национального государства национализм, с одной стороны, легитимирует, придает основание (создавая чувство единства) существующей политической системе и иерархии, с другой, может служить основанием для ее изменения, если выступает как идеология национально-освободительной борьбы либо изменения существующего государственного строя. Национализм имеет неоднозначную смысловую нагрузку: «регressive» явление, которое помогает элите и буржуазии сохранить свои преимущества, или, наоборот, «прогрессивное», если способствует возникновению классового сознания и, соответственно, социально-политическим изменениям.

При рассмотрении национализма, расизма, сексизма и универсализма Валлерстайн дает следующие определения. **Национализм** — реакция на господство государств центра. **Расизм** — институционализация иерархий, присущих мировому разделению труда. **Сексизм** — противопоставление женской «не работы» в домашнем хозяйстве мужской работе. **Универсализм** выступает следствием и проявлением процесса накопления⁵. Все эти течения выступают как средство оправдания и легитимации существующей экономической и политической системы.

Потребность в национальной идентичности у разных социальных слоев имеет неодинаковую степень проявления. Лояльность к нации наиболее обеспеченного класса проявляется тогда, когда существует возможность получить из этого выгоду. В случае же, когда капиталу грозит угроза, национальная лояльность с большой легкостью оставляется в стороне. Валлерстайн пишет о том, что партикуляристские общности (включая класс) имеют вынужденный характер, являются неким «прибежищем» для пролетариата и тех, у кого нет иных объектов лояльности. Этим обстоятельством объясняется и тот факт, как легко приверженность одной партикуляристской общности сменяется другой. «Если одно из убежищ рассыпается, трудящиеся быстро ищут другое»⁶. Валлерстайн

³ Балибар Э., Валлерстайн И. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности. — М.: Логос-Альтера, 2003. — С. 65–66.

⁴ Encyclopedia of Nationalism / Ed. A. J. Motyl. V. 1 — New York: Academic Press, 2001. P. 16.

⁵ Балибар Э., Валлерстайн И. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности. — М.: Логос-Альтера, 2003. — С. 19.

⁶ Балибар Э., Валлерстайн И. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности. — М.: Логос-Альтера, 2003. — С. 262.

показывает, что денежный капитал является первичной ценностью и объектом приверженности для буржуа. Таким образом, нации, расы и другие локальные общности имеют наибольшее значение как объект лояльности и идентичности для наименее обеспеченных слоев общества.

Государство и национализм. Нации, а следовательно, национализм, возникают только в государствах. За редким исключением, по мнению Валлерстайна, образованию нации предшествует образование государства. С установлением государственных границ происходит рост национального чувства. «Современная мировая система развивалась от состояния, в котором национализмы были слабыми и несущественными, к состоянию, где они ярко проявляются и имеют извращенное и преувеличенное значение»⁷.

Основными положениями подхода Валлерстайна к анализу национализма являются:

1. Возникновение национализма происходит тогда, когда национальное государство становится преобладающим над другими формами политических институтов;
2. Национальному государству в большинстве случаев выгодно поддерживать практику национализма для снятия социальной (классовой) напряженности и поддержания сложившейся в нем социальной иерархии;
3. Две основные идеологические доктрины капиталистической мировой экономики — универсализм, с одной стороны, и партикуляризм в таких проявлениях как национализм, сексизм, расизм, — с другой, представляют собой не противоречавшие, а дополняющие друг друга явления (своеобразный симбиоз)⁸;
4. Определяющая роль экономики и экономических отношений в возникновении национализма;
5. Национализм используется для снятия социального напряжения, ретуширования линий раскола обществ.

II. Способы структурирования социального пространства (категории «раса», «национация», «этническая группа»)

Валлерстайн предлагает **способы категоризации социального пространства** при помощи понятий **«раса»**, **«национация»**, **«этническая группа»**.

В принципе, все они используются для описания народа, но функционирование современной мировой капиталистической экономики и разделения труда обуславливает различное использование этих категорий в зависимости от общественной сферы, где они реализуются.

Раса — это категория генетическая, расовая принадлежность имеет четкое физическое выражение во внешнем виде человека. Используется для обоснования осевого разделения труда в мировой экономике, антагонии центра и периферии. Существуют категории людей, и даже целые страны, которые могут выполнять только определенные виды низкооплачиваемой работы, не имея шансов на изменение такого положения.

Нация — это социально-политическая категория, связанная с реальными или потенциальными границами государства. Нация происходит из политического структурирования мировой системы. Валлерстайн говорит о создании большинства наций в результате провозглашения (создания) государств, т. е. если бы общностям (которые впоследствии стали нациями) не было бы предоставлено определение в границах государств, то они бы не стали нациями.

Этническая группа — это культурная категория, характеризующаяся рядом особенностей, переходящих из поколения в поколение. Происходит из появления хозяйственных структур, допускающих большую долю неоплачиваемого труда в процессе накопления капитала⁹. Все эти общности — раса, нация, класс — являются историческими конструкциями, причем все они находятся в процессе изменений.

Нация, раса, этническая группа — это сконструированные общности, а не первичные, всегда существовавшие сущности, которые «проявляются» на каком-то определенном этапе исторического развития. Эти категории относятся к различным сферам капиталистической системы, способствуя ее функционированию.

III. Функции национализма

Национализм, его роль и функции необходимо рассматривать на двух уровнях: уровне национального государства (необходимо отметить, что национализм имеет разную интенсивность проявления в государствах периферии, полупериферии и центра) и международной системы.

⁷ Wallerstein I. After Liberalism. — New York: The New Press, 1995. P. — 226.

⁸ Nationalism, Globalization and Modernity/ Ed. M. Featherstone. — London 1994. P. — 39.

⁹ Балибар Э., Валлерстайн И. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности. — М.: Логос-Альтера, 2003. — С. 94–95.

На уровне национального государства национализм выполняет следующие функции:

1. **Интегративная, или унифицирующая**, функция. Государству может не хватать сплоченности, лояльности граждан. Национализм обеспечивает и восполняет недостающие основания лояльности;
2. **Легитимация** существующей политической системы государства или же, наоборот, размытие оснований легитимности власти (что происходит при смене элит);
3. Функция **стабилизации**, поскольку «только с ростом национального самосознания снижается вероятность междуусобиц внутри государства и вероятность агрессии извне»¹⁰. Национализм сдерживает социальные изменения внутри политической системы (в частности, развитие классового сознания), помогает сохранять существующие общественные ценностные установки;
4. **Идеологическая, или мировоззренческая**. Национализм обосновывает возможность для нации изменить свое положение в сложившейся мировой системе. «Для государства не представлять собой нацию означает невозможность изменить свое положение в иерархии, продемонстрировать свое сопротивление ей»¹¹.

На уровне мировой системы:

1. **Обоснование существующей мировой системы** (т. е. поддержание сложившейся иерархии) и в то же время содержит в себе потенциал для изменения положения государства в рамках этой системы. Является средством поддержания антагонизма центра и периферии;
2. Национализм является способом зонального деления современного мира на центр, полуперифиерию и периферию, ранее таким способом был расизм, но с развитием и усложнением мировой капиталистической системы требуется иной, более совершенный способ.

Важным в концепции Валлерстайна является рассмотрение международной системы не как ассамблеи равноправных суверенных государств, а строго иерархической, определенным образом упорядоченной системы неравенства. Идеологии национализма — это следствие существующих как в мировой системе, так и внутри самого государства отношений господства-подчинения. «Мироисистема организована как система наций-госу-

дарств, которые, будучи формально суверенными политическими образованиями, обладают принципиально неодинаковым статусом»¹².

Необходимо отметить, что национализм имеет разную интенсивность проявления в государствах **периферии, полупериферии и центра**. Для государств **центра** национализм особенно важен в качестве гаранта стабильности, механизма сдерживания возможных конфликтов, недопущения разворачивания и усиления классовой борьбы, закрепления своего положения в мировой системе. При этом государства центра могут позволить себе такую «роскошь», как формально провозглашенное принятие любых форм проявлений общественного мнения.

На уровне государств **полупериферии** функция обеспечения лояльности национализма имеет двойную направленность, т. е., помимо лояльности самому национальному государству, национализм должен способствовать и ее обеспечению по отношению к государствам центра. Эта внешняя лояльность строится на основе отношений с зависимыми периферийными государствами. Государства полупериферии являются, таким образом, зависимыми от центра и эксплуатирующими периферию одновременно. Национализм в государствах полупериферии используется для сдерживания расколов, которые могут возникать ввиду этого двойственного положения в мировой системе.

В государствах **периферии** политика национализма (а равно и другие партикуляристские течения) проявляется особенно интенсивно. Национализм отражает процесс разделения общества и борьбу за приобретение прав и привилегий отдельными социальными группами. Он способствует объединению общества для преобразования существующей внутриполитической ситуации и одновременно является средством борьбы за изменение места государства в мировой системе. Национализм выступает и как компенсаторный механизм, и как мобилизационная возможность, дающая надежду на изменение положения государства в мировой системе, или на уровне самого государства — смены правящей элиты. Проблема, по мнению Валлерстайна, заключается в том, что национализм подменяет собой борьбу, которая имеет своей целью реальное изменение существующего несправедливого положения.

¹⁰ Балибар Э., Валлерстайн И. Рasa, нация, класс. Двусмысленные идентичности. — М.: Логос-Альтера, 2003. — С. 97.

¹¹ Там же.

¹² Малахов В. С. Интеллектуальный радикализм на фоне либерального консенсуса // Отечественные записки — № 1, 2004. — С. 534.

Заключение

Национализм в теории Валлерстайна рассматривается как результат развития современной мировой экономической системы. Национализм способствует поддержанию существующего в государстве порядка в случае, когда он совпадает с основными политическими установками данного государства, легитимирует политическую систему. Но может выполнять и обратную функцию — размытие и борьбу с существующей в государстве политической системой. Национализм — двойственное и противоречивое явление, имеет ярко выраженный инструментальный характер.

Что не объясняет подход И. Валлерстайна к исследованию феномена национализма? Наверное, самой большой критике этот автор и его подход подвергаются из-за исключительного экономического детерминизма. Происхождение и функционирование всех феноменов социальной системы определяются и объясняются исходя из экономических условий, хотя и не сводятся исключительно к ним. Действительно, вопросы культуры, традиций, национальных особенностей оставляются им в стороне без особого внимания. Does culture matter?¹³ Этот вопрос остается открытым.

Вторым направлением критики (тесно связанным с первым) в отношении Валлерстайна может послужить то, что он объясняет происхождение национализма во всех странах одинаковыми причинами. При этом особый упор делается на более важную роль национализма в бедных странах периферии. Но что сказать тогда о национализме в стране Басков, Ирландии, в Квебеке? Валлерстайн не дает объяснения, почему в одних странах национализм возникает и действует, а в других — нет.

Концепция национализма Валлерстайна интересна тем, что это явление не рассматривается как некое исключительное и не имеющее аналогов. Национализм появляется в результате необходимости оправдания, придания дополнительной лояльности существующему национальному государству и международной экономической капиталистической системе. Он способствует функционированию и поддерживает баланс системы, хотя и содержит в себе потенциальные возможности для изменения сложившегося порядка и иерархии (в тех ситуациях, когда выступает способом и оправданием борьбы с существующим государственным строем).

Нация — сконструированное сообщество. Этот подход может приниматься и не приниматься, так же, как и подход, доказывающий, что на-

ция — изначально существующая общность. Самое главное преимущество понимания нации и политики национализма именно как сконструированных политических явлений заключается, на мой взгляд, в том, что таким образом снимается необходимость судить, какая нация имеет право на существование и самоопределение, а какая — нет, представители какой нации могут иметь особые права, а какие — нет. Важным видится и тот момент, что этот подход дает возможность избежать этнического понимания нации, которое может повлечь и влечет самые серьезные последствия для общества и жизни отдельных граждан.

Использованные источники:

Балибар Э., Валлерстайн И. *Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности*. — М.: Логос-Альтера, 2003.

Коротеева В. В. *Теория национализма в зарубежных социальных науках*. — М.: РГГУ, 1999.

Нации и национализм. Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Крох. — М.: Праксис, 2002.

Малахов В. С. *Интеллектуальный радикализм на фоне либерального консенсуса // Отечественные записки* — № 1, 2004. — С. 534–536.

Balibar E., I. Wallerstein. *Race, Nation, Class*. — London: Verso, 1991.

Encyclopedia of Nationalism / Ed. A. J. Motyl. V. 1. — New York: Academic Press, 2001.

Global culture: nationalism, globalization, and modernity: A theory, culture and society special issue / Ed. by Mike Featherstone. — L.; Newbury Park: SAGE Publications, 1990.

Nationalism. Critical Concept in Political Science / Ed. by J. Hutchinson, A. Smith. V. 1. — London: Routledge, 2002.

Wallerstein I. After Liberalism. — New York: The New Press, 1995.

Wallerstein I. Geopolitics and Geoculture: essays on the changing world-system. — Cambridge, England; NY, 1991.

Wallerstein I. Unthinking Social Science. — 2nd ed. — Philadelphia: Temple University Press, 2001.

¹³ Имеет ли культура значение? (англ.)

ЭТНОРЕЛИГИОЗНЫЙ ФАКТОР И СТАНОВЛЕНИЕ РЕГИОНАЛЬНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ ПОЛИТИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ В БЕЛАРУСИ

Дина Белявцева

Этнические и религиозные ценности всегда составляли важнейший компонент политической культуры разных народов. Чаще всего именно этнорелигиозные ценности обеспечивают устойчивость политических традиций и стереотипов. Поэтому для определения элементов политического сознания, а также нюансировки его региональных особенностей необходимо учитывать и влияние этнорелигиозного фактора. Исследуя данные процессы, мы будем исходить из того, что политическое сознание — это совокупность установок, ценностей, предпочтений и т. д., отражающих отношение к политическому режиму, власти, государству, партиям. Оно имеет вербальные и невербальные формы проявления и, следовательно, его изучение предполагает анализ не только политических настроений через опросы общественного мнения, но и изучение политического поведения (в частности, электорального, участия в политических партиях, общественно-политических движениях и др.)

Попробуем выделить основные элементы этно-конфессиональной структуры белорусского общества. Большинство населения Беларуси является «местным», автохтонным по происхождению и самоидентификации. Согласно переписи 1999 г. в Республике Беларусь проживает 10,045 млн. человек. Из них 81,2% белорусов, 11,4% русских, 3,9 % поляков [11, с. 136–143]. При этом население, идентифицирующее себя как поляки, — это преимущественно жители западных белорусских земель (24,8% их проживает в Гродненской области). Этническая группа русских проживает преимущественно в восточной части Республики Беларусь, крупных городах и столице (15,7%) [11, с. 136–143]. В целом же русские и представители других национальностей не составляют некоей одной монолитной социаль-

ной группы и проживают не анклавно. Компактно и более-менее заметно проживают в сельской местности в Республике Беларусь только поляки. Таким образом, в этническом смысле Беларусь условно можно считать достаточно однородной. Здесь доминирует рассеянный тип проживания этнических групп.

Однако исследователи отмечают некоторые этно- и политико-культурные различия населения разных регионов. На наш взгляд, учитывая исторические условия формирования территории Республики Беларусь и религиозную структуру населения, в целом такая позиция является достаточно обоснованной. Выделение в составе государства западной и восточной частей в большей степени связано с геополитическим положением Беларуси. История вносила корректизы в значимость тех или иных ценностей для белорусов. Многоконфессиональность, смена культурных традиций привели к тому, что белорусская культура вобрала в себя общинность, культ единонаачалия, соборность православия, героику католицизма, индивидуализм и строгую воздержанность протестантизма, униатскую склонность к компромиссам.

Вероятность влияния этнических и религиозных ценностей на формирование политических установок и предпочтений предполагает выяснение карты распространения конфессий на Беларуси. В целом в 2003 г. в Республике Беларусь существовало 2774 религиозные общины, представляющие 26 конфессий и вероисповеданий. По мнению социологов, в религиозной структуре белорусского общества 77,4 % составляют православные, 14,8% — католики, 0,6% — протестанты [13, с. 31]. По национальному признаку среди православных, католиков и протестантов преобладают белорусы (соответственно 83,3%, 56,4%, 73,8%). Среди католиков выде-

ляется этноконфессиональная группа поляков (41,6%) [21, с. 44].

Карта распространения религиозных общин на Беларусь имеет четко определенную внутреннюю границу, которая разделяет Беларусь на две части: восточную и западную. Западная Беларусь выделяется более высоким уровнем религиозности: около 70–80% населения верующие и, соответственно, значительно большее количество общин, чем в восточных областях [3, с. 68]. Нерелигиозная часть общества в целом по Республике Беларусь составляет около 40–50% населения [9, с. 78]. Самый высокий уровень религиозности населения (по количеству религиозных общин) наблюдается в Брестской области — 649 общин (24%), Минской области — 566 общин (21,5%), Гродненской области — 452 (16,9%), далее идут Витебская, Гомельская, Могилевская области и г. Минск.

На наш взгляд, основная причина более высокого уровня религиозности населения Брестской и Гродненской и более половины населения Минской области состоит в том, что оно до сентября 1939 г. находилось в составе Польши, где религиозные конфессии не были подвержены такому гонению, как в восточной Беларуси. При этом в сознании верующих, проживающих в этих областях, не был сломлен динамичный стереотип отношения к религии и обязательности соблюдения религиозных обрядов. Данную тенденцию нельзя не учитывать при выяснении региональных особенностей политических установок и предпочтений белорусского общества.

Различные конфессии (по числу общин) распределены по территории Беларусь неравномерно: православные составляют 44% от общего количества, католические — 15,66%, протестантские — 35,74% [9, с. 19]. При этом удельный вес последних в общей массе верующих неизмеримо меньше. Православие по распространённости занимает первое место во всех областях и г. Минске. Традиционным центром католицизма является Гродненская область — 170 общин (около 40% всех католических общин). Второе место занимает Минская область — 76 общин (18%), третье — Витебская область — 72 общины (17,3%) [подсчитано по 9, с. 196]. Несмотря на высокую организационную мобильность и значительные финансовые возможности католической церкви с 1988 по 2000 гг. доля конфессии в общем объеме религиозных общин республики уменьшилась. На второе место после православия вышел протестантизм, причем не только в целом в Беларуси, но и в Брестской, Минской, Гомельской и Могилевской областях, г. Минске. При этом, по мнению белорусских исследователей, существует реальная перспектива для протестантизма стать одной из самых распро-

страненных религий на Беларусь. Однако нам представляется, что, несмотря на большое количество общин и высокие темпы их роста, удельный вес протестантов среди верующих остается низким, и, следовательно, представители данной конфессии вряд ли могут существенно повлиять на изменения в индикаторах политического сознания даже в масштабах области (региона).

Таким образом, анализ этнорелигиозной структуры белорусского общества свидетельствует, что по уровню религиозности населения территории Республики Беларусь несколько неоднородна. Условно можно выделить западную часть (с уровнем религиозности 70–80% и значительным распространением католичества в Гродненской области и протестантизма в Брестской); восточную (с доминирующим православием и распространением протестантизма в Гомельской и Могилевской областях) и г. Минск. Однако хотелось бы подчеркнуть, что указанная дифференциация в значительной мере является условной, так как для подтверждения гипотезы необходимы дополнительные качественные социологические исследования.

Анализируя состояние религии в Беларуси, исследователь Л. Е. Земляков приходит к выводу об усилении противостояния между ведущими конфессиями [9, с. 52]. На наш взгляд, скорее можно говорить о некоторой напряженности, обусловленной культурной дистанцией. Данная культурная дистанция в значительной мере определяется различными «системами координат», «мировоззренческими матрицами», проявляющимися в образе жизни, психологии, ценностных ориентациях. С точки зрения цивилизационного подхода, такие «системы координат», «мировоззренческие матрицы», являясь своеобразным сводом высших принципов, создают «стабильное пространство предсказуемости» и оказываются тем самым основанием первичного духовно-идеологического и социально-политического разграничения и дистанцирования между группами населения [8, с. 69; 10, с. 101].

Существует мнение, что в западной традиции в эпоху средневековья закладывались основы формирования в будущем самостоятельной, активной личности, связанной с Богом, но одновременно относительно независимой от него. Западное христианство вырабатывало у человека логико-теоретический подход к познанию мира [1, с. 233]. В рамках цивилизационного подхода влияние западного христианства в лице католичества и протестантизма на формирование политического сознания может быть условно описано следующим образом. Именно религиозные системы предопределили возникновение таких политических традиций, как законопослушание, признание высшей ценности государственно-

сти, права на существование оппозиции, что оформляло диалоговую, консенсусную политическую культуру, нейтрализовало крайности в политической жизни, формировало конвенциональные формы политического участия.

Пространство православной веры способствовало формированию сакрального отношения к власти. Именно власть олицетворяла высший социальный авторитет. Причем в сознании была укоренена именно верховная власть. Административный аппарат, местная власть, органы самоуправления, суд почитались лишь как выразители могущества, силы. У восточнославянских народов складывались устойчивые приоритеты личностного начала над институтами власти. Если в западной традиции в ходе длительной эволюции власть обрела принципиально безличностный характер, а идея власти отдалась от идеи личности, то в восточной традиции, наоборот, власть намертво оказалась соединена с неким физическим лицом. До сих пор политические партии, движения воспринимаются как сообщества, сложившиеся вокруг лидера. Обожествление верховной власти, дистанцированность от нее, низкая ориентация на местную власть порождали неуважительное отношение к государственным нормам, непопулярность контроля за властью, принятием и реализацией решений и формировали такие основополагающие принципы мировоззрения как общинность, коллективизм, самопожертвование, приоритет общественного, государственного интереса по отношению к личному и другие. [2, с. 28; 22, с. 37–39]. Несмотря на некоторую схематичность в описании, нельзя не учитывать особенностей влияния различных религиозных традиций, сохранившихся в определенной степени и до сих пор, на политические установки и предпочтения населения.

Анализ этнической и конфессиональной структуры населения Республики Беларусь с учетом влияния различных направлений христианства на формирование политических установок, предпочтений и ценностей позволяет нам предположить, что политическое сознание населения западной, восточной частей республики и столицы будет различаться. Особый интерес представляет Гродненская область, так как там достаточно компактно представлено католичество.

Так, например, по мнению некоторых социологов, в отношении установок на определенные институты власти верующие в целом более терпимы. Они сдержанно относятся к своему положению и считают, что Президент и Правительство делают все, чтобы улучшить их жизнь. Здесь очевидно прослеживается влияние религиозных ценностей. Президента поддерживают 49,9% православных, 27,2% католи-

ков, 44,5% неверующих. В целом представители католического вероисповедания более негативно относятся ко многим экономическим и политическим процессам, происходящим в белорусском обществе, властным структурам страны, более активно поддерживают оппозицию [6, с. 56]. В акциях протеста, например, готовы принять участие 35,8% католиков и 21% православных. С точки зрения конфессионального распределения, несколько большую склонность к протестному поведению католического населения можно оценить как выраженное воздействие такой ценности, как признание права на существование оппозиции. Таким образом, можно предположить, что такие показатели политического сознания, как политическое доверие, политическая идентификация и политические ценности, а также формы политического участия, будут различаться по регионам.

Подобное мнение косвенно подтверждается данными опросов НИСЭПИ. Меньше всего противников радикальных действий проживает в Гродненской области (17,3%) и г. Минске (20,2%), и именно в Минске, Минской, Гродненской и Брестской областях в большей степени склонны участвовать в радикальных действиях. Следует, однако, подчеркнуть, что эти показатели достаточно низкие, и политическая установка на радикальные действия в целом не свойственна жителям Республики Беларусь (9,6% в среднем по стране) [14, с. 19].

Оппозиционным политическим партиям в большей мере также доверяют жители Минска (23,3%) и Гродненской области (19,9%) [18, с. 18–19]. Именно в этих регионах жители склонны предоставить возможность действовать в рамках закона людям и группам, со взглядами которых, они не согласны. Причем в Гродненской области этот показатель самый высокий — 77% при среднем по Республике Беларусь — 60,9% [16, с. 80].

Западное христианство, таким образом, с одной стороны, оказывается в некоторой степени фактором большей оппозиционности населения к существующей власти в Республике Беларусь. Пока это, конечно, слабо выраженная тенденция, но она не может не учитываться в дальнейшем. Как свидетельствуют, например, официальные данные результатов выборов президента 2001 г., единственный кандидат от оппозиции В. Гончарик набрал в целом по стране 15,65% голосов, при этом в Минске он получил 30,5%, Брестской области — 15,73%, на третьем месте Гродненская область — 15,08% [7, с. 248]. Следует также заметить, что самая высокая активность на выборах президента 9 сентября 2001 г. была в Брестской (85,84%), Гомельской (85,74%), Гродненской (85,67%) и Могилевской (85,26%) областях, хотя в целом по стране различия между регионами практи-

чески отсутствовали. Исключение составлял г. Минск (77,59%) [7, с. 248].

С другой стороны, западное христианство становится фактором большей приверженности законности. Об этом свидетельствует, например, отношение к смене власти посредством очередных выборов. Такого мнения придерживаются в большей степени жители Минска, Минской и Гродненской областей (соответственно 47,3%, 55,8%, 44,0%) [15, с. 72]. В целом белорусское общество, выбирая способ правления, отдает предпочтение демократии (46,7%). Лидерами среди регионов здесь являются Минск (50,6%) и Брестская область (56,7%), а вот в Минской и Гродненской областях этот показатель несколько ниже [19, с. 34]. Данные регионы склонны доверять «сильной руке». Видимо, этим также объясняется тот факт, что здесь, а также в Брестской области несколько меньше сторонников публичной критики президента и правительства [17, с. 27].

Таким образом, хотелось бы подчеркнуть, что оппозиционность населения в целом сочетается с такой ценностью как уважение закона. Это свидетельствует о том, что в представлениях жителей республики ценности демократии и свободы начинают наполняться новым смыслом. Демократия воспринимается, например, как способ правления, система государственного устройства, основанные в том числе и на верховенстве закона. Она все больше перестает отождествляться с вседозволенностью. Причем в несколько большей степени это свойственно жителям столицы и западных областей.

Однако, на наш взгляд, гражданские права и свободы, демократия, законность воспринимаются населением как важные, но не основные ценности. Другими словами, в иерархии жизненных ценностей они не являются первыми по значимости. Большее значение придается личной безопасности, стабильности, предполагающей занятость, экономический рост, нормальный уровень доходов для каждого работающего. В пользу нашего предположения свидетельствуют данные опросов ИСПИ. Например, накануне выборов 2000 г. около половины населения волновала проблема инфляции. Далее по значимости шли проблемы преступности и социальной защиты. Только пятая часть населения связывала их разрешение с приватизацией государственной собственности. Еще менее популярными были либерализация цен и введение частной собственности на сельскохозяйственные угодья [20, с. 7–8].

Следует заметить, что результаты исследований различных социологических центров косвенно коррелируют между собой. Например, по данным НИСЭПИ, в апреле 2000 г. граждане больше всего опасались потери здоровья (74,0%) и нищеты (56,3%). Потеря независимости волновала лишь

8,7% населения [20, с. 28]. По данным лаборатории НОВАК, в апреле 2001 г. 52,3% респондентов были озабочены проблемами собственного материального благосостояния. Далее в рейтинге ценностей шли семья (46,5%), мир (43,6%), стабильность и спокойствие (32,8%), интересная работа (34,5%). Ценность свободы значимой была лишь для 20,1%, а ценность справедливости — для 22,6% [12, с. 23, 25]. По мнению белорусского исследователя С. А. Наумовой, ценности, имеющие политический оттенок, отошли на второй план [12, с. 23]. Более того, представление о них носит достаточно размытый, противоречивый характер. Все это позволяет также сделать вывод о том, что политические установки и предпочтения в большей степени детерминированы не когнитивными, а эмоциональными (аффективными) механизмами. Несколько отличаются в этом отношении жители столицы и западных областей.

Среди эмоциональных состояний, которые владеют населением в последнее время, по данным общенациональных опросов, проводимых ИСПИ, например, в апреле–мае 2000 г. чаще всего назывались тревога, надежда и безысходность. Ниже всего уровень «тревожности» был в Гродненской области (25,4%), выше всего — в Гомельской области (33,1%). При этом количество людей, находящихся за чертой бедности, выше всего в Гродненской области [5, с. 25].

В связи с этим интерес представляет оценка жителями белорусских регионов путей выхода из кризисного состояния. Часть населения, относящая себя к православным, считает, что, прежде всего, союз с Россией и другими странами СНГ способствует снижению напряженности в белорусском обществе. У группы, исповедующей католичество, поддержка Союза Беларусь и России ниже [6, с. 55]. В 2000 г. по данным ИСПИ за Союз высказались 47,2% и против — 20,8% жителей республики. Меньше всего сторонников интеграции оказалось в Брестской, Гродненской и Минской областях (44,8%, 52,3%, 45,8% соответственно) [4, с. 60]. Данные исследования в целом совпадают с результатами опросов НИСЭПИ. В сентябре 2000 г. сторонники интеграции в целом по стране составляли 37,4%. Меньше всего их было в Минске (35,8%), Минской (35,2%), Брестской (35,5%) и Гродненской областях (34,3%) [16, с. 15, 16].

Однако следует заметить, что подобное отношение к вопросу интеграции объясняется не только этническими, историческими особенностями развития западной части Республики Беларусь. Больше всего в интеграции заинтересованы жители областей, непосредственно граничащих с Россией и имеющих более тесное экономическое сотрудничество. Безусловно, в формировании региональных особен-

ностей политических установок по вопросу интеграции проявляет себя и социально-экономический фактор.

Таким образом, снижение влияния этнорелигиозного фактора на процесс формирования политического сознания, отмечаемое частью западных и российских исследователей, можно рассматривать лишь как наиболее общую тенденцию. Беларусь не является сильно религиозной страной, однако она обладает некоторой спецификой этнической и религиозной структуры населения, которая может повлиять на особенности политического сознания. Несколько более религиозной является Западная Беларусь со значительным распространением католичества в Гродненской области. В восточной части республики и г. Минске доминирует православие. Эти моменты следует учитывать при изучении политических ориентаций, предпочтений и ценностей населения.

Итак, особенности политического сознания населения различных регионов (западного, восточного и столичного) условно могут быть описаны следующим образом. Жителям западного региона (в частности, Гродненской области), в отличие от восточного, в большей степени характерны законопослушание, признание права на существование оппозиции и высшей ценности государственной власти. В сочетании с низкой степенью радикализма и высокой активностью на выборах в центральные органы власти, свойственными в целом жителям Республики Беларусь, это в дальнейшем может способствовать постепенному оформлению диалоговой политической культуры и конвенциональных форм политического участия. При этом в целом ценности, имеющие политический оттенок, не занимают ведущее положение в иерархии ценностей. Более того, представления о них достаточно смутны. Низкая активность на выборах, конформизм, большая склонность к радикализму в политических действиях жителей столицы позволяет говорить о своеобразии их политического сознания. Однако при этом следует учитывать тот факт, что политические ориентации и ценности столичных жителей детерминируются не столько этнорелигиозным фактором, сколько такими социально-экономическими показателями развития как уровень урбанизации, статус поселения и др.

Использованные источники:

1. Авчинова Г. И. Особенности западного и восточного христианства и их влияние на политические процессы // Социально-политический журнал. — 1996. — № 4. — С. 222–234.
2. Алешко А. Место и роль православной церкви в современной Беларуси // Государственно-конфессиональные отношения в Республике Беларусь. Материалы заседания «круглого стола» 22 апреля 1999 г. — Мин., 1999. — С. 27–30.
3. Верашчагина А. У., Гурко А. В. Гісторыя канфесій на Беларусі ў другой палове XX стагоддзя. — Мин.: ІСПД, 1999. — 139 с.
4. Воднева А. К., Кравцова Ж. И. Союз Беларуси и России в общественном мнении населения республики // Социально-политическая ситуация в Беларуси: региональный аспект (По материалам социологического мониторинга): Сб. науч. тр. / Под общ. ред М. Н. Хурса. — Мин.: ИСПИ, 2001. — С. 59–66.
5. Выборы–2000 в зеркале общественного мнения / Под ред. М. Н. Хурса. — Мин.: ИСПИ, 2000. — 96 с.
6. Горшкова Т. Социально-политическая ситуация в Беларуси глазами верующих // Государственно-конфессиональные отношения в Республике Беларусь. Материалы «круглого стола» 22 апреля 1999 г. — Мин., 1999. — С. 55–56.
7. Дмитриев Е. И., Хурс М. Н. Беларусь: итоги и уроки президентских выборов 2001. — Мин.: ИСПИ, 2002. — 264 с.
8. Ерасов Б. С. Социокультурные и geopolитические принципы евразийства // Полис. — 2001. — № 5. — С. 65–74.
9. Земляков Л. Е. Религиозные процессы в Беларуси. Проблемы государственно-правового регулирования: Научное издание. — Мин.: РИВШ БГУ, 2001. — 208 с.
10. Лагутин А. В. Этнические аспекты институализации политического процесса на Украине // Полис. — 2001. — № 4. — С. 100–107.
11. Население Республики Беларусь: Итоги переписи населения Республики Беларусь 1999 г.: Стат. сборник. — Мин.: Мин. стат. и анализа, 2000. — 196 с.
12. Наумова С. Общественно-политическая ситуация накануне президентских выборов // Выборы Президента Республики Беларусь – 2001: Факты и комментарии / Под ред. М. К. Плиско. — Мин.: Тесей, 2002. — 248 с.
13. Новикова Л. Г. «Религиозный бум» в Беларуси: миф или реальность // Социология. — 1999. — № 2. — С. 29–36.
14. Новости НИСЭПИ. — 2000. — № 2.
15. Новости НИСЭПИ. — 2000. — № 3.
16. Новости НИСЭПИ. — 2000. — № 4.
17. Новости НИСЭПИ. — 2001. — № 2.
18. Новости НИСЭПИ. — 2001. — № 4.
19. Новости НИСЭПИ. — 2002. — № 2.
20. Ожидания, реалии и уроки парламентских выборов в Беларуси / Под ред. М. Н. Хурса. — Мин.: ИСПИ, 2001. — 230 с.
21. Основные закономерности в религиозном сознании населения Республики Беларусь в современных условиях. — Мин., 1995.
22. Пивоваров Ю. С., Фурсов А. И. «Русская система» как попытка понимания русской истории // Полис. — 2001. — № 4. — С. 37–48.

СПЕЦИФИКА ФУНКЦИОНАЛЬНОСТИ СТРУКТУРНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ РЕЛИГИОЗНОГО КОМПЛЕКСА

Леонид Выговский

Проблема функциональности религиозного комплекса, его основных структурных элементов всегда интересовала зарубежных и отечественных религиоведов. Эта проблема в той или другой постановке была в центре исследований Р. Белла, Б. Малиновского, Э. Трельча, В. Пивоварова, Д. Угриновича, И. Яблокова и др. Значительный вклад в развитие данного вопроса внесли украинские религиоведы М. Бабий, А. Еришев, А. Колодный, Б. Лобовик, В. Танчер и др. Тем не менее специфика функционирования структурных элементов религиозного комплекса и их взаимосвязь еще не была темой отдельного исследования.

Данная работа имеет своей целью рассмотреть специфику функциональности основных структурных элементов религиозного комплекса (религиозное сознание, религиозная деятельность, религиозные отношения, религиозные институты и организации) и их взаимосвязь в процессе ее деятельности.

В современном религиоведении в настоящее время понимание структуры и основных элементов религиозного комплекса является дискуссионным. Такая ситуация, в первую очередь, объясняется тем, что религия выступает как идеализированная форма предметной деятельности. Ведь она выступает не как совокупность индивидов, а как совокупность общественных связей, которые возникают между ними в процессе религиозной деятельности. Отсюда сложность и часто неопределенность структуры самого религиозного комплекса. Этому служит также и то, что и сами структурные элементы при определенных условиях могут выступать специфической системой, правда, низшего порядка, и функционировать относительно самостоятельно как определенная целостность. Для примера, церковь выступает как самостоя-

тельно действующее религиозное образование, которое имеет собственное внутреннее структурное строение. При этом следует иметь в виду и то, что функциональность элементов указанного комплекса может усиливаться за счет других, или, наоборот, подавляться или трансформироваться в иные. И, наконец, структура и элементы религии имеют исторический характер, поскольку соответствуют структуре конкретно-исторического общества.

Рассмотрение функциональности религиозного комплекса как целостной системы позволяет обнаружить содержание и формы основных структурных частей, а также соответствующую им функциональность и специфику ее проявления. «...Вопрос о структурировании религии, — отмечает проф. Б. Лобовик, — не является формальным. Он составляет философско-методологическую проблему религиоведения, так как в нем выражены метафизические, эпистемологические и праксеологические представления о сущности религиозного феномена» [1, с. 183].

Таким образом, сложность и неоднозначность структурных элементов религиозного комплекса, их исторический характер обусловили и их неоднозначное понимание. Так, часть исследователей основными частями указанного комплекса считают религиозную идеологию, религиозные чувства и религиозный культ. Другие исходят из существования религиозного сознания, религиозного культа и религиозных организаций. Определенная часть авторов указывает на существование религиозного сознания, религиозных отношений как единства религиозного сознания и культа религиозных организаций. Есть также подход, который утверждает, что основными структурными элементами религии являются доктрины, мифы, религиозно-этические ценности, ритуалы и про-

чие формы культовой практики, а также разнообразные формы ее распространения [5, с. 231–232].

В современном религиоведении наибольшее распространение получила точка зрения, согласно которой основными структурными составными религиозного комплекса выступает религиозное сознание, религиозная деятельность, религиозные институты и организации [1, с. 557; 3, с. 36; 4, с. 49].

Как уже отмечалось, религиозный комплекс как специфическая общественная подсистема составляет органическую целостность, которой присуща система функциональности: мировоззренческо-смыслоформирующая, ценностно-регулятивная, социально-организационная и коммуникативно-трансляционная. В то же время сама по себе сложная структурированность религии предопределяет и то, что «любому из обозначенных структурных элементов присущи определенные функциональные потенции, которые реализуются через целиком конкретные функции в процессе удовлетворения духовных и других потребностей верующих или их сообществ» [1, с. 557–558]. На практике это становится возможно потому, что любой структурный элемент религиозного комплекса под влиянием тех или других обстоятельств может сам стать подсистемой, которая имеет собственное функциональное выражение. «Поэтому, — отмечает М. Бабий, — важным есть анализ функциональной сущности каждого структурного комплекса религиозного комплекса, учитывая при этом то, что в чистом виде она, как правило, не проявляется» [1, с. 558].

Таким образом, с одной стороны, религиозный комплекс как специфическая подсистема общества имеет свою определенную общественную функциональность. С другой — эта функциональность в определенной мере выступает как сумма функциональностей основных структурных элементов данного комплекса. Поэтому в определенных условиях функциональность того или другого элемента может быть доминирующей и характеризовать всю систему, определять или ограничивать проявления функциональности других структурных частей. К примеру, для католицизма одной из основных функций была идеологическая. Для ее реализации использовалась в первую очередь социально-организационная функциональность, которая проявлялась, в частности, в легитимной, интегративной и других функциях. В то же время нужно помнить, что вопрос о доминировании, детерминации любого структурного элемента сегодня в значительной мере еще является дискуссионным. Поэтому в указанном контексте каждый основной структурный элемент «выпол-

няет присущую ему функцию, и лишь все они вместе создают религиозный феномен» [2, с. 95].

Конечно, при таком рассмотрении функциональности структурных элементов религиозного комплекса нужно не забывать о том, что в реальной жизни функции, как правило, не существуют независимо одна от другой. Наоборот, поскольку они взаимосвязаны и взаимообусловлены как части одного целого, то в процессе реализации могут дополнять одна другую, усиливать, а то и подменять. Для примера, ценностно-регулятивная функциональность выступает в определенной мере качественной стороной и социально-организационной, и коммуникативно-трансляционной функций, поскольку сакральные ценности и нормы «включают» индивида в коллектив, где он становится полноправным членом. На конкретных конфессионально-ценостных основах сплачивается сам коллектив, обеспечивается его функциональная целостность и единство, наследуются традиции и обычаи. Но системообразующим фактором на уровне религиозного сознания выступает мировоззренческо-смыслоформирующая функциональность, которая задает религиозную направленность и другим структурным элементам.

Существование и функционирование религиозного комплекса как единого целого обеспечивается религиозными институтами и организациями. «Они, — отмечает проф. Б. Лобовик, — есть объединениями последователей определенного вероисповедания, которые отличаются от других социальных институтов, прежде всего, главным образующим признаком — культовой деятельностью. Конечно, в деятельности религиозных организаций могут быть и общественно-политическая, хозяйственная и прочие стороны, но их призвание, присущие им отношения, ролевая структура, групповое сознание, система ориентации и контроля, связанные с верой в сверхъестественное, и определяются религиозными интересами, потребностями, установками» [1, с. 190]. В зависимости от функциональной сущности религиозные организации бывают двух видов: культовые и некультовые. Культовые организации создаются верующими для общей реализации религиозных потребностей. Некультовые возникают в процессе деятельности верующих в некультовой сфере (церковный совет, ревизионная комиссия, отделы образования, департаменты печати, ректорат духовных учебных заведений, религиозные миссии, созданные на конфессиональной основе молодежные, женские, профсоюзные, политические объединения и т. д.). И в этом случае функциональность культовых и некультовых организаций имеет свою специфику, поскольку

эти организации выполняют разные функции в обществе.

Как известно, первоначально в обществе религиозных организаций как таковых еще не было. Элементарные религиозные церемонии выполнял род (клан), а старейшина рода или племени вместе с тем выполнял функции жреца. Постепенно выделялись профессиональные исполнители культа: шаманы, знахари, маги и т. д. Возникали религиозные группы — «тайные союзы», которые уже могли и не совпадать с этническими сообществами. Позднее, в результате обособления умственного труда, соответствующей дифференциации в обществе, сформировалось сословие жрецов, а вместе с ним и структурированные религиозные организации.

Культовые организации на основе совокупности организационных элементов, их взаимосвязи, распределения позиций и ролей, управлеченческих и исполнительных органов, механизмов контроля можно поделить на церкви, секты, деноминации.

Церковь (от греч. *kyriakon* — божий дом) выступает как самоуправляющееся объединение верующих одной конфессии. Для этого религиозного объединения характерными чертами являются профессиональное священство, иерархическое управление, деление на клир и мирян, отсутствие контролируемого членства.

Секта (от лат. *seco* — «разделять») — религиозное объединение, которое отделилось от доминирующего религиозного направления и находится с ним в конфликтном состоянии. В ней отсутствует институт священства, лидерство считается харизматическим. Существует контролируемое членство. Секты претендуют на исключительность своих установок и ценностей. В них четко выражено стремление к духовному возрождению, признаком которого есть строгое выполнение определенного морального кодекса и ритуальных предписаний.

Деноминация (от лат. *denominatio* — «переименование») как тип религиозной организации формируется в оппозиции к церкви или секте. Ее основы, принципы и ориентации носят разноплановый характер. Она, будучи централизованным религиозным объединением, не имеет деления на клир и мирян. Для деноминации характерно контролируемое членство. Руководят ею выбранные верующими руководящие органы.

Как свидетельствует практика, религиозным организациям присуща вся совокупность системы функциональности религии: мировоззренческо-смыслоформирующая, ценностно-регулятивная, социально-организационная, коммуникативно-трансляционная. Иерархичность этих функ-

ций, степень их влияния зависит в первую очередь от социальных и общекультурных условий существования церкви, секты, деноминации. «Религиозный комплекс, — отмечает проф. Б. Лобовик, — действует как целостность, в любом из составных частей которой живет вся данность религиозного феномена» [1, с. 192].

Поэтому реализация функциональности всех составных религиозного комплекса в специфической форме компенсирует неполноту, противоречия дуальности бытия личности, утешает, облегчает страдания индивида в условиях усложняющейся общественной жизни, представляет понятные мировоззренческие, ценностные и организационные основы стабильного существования общества. Но влияние функциональности основных элементов религиозного комплекса на индивида и общество является неодинаковым. Это объясняется, в первую очередь, спецификой функциональности данного структурного элемента в религиозной системе, а также особенностью влияния на микроуровне, макроуровне и мегауровне.

Как свидетельствует практика, функциональность религиозного комплекса вообще и его основных структурных элементов в частности в истории общества имела разный характер. В принципе, можно говорить о трех уровнях функциональности религиозного комплекса, которые определяются его местом в жизни самого общества. Так, в цивилизациях, где религиозное сознание занимает главное место в общественном сознании, оно и обуславливает содержание последнего. В системе общественной деятельности важнейшей выступает именно религиозная деятельность. Религиозные отношения выступают качественной стороной всех общественных отношений, определяют их содержание и социальную направленность. Социальные учреждения объединяют в себе религиозную и светскую власть. Доминирующей выступает религиозная власть, которая и обуславливает религиозный характер деятельности таких учреждений. В таких условиях функциональность всех составных религиозного комплекса в полной мере реализуется в совокупности мировоззренческо-смыслоформирующей, ценностно-регулятивной, социально-организационной и коммуникативно-трансляционной функций, которые в процессе реализации дополняют и усиливают друг друга. Образ жизни человека в таких условиях носит четко выраженный религиозный характер. Такое состояние характерно, к примеру, для средневековых государств Западной Европы или исламских стран.

С скачком в развитии производительных сил закономерно обусловил секуляризацию форм и со-

держания общественной деятельности. В результате религиозная идеология в системе общественного сознания утратила свое господствующее положение. Вследствие этого теряет свое первостепенное значение и религиозная деятельность. Социальные институты в обществе в большей мере уже выполняют светские функции. При таких условиях функциональность как всего религиозного комплекса, так и его структурных элементов теряет свое как общественное, так и индивидуальное значение. В особенности это касается функциональности религиозных институтов и организаций. При этом реализация социально-организационной и коммуникативно-трансляционной функций существенно ограничивается. Их содержание определяется не религиозным мировоззрением, что обуславливает и светский характер их удовлетворения.

И, наконец, в результате дальнейшего углубления процесса секуляризации ведущим в обществе выступает светское сознание, которое носит самодостаточный характер, поскольку не требует для своего существования «освящения» или поддержки со стороны религиозного сознания. Потеря основных позиций религией (мировоззренческих, идеологических, социальных, этических, эстетических и т. д.) предопределяет то, что религиозная деятельность и религиозные отношения вынуждены выступать формой частной деятельности и отношений людей и общества. В этих условиях светская и духовная власть в обществе разграничены и относятся к разным институтам и организациям. Поэтому

функциональность религиозного комплекса резко ограничивается. В особенности это касается ценностно-регулятивной и социально-организационной функций. Религия и церковь, в частности, теряют монополию на истину и в сфере морали, которая всегда была их «канонической» территорией. В конечном счете это порождает процесс переориентации людей на светские ценности в сфере духовной жизни, нерелигиозную форму их реализации.

Таким образом, функциональность религиозного комплекса и его составных частей в разных типах цивилизаций и обществ имеет свой характер, который специфически реализуется в содержании мировоззренческо-смыслоформирующей, ценностно-регулятивной, социально-организационной и коммуникативно-трансляционной функций.

Использованные источники:

1. Академічне релігієзнавство / Під наук. ред. проф. А. Колодного. — К.: Світ знань, 2000. — 862 с.
2. Дулуман Е. К. Релігія як соціально-історичний феномен. — К.: Наукова думка, 1974. — 262 с.
3. История религии. В 2 т.: Учебник / В. В. Винокуров, А. П. Забияко, З. Г. Лапина и др.; Под общ. ред. И. Н. Яблокова. Т.1. — М.: Высшая школа, 2002. — 463 с.
4. Основы религиоведения: Учебник / Ю. Ф. Борунков, И. Н. Яблоков, М. П. Новиков и др.; Под общ. ред. И. Н. Яблокова. — М.: Высшая школа, 1994. — 368 с.
5. Религиоведение: Учебное пособие и учебный словарь-минимум по религиоведению. — М.: Ардарида, 1998. — 536 с.

САРМАТЫ, КЛІЕНТЫ І МАДЭРНІЗАЦЫЯ

Томаш Кізальтэр

1. Вытлумачваньне сучасных рэаліяў гісторычнымі прычынамі — рэч далікатная. З аднаго боку, немагчыма запярэчыць таму, што ўсе мы спадкаемцы мінулага: яно ня можа згінуць бяз знаку, увесь наш съвет гістарычна сфармаваны. З другога боку, калі-нікалі гэтак зваблівае спасыланьне на гісторыю набывае, прынамсі, дыскусійныя харктар. Пэўна ж, нездарма мінулае шматкроць парапоўвалі зь бяздоннымі мехамі, зь якога ахвочыя выцягваюць тлумачэнныні ня так дакладныя, як зручныя й самавітые.

Павучальным тут можа быць прыклад развязаньня над тым, што лічыць уласцівай рысай палякаў: захапленыне свабодай альбо — калі спрашу ацэньваць па-іншаму — схільнасць да анархіі. У Эўропе XVIII стагодзьдзя трывала замацаваўся вобраз Рэчы Паспалітай як абшару анархіі, у той час як самасвядомасць польскай шляхты будавалася на перакананьні, што шляхецкая дзяржава акурат і есьць тым шчаслівым мейсцам, дзе квітнеш свабода. «Свабодалюбства» ад самага пачатку фігуравала ва ўсіх меркаваньнях пра публічнае жыцьцё Рэчы Паспалітай, поруч з якім ішлі найразмаітейшы ацэнкі, ад палкіх ухвалай да гэткіх жа палкіх асуджэнняў.

Гісторыкі, дыстанцаваныя сёньня ад тагачасных эмоцый, звязраюць увагу на спэцыфічныя рысы шляхецкага разуменія свабоды. Згодна з клясычным разъмежаваньнем Бэнжамена Канстана, шляхецкая свабода, якую можна назваць «старажытнай», генэтычна звязаная з удзелам ва ўладзе (свабода «навачасная» ў падобным разуменіі ёсьць свабодай ад улады і звязаная з аблежаваньнем кампэтэнцыі дзяржавы). Падставовую ролю адыгрывае ў гэтым выпадку рэспубліканскі ідэал: шляхціч набывае свабоду ў якасці грамадзяніна, упаўнаважанага да супольнага кіраваньня Рэччу Паспалітай. Ты-палёгія Канстана, прынятая літаральна, як і ўсе гэтага кшталту канструкцыі, ёсьць відавочным спрашчэннем, таму лепш разглядаць яе як

пэўны дасьледчыцкі інструмент, чымся дакладнае апісанье гістарычных рэаліяў. У падобным разуменіі яна дазваляе ўхапіць істотныя рысы шляхецкага образу свабоды (параўн.: *A. Wallicki. Trzy patriotyzmy. Trzy tradycje polskiego patriotyzmu i ich znaczenie współczesne. Warszawa, 1991. S. 15–18*). Слушным будзе заўважыць, што і ўяўленыні, і дзяржаўна-палітычная практика шляхты былі «старажытнымі» яшчэ і ў тым сэнсе, што якасна адрозніваліся ад «навачасных» уяўленняў і дзеяньняў, распаўсюджаных у XIX і XX ст. (пра гэта ўдумліва піша Мацей Яноўскі ў сваёй кнізе *Polska myśl liberalna do 1918 roku. Kraków, 1998. P. 15–18*). Калі ж ідзеца цца ўласна пра гэтыя адрозненіні, то паўстае пытаныне, інтрыгоўнае, пэўна ж, не для адных гісторыкаў: што нам дае парапонаньне свабодалюбных (ці то анархічных) дзеяў сарматоў з паводзінамі палякаў XIX і XX стст.?

Многія з тых, хто выказваюцца на гэтую тэму, бязь ценю сумневу рабілі выснову: існуе выразная гістарычная пераемнасць, сучасныя палякі ў істоце сваёй такія ж самыя, як іх сармацкія продкі. Частвыя згадваньні пра гэта ў пахвальнym тоне акцэнтуюць увагу на тым, што адданасць свабодалюбным ідэалам заўжды была неадчужальнаю рысаю польскасці і, незалежна ад тых іншых адхіленняў або злouжываньняў, мае глыбока маральны сэнс. У такой пэрспэктыве асновы шляхецкай дэмакратыі былі грунтам, на якім выраслі народніцкія памкненія эпохі падзелаў Рэчы Паспалітай. Прыхільнікі тэзы аб далёкасяжнай гістарычнай традыцыі польскага свабодалюбства — ад мэтраў рамантычнай паэзіі да літаратаў кшталту Антонія Халанеўскага, аўтара выдадзенага ў 1917 г. бестсэлера «Дух польскай гісторыі», і цэлай плоймы рознага калібру публіцыстаў — здабывалі сабе ўдзячных слухачоў, і гэта не павінна дзівіць, бо падбадрэваныні зазвычай карыстаюцца вялікай папулярнасцю. Аднак жа пахвальным прамовам пачалі супрацьстаўляцца і

крытычныя ацэнкі, найлепшы і найбольш вядомы прыклад якіх — палітычна публіцыстыка «станчыкаў»¹, а таксама працы кракаўскай гістарычнай школы з «Нарысам гісторыі Польшчы» Міхала Бабжынскага на чале. У гэтай, другой вэрсіі свабода набывала рысы анархіі, а высновы пра рысы нацыянальнага духу саступалі мейсца развагам пра разлажэньне грамадзкага жыцьця Рэчы Паспалітай, яе канчатковы заняпад і небяспечныя дэфекты палітыкі на рамантычны ўзор. Падобныя ж адрозненіні ў ацэнках выявляліся і сярод замежнікаў: калі адны зь іх бачылі ў нас «крыщараў свабоды», ахвяраў бязылітасных дэспатаў і бяздущай Эўропы, то іншыя — няшчасных, але небяспечных для суседзяў ахвяраў уласных анархічных скільнасцяў.

Усё гэта неаднаразова апісалася й аналізавалася. Калі мы ўзгадваем гэта яшчэ раз, то з-за таго, што ўдзельнікі дыскусій, дзе спрачаліся на тэмы свабоды і анархіі, трymаліся супольнага абавязковага прынцыпу — лічыць відавочным існаваньне духоўнай і ідэйнай пераемнасці паміж шляхтай XVIII ст. і інтэлігенцыяй XIX ст. Доўгі час ніхто ня бачыў у гэтым ніякае праблемы, і польскія вартасты і недахопы разглядаліся ў катэгорыях нязменнага «нацыянальнага характару». Сапраўды, сёняння гэты панятак ужо ўтрываліся ў паўсядзённым мысленіні, у нашых штодзённых рэакцыях, аднак у межах навуковай рэфлексіі шырокі прынятый стаў ўсё ж іншы спосаб разумення падобных пытаньняў. Цяжка казаць пра нязменныя нацыянальнія рысы, калі мы разглядаем культуру як сферу зъменлівасці, як абшар сталага канструявання і дэканструявання.

Адыход ад традыцыйнага стылю мысленіня пра нацыянальную тоеснасць пацягнуў за сабою разрыў тae нібыта бессумнеўнае повязі, што лу́чыць сарматызм з навачаснай культурай. Цяпер ужо ніяма мейсца цверджаньням тыпу: яны былі такія, як мы, рабілі або думалі так, а не іначай, бо гэта папросту закладзена ў прыродзе палякаў. Натуральна, гэта зусім не азначае, што мы такім чынам выракаемся духоўных сувязяў з далёкай мінуўшчынай. Аднак падобныя сувязі ўсё ж набываюць праблематычны характар: мы ведаем, што яны ёсьць, але яны ўжо не падаюцца нам чымосьці відавочным.

Цяжка дзівіцца таму, што ў нашай гісторыяграфіі гэтым справам прысьвечана так шмат мейсца. Было б, прынамсі, дзіўна, калі б пытанье

спадчыны, пазасталай па Рэчы Паспалітай, не прыцягвала ўвагі гісторыкаў. Вось жа, дасьледаваньні сацыяльных зьменаў і трансфармацыяў шляхецкай традыцыі ў XIX ст. выяўлялі ролю новага слова, інтэлігенцыі, якая, з аднаго боку, была прадуктам і чыннікам мадэрнізацыі, зь іншага ж, у вялікай ступені паходзіла з шляхты і фармавалася пад моцным уплывам культуры, створанай гэтай апошняй. Пры гэтым варты памятаць, што польская шляхта, у сэнсе яе сацыяльнай рэчаіснасці, мела ўяўнае жыцьцё, даўжэйшае за рэальнае. У апошнія дзесяцігодзіндзі XIX ст., калі даунейшае прывілеяванае саслоўе Рэчы Паспалітай ужо збольшага перастала існаваць як асобная група, і польскія назіральнікі, і замежнікі працягвалі заўвахаць яе прысутнасць. Айчынныя публіцысты выстаўлялі ёй рахункі за розныя грахі або ставілі перад ёй нейкія задачы; для многіх іншаземцаў паляк усё яшчэ заставаўся шляхціцам. При такіх умовах можна было б лічыць, што шляхецкі радавод інтэлігенцыі — рэч ясная. У XX ст. гэтая канцепцыя, аднак, выклікала шматлікія пярэчаныні: яе аспрэчвалі публіцысты (на пачатку сацыялістычнай Польшчы розгалас мела кніжачка Юзафа Халасінскага, які рэзка асудзіў «панскія» звычкі інтэлігентаў), гісторыкі ставілі яе пад сумнёў і істотна зъмянялі.

Калі б інтэлігенцыя сапраўды была духоўным і ідэйным спадкаемцам шляхты, то — уважаючы на культуратворчыя функцыі інтэлігенцікіх асяродкаў — гэтая залежнасць магла бы патлумачыць, якім чынам шляхецкая культура здольная ўпłyваць на мадэрнізацыю грамадзтва. У публіцыстыцы неаднаразова ўжывалася аргументацыя падобнага тыпу. Але вынікі гістарычных дасьледаваньняў патрабуюць у гэтым выпадку быць асцярожнымі. Сапраўды, спадчына прывілеяванага саслоўя зрабіла не абы-які ўплыў на фармаванне поглядаў і паставаў інтэлігенцыі. Аднак жа ад пачатку свайго ўзьнікнення, гэта значыць, у на-палеонаўскую эпоху, інтэлігенція эліты выяўлялі тэндэнцыі да супрацьстаяннія грамадзкаму і сьветапогляднаму панаванню шляхецкага эстэблішменту. Традыцыйную систэму каштоўнасцяў яны спрабавалі замяніць новай, з моцным націскам на значэнні разумовай працы; ставілі пад сумнёў правамоцнасць усталіваних сацыяльных гіерархій і звычайных нормай. Паступова сфармаваліся такія ўзоры паводзінаў, якія выразаюць адрозніваліся ад шляхецкіх. Сыціла кажучы,

¹ «Станчыкі» (Stanczycy — па-польску літаральна «блазны») — агульнапрынятае найменьне Польскай кансерватыўнай (нацыянальнай правай) партыі — партыі парламэнцкага тыпу, што дзейнічала ў Галіцый з 1860-х гг. да 1918 г. Падставай для гэтай зневажальнай мянушкі быў выдадзены лідэрамі партыі (Ю. Шуйскім, С. Тарноўскім і іншымі) у 1868 г. палітычны памфлет «Тэчка Станчыка» («Tekka Stanczyka»), складзены быццам бы з лістоў прыдворнага блазна XV—XVI ст. У гэткай сатырычнай форме быў апублікаваны фактычны маніфест гэтай партыі. — Заўв. рэдактара.

аніяк нельга съцьварджаць пра інтэлігэнцыю XIX ст. як простага спадчынніка шляхты.

2. Шляхецкая спадчына, без сумневу, мела істотнае значэнне для паўставанья навачаснага грамадзтва. Разважаючы над гэтым сур'ёзным чынам, мы мусім пакінуць абшар зручных спрашчэнняў і выйсыці на прастору складаных, неадназначных залежнасцяў. Вось жа, найбольш агульная выснова тут прагучыць да болю банальна: зь цягам часу ўплыў шляхецкае традыцыі слабеў. Ім можна патлумачыць многае з таго, што дзеялася на пачатку пазамінулага стагодзьдзя, але значна менш з выпадкаў і працэсаў пры яго канцы. Дакладна вядома, што зыходным пунктам польскага боку ў пытаньнях межаў Другой Рэчы Паспалітай² былі тэрытарыяльныя абсягі краіны перад разборам³. Аднак жа, паставы гэтакага кшталту, пры ўсёй іх дзіве вартай трываласці, у рэшце рэшт няўхільна звужаліся і гублялі практичны ўжытак. Калі мы прымаем да разгляду пэрыяд пасля Другой сусветнай вайны, выкарыстаныне сармацкага аргументу ўвогуле робіцца, прынамсі, сумніцельнай справай. Што праўда, шмат хто з аўтараў з упадабаньнем маляваў аналёгіі паміж рэаліямі старой Рэчы Паспалітай і Польшчай канца XX ст. Анджэй Валіцкі згадвае ў «Трох патрыятызмах» выказваныні гісторыкаў з саліднай рэпутацыяй, якія бачылі ў «Салідарнасці» пачатку восьмідзясятых выразнае падабенства з шляхецкімі палітычнымі інстытутамі. Марцін Малія пераконваў, што «гэта маладая рабочая кляса, хаця б з увагі на яе разумовы настрой, нагадвае нейкую гіганцкую плембескую шляхту». Норман Дэвіс, у сваю чаргу, даказваў, што «польская рабочая кляса вяртае ў палітычнае жыцьцё традыцыі шляхецкай дэмакратыі — традыцыі, якія, як выглядае, пратрываюць амаль два стагодзьдзі змаганьня зь перашкодамі». Варта было б пацікавіцца ў аўтараў, якім гэта чынам шляхецкія традыцыі праз два стагодзьдзі здолелі адрадзіцца ў асяродзьдзі сацыялістычных пралетараў, але гэта, хіба, ня мела б вялікага сэнсу, бо выказваныні Маліі і Дэвіса відавочна прадыставаныя актуальнымі эмоцыямі. Вось жа, калі нам вядома, што даунейшыя палякі высока цанілі свободу, то чаму б памкненням колішніх гербавых рыцараў не праявіцца пасярод сёньняшніх партовых слесараў? Што схіляе да такіх спекуляцыяў?

Каб пазбегнуць непаразуменяняў, хачу падкрэсляць, што зь вялізной цікавасцю прачытаў у свой час разважаныні Анджэя Валіцкага на тэму «трох традыцый польскага патрыятызму», пачынаючы ад апісання ў ідэянае спадчыны шляхецкай Рэчы Паспалітай⁴. Цверджаныне, што тое, з чым мы маем справу сёньня, на пачатку новага тысячагодзьдзя, не ўзялося зь нічога, відавочнае само па сабе. Аднак жа яно яскрава адразыніваецца ад меркаваньня, што сучасныя падзеі і працэсы ёсьць адно паўтарэннем чагосьці, што ўжо праяўлялася ў мінулым. Трэба ўсьведамляць, што польская палітычнае культура фармавалася не адно стагодзьдзе, але мала карысці нам будзе з таго, што ў палітыках XX ст. мы пачнем бачыць захавальнікаў сармацкіх навыкаў і памкненяй. Калі падобныя ўяўленыні й маюць сваіх прыхільнікаў, то гэта, у пэўнай ступені, з-за прывязанасці да ідэі нязменнага нацыянальнага характару альбо з-за мэтафізичнага й панадчасовага разуменяя традыцый. Але вырашальную ролю тут адигрывае, як можна прыпусціць, прага да простых развязаныя складанай проблемы і жаданыне ашчадзіцца на нудных досыледах, якія неабязважкова мусяць быць скончаныя эфектнаю высноваю.

Акурат тэза пра трываласць сармацкіх элементаў і ёсьць эфектнаю, яна здольная задаволіць рознабаковыя патрэбы адрасатаў. У «свабодалюбнай» вэрсіі яна відочным чынам прыслугоўвае калектыўнай фанабэрыі, у «анархічнай» — перапоўненая да краёў духам бескампраміснага крытыцызму. І хаця польская заганы й прынеслы фатальны плён, самакрытычнасць палякаў ніколі не жывілася з адчуваньня маральнае дэградацыі (зрэшты, гэткі ўплывовы аўтар, як Раман Дмоўскі, нават папракаў нашых продкаў у тым, што яны былі залішне прыстойныя — ён лічыў гэта сур'ёзным дэфэктом, праўда, мы ведаєм, што бываюць і горшыя). Заганы сармататаў, укампанаваныя ў малаяўнічую мінуўшчыну «гістарычнага народу», былі павінныя падсаласціцца згрызоты сучаснасці.

Увогуле, я не зьбіраюся рабіць з усяго гэтага высновы, што дзеля цывярозае ацэнкі сёньняшняга дню належыць берагчыся спасылак на мінулья эпохі. Наадварот, мяркую, што недахоп гістарычнае веды не дазваляе стварыцца дакладную ацэнку. Аднак жа ёсьць такія віды ведаў, якія мы з ахвотаю прымаем да ведама, і ёсьць такія, што абуджа-

² Традыцыйная назва ў польскай гістарыяграфіі для Польскае дзяржавы міжваеннага пэрыяду — 1921–1939 гг., сучасная дзяржава, пасля падзеньня савецкага ладу, часта называецца Трэцій Рэччы Паспалітай. — Заўв. рэдактара.

³ Перад першым падзелам Рэчы Паспалітай, 1772 г. — Заўв. рэдактара.

⁴ Апісанье інтэлектуальнае спадчыны Рэчы Паспалітай А. Валіцкім гл. таксама: Анджэй Валіцкі. Інтэлектуальныя эліты і лёс «вымеслене нацыі» ў Польшы // Фрагменты. № 7 (3–4), 1999. — Заўв. рэдактара.

юць у нас меншае ці большае незадавальненне. Дужа непрыемна для польскага вуха можа прагу- чаць цверджанье, што ў айчыннай традыцыі яскрава праявілася схільнасць да самавольства й няздольнасць да ўпараткаванья публічнага жыцця. Што праўда, маю ўражанье, што і зь цяжкою спадчынаю анархічных тэндэнцый нам часта лягчэй пагадзіцца, чымся з прызнаньнем нашага цывілізацыйнага адставанья.

Належыць шчыра прызнацца — няздольнасць ісъці ў нагу з цывілізацыйным прагрэсам ўспрыма- ецца як абраза. Вось жа, гэтую скрайне непрырабную проблему спрабуюць неяк прамінуць. Тым часам справа гэтая мае капітальнае значэнне, і, ігна- руючы яе, мы пазбаўляем сябе шанцаў на лепшае разуменне ня толькі таго, што дзеялася ў мінулым, але і таго, з чым мы маем справу сёньня.

3. На тэму, якая нас зараз цікавіць, багата съяцла можа праліць выдадзеная вясной 2003 г., ужо па трагічнай съмерці аўтара, апошняя праца Антонія Мончака «Няроўнае сяброўства»⁵. У гэтай кнізе вядзецца размова пра «кліентэлісцкія стасункі», ці зяяву, да якой маюць устойлівыя інта- рэс назіральнікі польскай палітычнай сцэны, як высокапрафесійнага, так і цалкам аматарскага га- тунку. І тут няма падставаў для зьдзіўлення: гавор- ка, збольшага, пра «чалавечы твар» палітыкі — часта надзвычай складаныя залежнасці паміж патронамі й кліентамі, заслугамі і ўзнагародамі, спаборніцтвамі паміж «людзьмі Х» і «людзьмі У».

Мончак піша пра кліентэлізм як пра «...ней- маверна пашыраную, прысутную ў незылічоных цывілізацыях систэму, якая ў залежнасці ад гра- мадзка-культурнага кантэксту адигрывае ту ю ці іншую ролю, разнастайным чынам афарбоўваючы гэты кантэкст» (с. 441). Указываючы на ў пэўным сэнсе універсальныя характар зяявы, аўтар за- хоўвае стрыманасць у ацэнках, аднак заўважае: «Калі нефармальная стасункі пачынаюць даміна- ваць у грамадстве з урэгульванай фармальнай си- стэмай права, урадамі і агульным памкненнем да прававой дзяржавы ў вэбераўскім сэнсе, гэта азна- чае крыйыс систэмы» (с. 443). Гэтая ацэнка кліентэлізму — рэч адносна новая й блізка звяза- ная з распаўсюджваньнем навачасных ідэалаў, гэ- та значыць, рацыянална ўладкаванай публічнай сферы, у межах якой асабістый стасункі замяшча- юцца сфермалізаванымі й безасабовыми адносі- намі. Пакуль гэты навачасны ўзор не ўвайшоў у съядомасць людзей, залежнасць паміж патро- нам і кліентам уважалася за цалкам натуральнью

рэч. Кліентэлісцкія стасункі — інтэгральная і не- прыхаваная частка жыццёвых рэаліяў перадна- часных грамадзтваў. Як тых, што аддаленыя ад нас у часе — антычнага Рыму, ранненавачаснай Францыі й Англіі, польска-літоўскай Рэчы Паспалітай, — гэтак і сучасных, што ўжо зазналі вельмі павярхоўны ўплыў мадэрнізацыі, як знач- ная частка афрыканскіх супольнасцяў. У вы- сокаразвітых краінах Захаду разнастайныя, зрешты, ня вельмі кідкія для вока, праявы кліентэлізму разглядаюцца сёньня як зява ў най- лепшым выпадку ганебная, у многіх выпадках — злачынная. І калі гэтamu часыцяком спадарожнічае крывадушніцтва, дык і яго можна лічыць съвед- чаньнем моцы навачасных нормаў.

Такім чынам, значна спрашчаючы ўсю спра- ву, маем дзіве супрацьлеглыя мадэлі: традыцыйную, дзе кліентэлізм анікому ня шкодзіць, а нават часам атачаецца аўрай пашаны, і навачасную, дзе кліентэлісцкія залежнасці набываюць прысмак паталёгіі. Адна з падставовых рысаў гэтай апош- няй мадэлі, як вучыць нават съціллы досьвед рэ- аліяў Заходнія Эўропы або ЗША, — працяглая канфрантацыя ідэйна-етычных пастулятаў з жыць- цёваю практикай. Падобнае напружанне яшчэ выразней дaeцца ў знакі ў грамадзтвах, якія схэ- матычна можна было б разъмясціць недзе паміж назначанымі вышэй палюсамі. Мончак прысьвя- чае ім багата мейсца, бо гэта рэгіёны, удзячныя для дасыледніка: Лацінская Амерыка, шматлікія краіны Азіі, італьянскі Поўдзень і — last but not le- ast — Усходняя Эўропа. Съцісла кажучы, сфера прагрэсуючай мадэрнізацыі, аднак зь перашко- дамі, нярэдка ва ўбогіх формах і ў непараўналь- ных з Захадам тэмпах. Моцныя супярэчнасці, якія сярод насельнікаў гэтае сферы абуджае кліентэ- лізм, вынікаюць з сутыкнення навачасных памк- ненняў з рэчаіснасцю, якая з розных прычынаў надта ж далёкая ад заходніх стандартаў. Гэта, яс- ная рэч, тычыцца і сучаснай Польшчы.

Як падкрэслівае аўтар «Няроўнага ся- броўства», у шляхецкай Рэчы Паспалітай кліентэлізм знайшоў дужа спрыяльнія ўмовы для разьвіцця. Вось жа, калі мы гаворым пра палітыч- нае жыцьцё сарматаў, то не павінны забывацца, што ідэалёгія шляхецкай вольнасці й роўнасці, гэты важны складнік усёй систэмы кіраванья, — я ні ў якім разе ня схільны яе недацэніваць — на практицы суіснавала з разгалінаванымі й склада- нымі стасункамі залежнасці паміж патронамі й кліентамі. Антоні Мончак, адзін з найвыбітнейшых знаўцаў гэтай проблематыкі, неаднаразова звязвала-

⁵ Antoni Mączak: Nierówna przyjaźń. Układy klienatalne w perspektywie historycznej. — Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2003. — 498 s.

ючы ўвагу на ўражальныя падабенствы палітычных систэмаў Першай ды Трэцяй Рэчы Паспалітай, засыцерагаў, аднак, у гэтым выпадку ад пошукаў генетычных сувязяў. Такім чынам, паўторымся: ня варта было б разглядаць гэтага кшталту падабенствы ў катэгорыях працяглага захаванья ўзору сармацкае палітычнае культуры, пераказваных з пакаленія ў пакаленіне (або нават, як той-сéй мяркуе, стала замацаваных у мысьленьні палякаў). Затое варта было б заўважыць у гэтым пэўную пераемнасць умоваў.

4. Большаясьць з нас, здаецца, неверагодна раздражняюць папулярныя заходнія ўяўленыні пра Польшчу і палякаў. Глядзім мы перадачу якой-небудзь BBC, нейкія навіны, у іх — караценкі сюжэт з далёкага краю над Віслай, і вось табе — пануры, голы краявід, воз, на ім задрыпаная постаць у ватніку і шапцы-вшанцы. Мы перасмыкаемся, клянучы стэрэатыпы альбо адмахваючыся ад маніпуляцыяў, і нашая незадаволенасць у вялікай ступені апраўданая. Но праўда тое, што замацаваныя здавён-даўна стэрэатыпы хаваюць у сабе багата няпрыязі, якой хто-кольвецы трymaeцца і па сёняні. Вобраз Польшчы сфармавалі на Захадзе пераважна нямецкія крыніцы XIX ст., ад газэтаў да навуковых прац (пазнейшыя ацэнкі, хаця б і зъмяшчалі новыя элемэнты, накладаліся ўжо на добра ўгрунтаваныя схемы). За невялікім выключэннемі, у гэтих ацэнках было мала сымпаты. Але размова тут вядзеца ня толькі пра немцаў і іхнае стаўленыне да палякаў — уесь заходнезўрапейскі дыскурс пра славянаў пералому двух апошніх стагодзьдзяў выразна грашыць супраць вымогаў сучаснае political correctness. Незалежна ад сваіх нацыяналістычных поглядаў, Макс Вэбэр, пераконваючы ўніверсытэцкую аўдыторыю ў 1895 г. у тым, што польскі селянін «у пэўным сэнсе жарэ траву», папросту казаў на мове сваёй эпохі. Нават, калі ўважаць за прычыны падобных ўяўленіньня скажэныні, непрыхільнасць ды, у значнай ступені, злую волю, яны таксама вытворныя ад нашага цывілізацыйнага стану. Гістарычныя дасьледаваныні дазволілі сабраць ужо даволі ведаў на тэму мадэрнізацыйных захадаў, якія рабіліся на польскай глебе з канца XVIII ст. У XIX ст. абставіны не спрыялі такім пачынаныям, у Другой Рэчы Паспалітай, па-за асобнымі посьпехамі, не ўдалося дасягнуць выразнага прарыву. Сацыялістычная спроба мадэрнізацыі, распачатая за дапамogaю інструментau сацыяльнае інжынэріі, спарадзіла ілюзію здабыткаў, канчатковы ж вынік гэтих выслікаў аказаўся несуцяшальным.

Згодна з клясычным разуменнем цывілізацый, яе аснову ствараюць індустрыялізацыя і

урбанізацыя. Сынонімам цывілізацыйнага росту пры такім разуменіні ёсьць пераадоленне стадыі аграрнага грамадзтва. Развіццё гарадзкога жыцця ўважаецца за неабходную адзнаку і адначасова ўмову навачаснасці. У гэтым сэнсе пасьпяховая мадэрнізацыя патрабуе разьвітага гарадзкога асяродзьдзя. Гледзячы на Заходнюю Эўропу XVIII і XIX стст., мы выразна бачым, як менавіта ў гэтым асяродзьдзі, пасярод мяшчанства, пазней пераўтворанага ў сярэднюю клясу, кшталту юца ідэі, нормы й навыкі, што леглі ў падмурек навачаснага ладу ў калектывным жыцці. Навачаснага — значыць, такога, у якім кліентэлізм, прызнаны ганебнай зъявай, зъведзены да памераў, у найвышэйшай ступені съціплых. І гаворка тут ня толькі пра кліентэлізм — можна ўзгадаць хаця б досыць шчыльна звязаную з ім праблему карупцыі. Навачаснасць нясе з сабою выразнае адасабленыне публічнай сферы, а разам зь ім празрыстыя крытэрыі датычна прыкметаў карупцыі. Там, дзе публічная сфера засталася неадасобленай, няма карупцыйных захадаў у сучасным разуменіні гэтага слова (у пераднавачаснай систэме ўрадовец нефармальным чынам здабывае матэрыяльныя выгоды з свайго становішча і, калі ён прытрымліваецца пэўных, замацаваных звычаямі межаў, яго паводзіны лічацца натуральнымі).

Мяркуючы па зъмесце некаторых ідэйных палемік, сучасная Польшча мусіць быць перадусім полем вострае барацьбы ўсяго таго, што роднае і традыцыйнае, з тым, што ёсьць касмапалітычным і ліберальным. Тым часам цяперашні стан рэчаў съведчыць галоўным чынам пра палавіністасць мадэрнізацыі ды правал паміж ча-каньнямі ды рэаліямі. Пэрыяд Народнай Польшчы прынёс ідэаліягізованую і нядайна зъдзейсненую спробу ўрбанізацыі пераважна вясковай краіны — селянства павінна было прайсці сацыялістычную трансфармацыю, саступаючы першынство буйнапрамысловай рабочай клясе. Аднак жа ў варунках сацыялізму б *la soviétique* масавае перамяшчэнне вясковага насельніцтва ў гарады зусім не азначала сапраўднае урбанізацыі. З доўгатэрміновымі наступствамі тагачасных пачынанняў мы мусім мець справу і па сёняні.

У канчатковым вымэрэнні гэта азначае, што мы не пакінулі цалкам таго съвету, у якім жылі сарматы. Людзі, расчараўаныя сучасным краявідам нашага публічнага жыцця, павінны мець гэта на ўзвеze (ці гэтыя веды могуць да чагосяці прыдацца на практицы — гэта ўжо іншая справа).

*Пераклад з польскага Аляксея Крукоўскага паводле:
Tomasz Kizwaler. Sarmaci, klienci i modernizacja.
Przeglad Polityczny, p. 64, 2004.*

СЛАВЕНЦЫ І ІХ НАЦЫЯНАЛЬНЫЯ ПАЗЫЦЫІ Ў XX СТАГОДДЗІ

Бажо Рэне

Славенцы ў сучасную эпоху мелі дачыненне з дзвіома асноўнымі проблемамі: дэмакратыя і нацыянальнае пытанне (якое палітычныя эліты звычайна ставілі на першае месца). Развіццё дэмакратыі толькі часткова вызначалася намі, а асноўнымі харектарыстыкамі працэсу дэмакратызацыі былі ўзаемная неталерантнасць і выключэнне тых, хто мае адрознае меркаванне¹.

Падзеі гісторыі славенскае нацыі ў працэсе фарміравання самастойнае дзяржавы звычайна ацэньваюцца рэтраспектыўна, з пазіцыяў сучасных палітычных патрэбаў і адначасова з прыкметамі эйфарыі. Гэтак пасля Другой сусветнай вайны Аўстрыя раптам стала «турмой народаў» нават у вачах тых славенскіх палітыкаў і інтэлектуалаў, якія за некалькі гадоў да гэтага заклікалі быць лаяльнымі да Імперыі. Пасля Другой сусветнай вайны падобны лёс выпаў Каралеўству Югаславія, але тут сітуацыя была некалькі іншай. Рух супраціву і саюзнікі не прызналі распад Югаславіі і анексію акупаваных тэрыторый дзяржавамі-ворагамі. Таму напрыканцы вайны быў дасягнуты кампроміс паміж І. Тіта і Іванам Шубашычам, презідэнтам каралейскага ўраду, гэта змясціла крытыку самога існавання Югаслаўскае дзяржавы да проблемаў яе ўнутранага ўладкавання — перш за ўсё палітычная сістэма і міжнацыянальныя адносіны.

Цалкам натуральна, што, асабліва пасля калапсу сацыялістычнае сістэмы, склаўся негатыўны вобраз Югаславіі, якая стала сіонізам

«балканізму» і «візантызму» і г. д. Югаславія раптам пераўтварылася ў дзяржаву, якая на працягу свайго існавання эканамічна і палітычна абмяжоўвала славенцаў, прадухіляла іх памкненні да незалежнасці і, у культурным сэнсе, трymала іх на нізкім узроўні, гэта значыць у межах іншага культурнага кола, да якога славенцы не належалі. Гэта было тым прасцей зрабіць, што Югаславія была камуністычнаю, хутчэй сацыялістычнаю дзяржаваю, і таму была выдатным аб'ектам для падвойнае крытыкі: нацыянальные і ідэалагічнае.

Раптам забылі пра тое, што славенцы верылі ў Югаславію на працягу доўгага часу і што яны ўклалі шмат энергіі ў яе планаванне і развіццё. З іншага боку, югаслаўская федэрация, па сваёй сутнасці, не была здольная функцыянаваць без абавязковых прымусовых мераў дома і за мяжою. Калі часы змяніліся (заняпад сацыялізму, падзенне жалезнае заслоны, дэзінтэграцыя партыі і арміі), яна не здолела знайсці дэмакратычных альтэрнатываў свайму шматэтнічнаму развіццю.

Досвед Югаславіі — прычына боязі і супраціву стварэнню якіх-небудзь агульных інстытутаў з балканскімі дзяржавамі. Існуе агульнае меркаванне, што такі працэс можа выклікаць саслігванне краіны са статусу дзяржавы, якая «мяжуе» з зонаю канфліктаў, да дзяржавы, якая стварае канфліктную зону. У кожнай такой прапанове (напрыклад, «Пакт стабільнасці») палітыкі бычылі імкненне ўціснуць Славенію назад у Балканы для

¹ Асноўныя рысы славенскага менталітэту склаліся напрыканцы XIX ст. і базаваліся на прынцыпе, які вызначаў, што ўсе апаненты павінны альбо быць цалкам падначалены, альбо прымушаны стаць часткаю лагеру нацыянальных ворагаў. Такое разуменне было агульной уласцівасцю ўсіх трох палітычных лагероў (католікаў, лібералаў і сацыялістаў/камуністаў) на працягу ўсіх палітычных гісторыі XX ст. Калі казаць пра дэмакратыю як працэдуру, то размову можна весці толькі пра «фрагменты» гісторыі, пачынаючы з другой паловы XIX ст. Славенскі парламент, у сучасным значэнні гэтага слова (з сучасным фракцыйным падзелам і шматпартыйнасцю), дзейнічаў без перапынку толькі апошнія 10 гадоў. Гэта таксама, магчыма, адзіны ў гісторыі Славеніі перыяд «абсолютнай» незалежнасці. Да гэтага самастойнасць альбо мела «мясцовых» харектар, альбо краіна была падпарадкавана наднацыянальным органам — гэту мадэль чакае аднаўленне пасля далучэння Славеніі да ЕС (больш падрабязна па гэтаму гл.: Repe Bo o. Pravne, politične podlage, okoliščine in pomen prvih demokratičnih volitev, Razvoj slovenskega parlamentarizma. Ljubljana: Dr avni zbor Republike Slovenije, 2000. Ст. 26–29).

таго, каб прынесці стабільнасць і дэмакраты ў рэгіён. Сапраўдны шок выклікала ідэнтыфікацыя спецыяльным дарадцам амерыканскага презідэнта Біла Клінтана Мадлен Албрайт Славеніі як «балканскіе дэмакраты» разам — вы толькі ўявіце — з Румыніяй, Балгарыяй і нават Албаніяй (гэта адбылося падчас яе візіту ў Еўропу ў 1994 г., мэтай якога было тлумачэнне ініцыятывы «партнёрства дзеля міру»)². Падзеі ў Харватіі і Сербіі ў спалученні з заходнімі прапановамі па стварэнні пэўнага кшталту асацыяцыі ў балканскіх дзяржаў выклікалі дадатковую незадаволенасць.

У Славеніі крытычна ацэнка нацыянальных пазіцыяў розных гістарычных перыядоў адбываецца марудна, яшчэ больш марудна такая ацэнка становілася часткаю гістарычнае свядомасці. Я лічу, што славенцы не толькі пакутвалі, але і мелі пазітыўны досвед. Напрыклад, у межах шматнацыянальнае Дунайскае манархіі³ яны мелі магчымасць ствараць рэгіональную і нацыянальную самасвядомасць, пераняць пылітычную культуру і, да пэўнай ступені, прызычайліся да парламентскіх працэдураў. Яны дасягнулі нефармальную культурную аўтаноміі ў Каралеўстве Югаславія, нягледзячы на яе цэнтралізацыйныя і недэмакратычныя рысы. Камуністычная Югаславія зрабіла магчымым далучэнне ўзбряжжых раёнаў (*Primorska region*) да Славеніі (а гэта $\frac{1}{3}$ славенскага насельніцтва і $\frac{1}{3}$ тэрыторыі). І апошняе, але не менш значнае: Славенія атрымала федэральны статус, канстытуцыю, уласны парламент і іншыя дзяржаўныя інституцыі, у спецыфічных умовах камуністычнае дзяржавы здолела здзейсніць запознены працэс мадэрнізацыі, які мясцовыя эліты да гэтага часу альбо не маглі, альбо не жадалі праводзіць. Была праведзена аграрная рэформа, індустрыялізацыя, адасабленне царквы і дзяржаўы, эманcіпацыя жанчын і фарміраванне больш збалансаванае сацыяльнае структуры⁴.

Што адрознівае 1980-я і пачатак 1990-х ад падпрыядніх гісторычных перыядоў, дык гэта адначасо-

васць двух працэсаў: паступовая дэмакратызацыя, якая скончылася фарміраваннем шматпартыйнае сістэмы, і барацьба за нацыянальнае вызваленне, вынікам якой стала стварэнне незалежнае славенскага дзяржавы⁵. У папярэдняі перыяды развіццё дэмакратыі не заўсёды ішло поплеч з развіццём статусу славенскага нацыі, на самой справе дэмакратызацыя вельмі часта перашкаджала вырашэнню нацыянальнага пытання. Як я ўжо адзначыў, у цэнтралізаваным Югаслаўскім каралеўстве славенцы здзейснілі значны культурны прагрэс, уключаючы стварэнне першага універсітэта, што Аўстрыя не дазваляла на працягу свайго існавання, а камуністычная Югаславія паспяхова вырашила праблему заходнія мяжы.

Паміж палітычнай элітаю і іншымі палітычнымі сіламі у 1980-х была значная розніца ў прыярытэтах. Ліга Камуністаў, напрыклад, хутка знайшла агульную глебу з апазіцыяй, што тычылася лёсу Югаславіі, але значна больш марудна — па пытанні дэмакратызацыі. У той жа час большасць альтэрнатыўных рухаў, уключаючы і Лігу сацыялістычнае моладзі, да пэўнай ступені паставілі дэмакратычныя грамадзянскія права вышэй за нацыянальнае пытанне⁶. Рознасць у прыярытэтах захавалася нават пасля таго, як *Demos* (дэмакратычная апазіцыя) прыйшла да ўлады вясною 1990 г. Стала відавочным, што частка палітычных сілаў перш за ўсё жадаюць кансалідаваць свае пазіцыі ва ўладзе, узяць контроль над сацыяльнымі капиталамі і мець справу з незалежнасцю пазней. Тым не менш у гэты час палітычная прастора Славеніі спрыяла адначасовасці двух працэсаў — дэмакратызацыі і вырашэнню нацыянальнага пытання. Што адрознівала краіну ад Югаславіі ў цэлым, дзе была заўважнай моцная апазіцыя да абодвух працэсаў.

Што тычыцца міжнародных умоваў, то заходнія дзяржавы, асабліва ЗША, падтрымлівалі дэмакратызацыю, але былі супраць распаду Югаславії⁷. Больш за тое, яны былі гатовыя прынесці ў ахвяру дэмакраты ў імя геапалітычных

² Clintonova odsolanka Albrightova v Sloveniji, *Delo* January 15, 1984.

³ Маецца на ўзвaze Аўстра-Венгерская імперыя. — *Заўв. перакладчыка*.

⁴ Больш падрабязна гл.: Repe Bo o. Slovenci v XX stoletju. Ljubljana: Katalog stalne razstave Muzeja novejše zgodovine v Lubljani, 1999. Ст. 19–36.

⁵ Plut-Pregelj Leopoldina, Gabric Aleš, Repe Bo o. The Re-pluralisation of Slovenia in 1980s. The Henry M. Jackson School of International Studies, University of Washington, 2000.

⁶ Koga voliti? Programi političnih strank in list na pomladnih volitvah v Sloveniji. Ljubljana: Jugoslavski center za teorijo in prakso samoupravljanja Edvard Kardelj, 1990.

⁷ ЗША прытрымліваліся гэтай пазіцыі да канчатковага калапсу Югаславіі. Больш за тое, вясною 1991 г. амерыканскі дзяржаўны сакратар Джэймс Бэйкер за некалькі дзён да авбяшчэння славенскага незалежнасці сказаў у Бялградзе 21 чэрвеня 1991 г. прадстаўніку Славеніі, што ЗША жадаюць захаваць цэласнасць Югаславіі і ні яны, ні якія-небудзь іншыя краіны не прызнаюць незалежнасць Славеніі. Але ЗША жадаюць дапамагаць дэмакратызацыі Югаславіі (з размовы Мілана Кучана (Milan Kučan), презідэнта Славеніі, і Джэймса Бэйкера, дзяржаўнага сакратара ЗША, Бялград, 21 чэрвеня, 1991. Arhiv Predsedstva Republike Slovenije, гл. таксама: Zimmermann Warren. Origins of a Catastrophe. New York: Random House, 1996. P. 71).

інтэрэсаў і фактычна далі дазвол югаслаўскуму прэзідэнту Антэ Маркавічу на «абмежаваную вайсковую інтэрвенцыю» ў Славенію, што прывяло да рэальнае вайны.

Незалежная Славенская дзяржава была вынікам палітычных і сацыяльных зменаў 1980-х. Яе стварэнне адбылося ва ўмовах глобальнага кризісу камунізму і дэзінтэграцыі біпалярнага свету разам з распадам Савецкага Саюза, глыбокім эканамічным і палітычным кризісам у Югаславіі, які спалучаўся з кризісам у дачыненнях паміж рознымі нацыямі. Незалежнасць не магла бы стаць рэальнасцю без гэтых знешніх зменаў, як і ўнутрані працэс дэмакратызацыі мог бы быць зусім іншым. Найбольш важнаю ўласцівасцю новых працэсаў, на якія славенцы самі рабілі ўплыў, была наяўнасць адносна адкрытае палітычнае сцэны, якая забяспечвала цыркуляцыю ідэяў і асабістых сустрэч паміж тымі, хто прыладзе, і тымі, хто ў апазіцыі. Акрамя гэтага, можна назваць моцную грамадзянскую супольнасць, дамінаванне рэфармісцкага руху ў камуністычнай партыі і высокую ступень згоды, што тычыцца найбольш важнае проблемы — нацыянальнага самавызначэння. Працэсы сацыяльной дэмакратызацыі і нацыянальнага вызвалення былі моцна звязаныя паміж сабою. Новыя ўмовы зрабілі магчымым гладкі транзіт з аднапартыйнай сістэмы да шматпартыйнай і паспяховую падрыхтоўку да незалежнасці. Згода паміж сацыялістычным урадам і апазіцыяй была дасягнута праз патрабаванне для Славеніі канфедэрацыйнага статусу — факт, пра які зараз вельмі часта зыбываюць. Нават калі Demos прыйшоў да ўлады, вера ў тое, што канфедэрацыя — максімальная дасягальна статус, захавалася, толькі пасля таго, як югаслаўская Народная армія атакавала Славенію, стаўленне да палітычных падзеяў стала зусім іншым.

Разам з абвяшчэннем незалежнасці адбыліся змены ў славенскай палітычнай сферы, палярызацыя была ўзноўлена, і партыі працягвалі распадацца і аб'ядноўвацца. Гэта працэс працягваецца і дагэтуль.

10-гадовы эканамічны баланс дэманструе, што ў цэлым Славенія перажыла паспяховы транзіт і працягвае рабіць поспехі (зараз, напрыклад, ВНП на душу насельніцтва больш за 10 000 USD, а пакупніцкая здольнасць больш за 14 000 USD; да распаду Югаславіі гэты паказчык быў 3 000 па краіне і 5 000 у Славеніі. Зараз 2/3 былога югаслаўскага рынку перанакіравана на Захад). Але гэта мае сваю высокую цэнзу: сацыяльную няроўнасць, беспрацоўе (12%), што пераўтварае ўсё большую колькасць маладых і адукаваных

людзей у грамадзян другога гатунку. Гэта найбольш важны ўзбочны эффект, які паказвае значны дыспарытэт сацыяльнае структуры. Адной з ключавых уласцівасцяў славенскага грамадства з'яўляецца рост ідэалагічнае неталерантнасці і, дзякуючы невялікім памерам — фарміраванне кліентызму і кланаў. Некалі моцны грамадзянскі рух патануў у розных партыйных структурах і больш не адыгрывае важнае ролі.

Новую палітычную ідэалогію, якая развілася пасля абвяшчэння незалежнасці і якая падзяляецца большасцю палітычных партыяў, можна назваць «бег да Еўропы». Але хуткасць «бегу» вызначаецца Еўрапейскім Саюзам і адбываецца ў адпаведнасці з лацінскай прыказкай «*sestina lente*» — «больш спяшаешся — меншая хуткасць». Сутнасна гэта ідэалогія рэпрэзентуе Еўропу як вечны, нязменны канцэпт, які можна адаптаваць да прыватнага палітычнага інтэрэсу. Гэты канцэпт вызначае тое, якая будзе выкарыстоўвацца лінія аргументацыі пры абмеркаванні, напрыклад, адукацыйнае сістэмы, гэта таксама тычыцца адносінаў паміж царквой і дзяржавой — прыхільнікі выкладання рэлігійных прадметаў у школе спасылацца на «еўрапейскі прыклад», які адпавядае досведу Італіі і Аўстрыі, але супяречыць французскаму.

У гэтым «бегу да Еўропы» славенскія палітыкі, як зайды на працягу гісторыі, цалкам падатлівыя, нават паслужлівыя і гатовыя рабіць вялікія і малыя саступкі як знак добрае волі: закрыццё крамаў беспадатковага гандлю, увядзенне візаў для балканскіх краінаў, падпісанне так званага Гішпанскага кампрамісу⁸. Гэта спалучалася з безучыннай рэакцыяй на неафіцыйныя і напалову афіцыйныя патрабаванні Аўстрыі пра закрыццё атамнае вытворчасці ў Крышко, прызнаннем «старое аўстрыйскае меншасці» і скасаваннем некаторых дэкрэтаў і кодэксаў ANVOJ⁹ альбо яго асноўных рэзалюцыяў, на якіх была створана федэратыўная Югаславія.

У выніку новае дзяржаўнае сітуацыі славенцы зноў сутыкнуліся з дылемаю, якая узыходзіць да XIX ст. альбо нават больш ранняга часу. Дылема была некалькі маргіналізавана на працягу югаслаўскага і камуністычнага перыяду гісторыі, калі ўжо падавалася, што яна больш ніколі не будзе актуальнай. Дачыненні з большымі суседнімі нацыямі (Аўстрыя, Германія і Венгрыя), якія можна характарызаваць як траўматычныя ў мінульым, былі адноўлены зноў (ці старыя мадэлі праста прынялі новыя формы).

Для Славеніі характэрна надзвычайная адданасць рэгіональным ідэнтычнасцям, якія ў значнай

ступені перашкаджаюць развіццю нацыі, адначасова адбываеца адраджэнне рэгіянальных цэнтраў па-за межамі сучаснае Рэспублікі Славенія (Граз, Клагенфурт, Трыест і Вена, у больш шырокім кантэксьце), якія павольна, але ўпэўнена становяцца кропкаю прыцягнення для значнае часткі працоўнае сілы з памежных раёнаў і адыгрываюць усё больше значэнне ў сферы адукцыі. Пераходная сутнасць дзяржавы, эканамічна перыферыйнасць, уплыў розных культуры і небяспека лінгвістычнае асіміляцыі з'яўляюцца, здаецца, перманентнай уласцівасцю гістарычнага развіцця славенцаў¹⁰. Калі казаць у псіхалагічных тэрмінах, то імкненне да самасцвярджэння, вера ў самадастатковасць, забабоны, што тычацца ўсяго адрознага (якія толькі ўзмацніліся пасля атрымання незалежнасці), і стэрэатыпы пра рэгіянальныя ўласцівасці паказалі сябе як устойлівыя элементы псіхалагічнага складу славенцаў.

Дастаткова проста пацвердзіць гэта праз гісторыяграфію, калі ўзгадаць, наколькі цяжка было для ментальнасці рэгіёну Калнёлан (Carniolan) пагадзіцца з «іншымі» людзьмі раёнаў Прэмуре (Prekmurje) і Прымоска (Primorska), якія былі інтэграваны ў Югаславію пасля Першай і Другой сусветных войнаў. Іншы заўважны сіндром, перадвызначаны досведам гістарычнага развіцця і ўзорочаны бракам традыціі дзяржаўнасці, — скаргі на палітычных апанентаў, скіраваныя на замежжа, імкненне шукаць знешняга арбітра для вырашэння ўнутраных канфліктў. Калі раней славенскія палітыкі звярталіся да Вены і Бялграду, то зараз яны паварочваюцца да Бруслі і (у дылеме з НАТА) Вашынгтона¹¹.

Гэта паказвае, што працэсы, якія мелі месца ў славенскай дзяржаве на працягу апошніх дзесяцігоддзяў, былі паверхневымі, а устойлівия рысы нацыянальнае ментальнасці захаваліся, па сутнасці, нязменнымі пасля атрымання незалежнасці.

Ацэнкі гістарычных наступстваў распаду Югаславіі для славенскага грамадства, фармаванне і 10-гадовы досвед існавання славенскае дзяржавы, унутраны дэмакратычны працэс з'яўляюцца прамежкавымі, пра што сведчаць шматлікі эпізоды мінулае гісторыі. Больш-менш аб'ектыўныя ацэнкі гэтых падзеяў магчымы толькі пасля таго, калі славенскага грамадства інтэгруеца ў ЕС. Менавіта досвед інтэграцыі і здольнасць славенцаў перанесці страту цалкам саспелае нацыянальнае дзяржаўнасці змогуць выявіць сапраўднае значэнне вышэйадзначаных гістарычных падзеяў.

Без сумневу, славенская дзяржава была значным і неабходным дасягненнем, асабліва калі ўзяць пад увагу абставіны, якія склаліся ў Югаславіі 1990-х. Тым не менш факт застаецца фактам — незалежнасць была дасягнута ў той момант, калі класічная нацыянальная дзяржава, заснаваная на ўзорах XIX ст., — нацыянальная эканоміка, абарона, замежная палітыка, валюта і іншыя атрыбуты, якія маглі ўключыцца нават адпаведную авіякампанію — знаходзіліся ў занядзі. Гэта быў час, калі дзяржава (нацыянальная), прынамсі на Захадзе, перастала вызначаць фактары абароны дэмакратычных правоў з-за таго, што яны сталі універсальнімі.

Для адказу на такія выклікі патрэбныя новыя рашэнні, але ўсведамленне новае сітуацыі ледзьве закранула славенскую сацыяльную навуку. Гіторыя да гэтага часу ў значнай ступені ацэньваецца з пазіцыі нацыянальнае дзяржавы, якая ўзнялася з веры ў тое, што славенская дзяржава павінна быць канчатково мэтаю генерацыі славенцаў. Нягледзячы на тое, што гісторыяграфія не дае эмпірычнага пацверджання такіх патрабаванняў.

Гісторыкі, якія крытычна ставяцца да такога падыходу, вызначаюцца як «анацыяналь-

⁸ У 1993 г. Італія як умову для падпісання пагаднення паміж Славеніяй і Еўрапейскім Саюзам, патрабавала ад Славеніі рэзага кшталту саступак. Ключавым было пытанне маёмаў італьянскіх бежанцаў часоў Другой сусветнае вайны з Істрый і славенскіх узбрэжных раёнаў (праблема вырашаная раней Югаславіяй). Італьянская патрабаванні першапачатковыя былі ўключаны ў так званае пагадненне ў Аквіле, якое было падпісаны Лойзэ Петэрле (Lojze Peterle), дзяржаўным сакратаром Славеніі, і адхілене парламентам. У больш памяркоўнай і больш агульнай версіі (так званы Іспанскі кампраміс, дасягнуты пры ўдзеле Іспаніі) у красавіку 1996 г. парламент прыняў патрабаванні Італіі. Пасля падпісання пагаднення Славенія абавязалася адкрыць свой рынок нерухомасці для грамадзянаў ЕС, які жылі на тэрыторыі Славеніі прынамсі трох гадоў ў мінулым (не істотна, калі). Прэм'ер-міністр Янэз Дрноўшэк (Janez Drnovšek) разам з прэзідэнтам Міланам Куччанам хадайнічалі за ўхваленне Іспанскага кампрамісу, але пазней назвалі яго прыкладам вымагання і навязвання ўмоваў (Куччан зрабіў гэта на-ват у прамове перед Еўрапейскім парламентам).

⁹ ANVOJ, Антыфашистыцкае веча народнага вызвалення Югаславіі. Заснавана ў 1942 г. як орган, які аб'ядноўваў усе антыфашистыцкія палітычныя сілы Югаславіі. З лістапада 1943 — вышэйшы заканадаўчы орган краіны. Дзейнічаў да выбараў лістапада 1945 г.

¹⁰ Vodopivec Peter. Glavne poteze in stalnice v slovenskem zgodovinskem razvoju in poskus zgodovinarjevega pogleda v prihodnost. Slovenija po letu 1995, razmišljanja o prihodnosti. Ljubljana: Fakulteta za dru bene vede, 1995. Ст. 30–37.

¹¹ Найболыш ранні прыклад, але не адзіны, — пошук арбітражу з так званае Венскай камісіяй (камісія Еўрапейскага Саюза) — «Дэмакратыя праз закон», што тычылася выбарчай сістэмы непасрэдна перед выбарамі ў кастрычніку 2000 г. канфлікт быў пачаты прэм'ер-міністрам, які ў гэты час не пагадзіўся з цалкам легітымным рагшэннем парламенту.

ныя»¹². Такі падыход да гісторыі, вядома, лагічны ў палітычным сэнсе, бо ён дae магчымасць атрымаць незалежніцкі палітычны капітал, дэманс tru-ючи «далёкагляднасць» розных палітычных асо-баў ці сілаў на розных гістарычных этапах ці ў візіі сучаснае палітычные сітуацыі.

З пункту гледжання навукоўцаў, такая па-зіцыя таксама мае перавагі, бо дазваляе абмежа-ваць даследаванні пошукамі найбольш ранняга з магчымых «пацверджанняў» якія апраўдаюць стварэнне славенскай дзяржаўніцкай менталь-насці. У такім выпадку няма патрэбы ў цікаласці да больш шырокага гістарычнага кантэксту, роз-ныя крыніцы могуць быць праінтэрпрэтаваны «рэтраспектыўна». Няма патрэбы ў парапінанні з іншымі нацыямі, што дае магчымасць пазбег-нуць канфрантацыі з канкрэтнымі даследчыкамі, якія займаюцца сацыяльнымі навукамі сваіх на-цыяў. Тым не менш гэта з'яўляецца ігнараваннем проблемы, з якой прыйдзеца сутыкнуцца раней ці пазней.

Выкарыстаныя крыніцы:

1. *Koga voliti? Programi političnih strank in list na pomladnih volitvah v Sloveniji. Ljubljana:*

2. *Jugoslavski center za teorijo in prakso samoupravljanja Edvard Kardelj, 1990.*
3. *Nastajanje slovenske dravnosti. Ljubljana: Slovensko politološko društvo, 1992.*
4. *Plut-Pregelj Leopoldina, Gabrič Aleš, Repe Bo o. The Re-pluralisation of Slovenia in 1980s, The Henry M. Jackson School of International Studies, University of Washington, 2000.*
5. *Repe Bo o. Pravne, politične podlage, okoliščine in pomen prvih demokratičnih volitev, Razvoj slovenskega parlamentarizma. Ljubljana: Dr avni zbor Republike Slovenije, 2000.*
6. *Vodopivec Peter. Glavne poteze in stalnice v slovenskem zgodovinskem razvoju in poskus zgodovinarjevega pogleda v prihodnost. Slovenija po letu 1995, razmišlanja o prihodnosti. Ljubljana: Fakulteta za dru bene vede, 1995.*
7. *Zimmermann Warren. Origins of a Catastrophe. New York: Random House, 1996.*

Пераклад з англійскай Андрэя Казакевіча паводле:
Bo o Repe. Slovenes and Their National Position in the 20th Century // Slovak Foreign Policy Affairs. Vol. IV, No. 1, 2003.

---

¹² Тоe, што ў славенскай навуцы існуе крыклівы і ўплывовы анацыянальны рух, было адзначана: Dr. Stane Grada. Zgodovinski časopis, volume 53, No. 4, 1999. Ст. 612.

ІНШЫ ПАЛІТАЛЯГЧНЫ ЧАСОПІС

Паліталягчны часопіс «PERPETUUM STUDIENS» быў заснаваны ў 2001 г. зь ініцыятывы ўдзельнікаў «Асацыяцыі маладых палітолягаў» (Львоў, Украіна). Гэтая няўрадавая арганізацыя аб'ядноўвае студэнтаў і навукоўцаў аддзялення паліталёгіі Львоўскага нацыянальнага ўніверсітэту імя Івана Франка і шэрагу іншых украінскіх навучальных установаў.

Для Украіны, дзе спэцыялізацыя «паліталёгія» ёсьць амаль у кожным універсітэце, з'яўленьне часопісу маладых палітолягаў ёсьць цалкам натуральнай зьявай нават ужо зыходзячы з самой велічыні «папуляцыі палітолягаў». Таксама цалкам натуральным быў і некаторы першапачатковы снабізм выдання — ва Украіне палітолягаў рыхтуюць і на факультэтэ філязофіі, і на факультэтэ права, і на факультэтах гісторыі альбо сацыялёгіі. З гэтага вынікала занёмае і беларускім палітолягам (альбо «палітолягам з дыплёмам», ці «сапраўдным палітолягам») імкненіне адмежавацца ад тых, хто з уласнага капрызу дадае да сваіх ініцыялаў пад газэтным артыкулам ганарлівае слова «палітоляг». Менавіта з гэтых штуршкоў і пачаўся працэс, які выліўся ў прэзэнтацыю 16 каstryчніка 2001 г. у Люстэркавай залі Львоўскага нацыянальнага ўніверсітэту новага паліталягічнага выдання — часопісу «Perpetuum Studiens».

Асноўнай мэтай часопісу зьяўляецца развязвіццё украінскай палітычнай навукі ды фармаваныне ўласнай украінскай школы палітычных дасьледаваньняў, стварэньне новага — сучаснага — паліталягічнага асяродзьдзя. Гэтае новае асяродзьдзе патрэбнае навукоўцам дзеля адэкватнага ўспрыніяцця і канцептуалізацыі украінскага палітычнага кантэксту ў катэгорыях сучаснай палітычнай навукі, яе законамі і метадамі дасьледаваньня. Нягледзячы на бурнае развязвіццё украінскай паліталёгіі, у гэтай краіне яшчэ ня склалася выразная систэма гэтай дысцыпліны — мяркуюць выдаўцы часопісу. Тому палітолягі Украіны з большага карыстаюцца напрацоўкамі замежных аўтараў, далучаюцца да іншаземных дасьледчых традыцый, што не задавальняе маладых навукоўцаў. З гэтай незадаволенасці і паўсталага ідэя часопісу, які б дапамог асяродку маладых навукоўцаў спрычыніцца да стварэння

уласна ўкраінскага «паліталягічнага прадукту». Інакш кажучы, моладзь адпечатку заняла дастаткова крытычную пазыцыю адносна той паліталягічнай плыні, якая склалася ў асяродку асноўнага ўкраінскага паліталягічнага выдання «Палітычна думка» і шэрагу спекулятыўных паліталягічных перыёдышкаў, што час ад часу спараджаюцца ў асяродзьдзі ўкраінскага трэцяга сэктару (падчас кожнай выбарчай кампаніі тутэйшы палітыкум выносіць на паверхню ня менш за паўтузіна «палітычна-аналітычных і публіцыстычных» выданняў, звязаных з tym ці іншым навуковым альбо палітычным праектам). Ці здолела моладзь стварыць сапраўды прадукт іншай якасці — беларускаму назіральніку сказаць цяжка.

Заяўлены фармат выдання — «маладзёвая візія паліталягічнага дыскурсу». Грунтуючыся на перакананьні, што студэнты паліталёгіі павінныя «ня толькі вучыцца, але і думаць», «Perpetuum Studiens» дае амбітным маладым палітолягам магчымасць далучацца да актуальных баталій у палітычнай навуцы. Такім чынам навучэнцы здаваюць прафесійнасць пры адстойванні сваіх навуковых напрацовак і... рухаюць наперад палітычную навуку. Для дасягнення мэтаў выдання на ягоных старонках зъмешваюцца бескампраміснасць «бессаромных маладых» з досьведам і ведамі «адкрытых для інавацыяў старых».

У часопісе друкуюцца працы маладых навукоўцаў, пераважна саміх студэнтаў. Навокал часопісу ўжо ўтварылася пэўнае кола студэнтаў, маладых спэцыялістаў і выкладнікаў, зацікаўленых у развязвіцці нацыянальнай школы палітычных дасьледаваньняў. Дзякуючы гэтаму за трох гады «Perpetuum Studiens» пераўтварыўся з выдання студэнтаў і для студэнтаў у пляцоўку для паліталягічных дыскусіяў, якія часам выходзяць з часопісных старонак на публічны ўзровень у выглядзе канферэнцыяў, сэмінараў, круглых сталоў і публічных дэбатаў. Дзякуючы наяўнасці супольнай дыскусійнай прасторы, вакол часопісу гуртуюцца таксама і спэцыялісты ў галіне культуралёгіі і філязофіі, што зацікаўленыя ў дасьледаваньні палітычных феноменаў.

Асноўнымі сферамі даследавання часопісу «*Pergamentum Studiens*» зьяўляюцца тэарэтыка-мэтадалагічныя асновы паліталёгіі, філязофія палітыкі, геапалітычныя і гендэрныя штуды, вывучэнне месца Украіны ў сусветных глябализацыйных працэсах. На старонках часопісу вялікая ўвага надаецца пытанням тэорыі і практикі айчынных палітычных працэсаў, проблемам палітычнай канфлікталёгіі і рэгіональнай інтэграцыі з пункту гледжання украінскіх даследнікаў.

Рэдакцыйная Рада часопісу складаецца ў асноўным з саміх студэнтаў аддзялення палітычнай навукі, якое ва Ўніверсітэце імя Івана Франка месціцца на філязофскім факультэце. Магчыма, таму для харкторыстыкі сябраў рэдакцыйнай Рады і аўтараў выкарыстоўваюцца шматзначныя фармулёўкі «арыенталіст, студэнт аддзялення філязофіі», «іміджмэйкер, студэнтка аддзялення паліталёгіі», «кутылтарыст», «постмадэрніст» альбо нават «правакатар».

Выдаўцы часопісу імкнуцца да стварэння тэматычных нумароў. Напрыклад, ужо пабачыў сьвет нумар, прысьвежаны тэме «Гендэр і палітыка». У ім знайшлося месца для тэарэтычных наведаў па гэтай проблематыцы, а таксама для даследаванняў практичнага харктору. У прыватнасці, аўтары зъмешчаных тут артыкулаў разглядаюць праўлемы палітычнага, сацыяльнага і псіхалагічнага кшталту, якія перашкаджаюць актыўнаму далучэнню ўкраінскіх жанчын да працэсу прыняцця палітычных рацэнняў.

У дадзены момант рэдакцыя часопісу шчыльна супрацоўнічае зь вядомым львоўскім культуралагічным часопісам «*Ї*» (Ji). Напэўна, аўтарытэтныя львоўскія інтэлетуалы зь «*Ї*», такія як Тарас Вазьняк, імкнуцца такім чынам захаваць і перадаць у спадчыну школу мысленія, якая яшчэ далёка ня вычарпала магчымасці да развіцця. У 2004 г. быў выдадзены сумесны нумар «Мораль-Політика-Маніпуляцыя»: гэтай тэматыцы быў прысьвежаны і нумар «вялікага» «*Ї*», і ўласна паліталагічны нумар «*Pergamentum Studiens*». На старонках гэтага нумару рэдакцыя разгарнула дыскусію адносна тэарэтычных аспектаў рэалізацыі палітыкі на аснове маралі, а таксама адносна пытанняў ўзаемапранікнення палітыкі і маралі ў сучасным пастмадэрнічым палітычным полі. Пытанні палітычных маніпуляцыяў у асноўным разглядаюцца аўтарамі з пункту гледжання паблік рылэйшнз, выкарыстання і штучнага стварэння палітычных мітаў. Са зъместам гэтага нумару можна азнаёміцца па адрасе <http://www.ji-magazine.lviv.ua/ji-junior/N30-1/N30-1manipul.htm>.

Наступны нумар часопісу выдаўцы мяркуюць прысьвяціць магчымым пэрспэктыўам украінскай дзяржавы ў кантэксьце сусветных інтэграцыйных і глябализацыйных працэсаў. Надалей часопіс будзе па чарзе зъвяртанацца і да тэарэтычных, і да прыкладных праўлемаў.

Падрыхтаваў Юрый Чавусаў

Аўтары нумара

Ніна Антановіч,

кандыдат палітычных навук, стыпэндыятука Цэнтру перспектывных даследаваньняў і адукацыі (Менск), дацэнт кафэдры паліталёгіі Беларускага дзяржаўнага ўніверситету.

Дзіна Бяляўчава,

кандыдат палітычных навук, стыпэндыятука Цэнтру перспектывных даследаваньняў і адукацыі (Менск), асістэнт кафэдры паліталёгіі Беларускага дзяржаўнага эканамічнага ўніверситету.

Натальля Васілевіч,

навучэнка магістратуры кафэдры паліталёгіі Беларускага дзяржаўнага ўніверситету.

Леанід Выгоўскі,

кандыдат філязофскіх навук, дацэнт кафэдры філязофіі і паліталёгіі Хмяльніцкага ўніверситету кіравання і права (Хмяльніцкі, Украіна).

Андрэй Казакевіч,

беларускі палітоляг, аспірант кафэдры паліталёгіі Беларускага дзяржаўнага ўніверситету.

Томас Карозэрс,

амэрыканскі палітоляг і юрист, віцэ-прэзыдэнт Фонду Карнэгі.

Томаш Кізвальтэр,

гісторык, прафэсар Варшаўскага Ўніверситету (Варшава, Польшча).

Джордж Кэйтэб,

прафэсар паліталёгіі, кіраўнік аддзялення палітычнай філязофіі Ўніверситету Прынстан (ЗША).

Віталь Мароз,

постмадэрніст, студэнт Кіева-Магілянскай Акадэміі (Кіеў, Украіна).

Бажо Рэне,

доктар філязофіі, прафэсар Люблінскага ўніверситету (Любліна, Славенія).

Валеры́ Скатамурла,

прафэсар сацыялёгіі Ўніверситету Віндзар (Антарыё, Канада), рэдактарка часопісу «Critical Sociology».

Павел Усаў,

палітоляг, магістр культуралёгіі, супрацоўнік кафэдры паліталёгіі і сацыялёгіі Магілёўскага дзяржаўнага ўніверситету.

Юрый Чавусаў,

публіцыст, юрист Асамблеі няўрадавых дэмакратычных арганізацый Беларусі.

Тацяна Чуліцкая,

магістр палітычных навук, эксперт-аналітык Дэпартамэнта інфармацыйна-іміджавых праектаў ТАА «СПБ» (Масква, Расія).